This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

Библиотека Матице српске
З 5829

ПЕТАР ДРУГИ ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ

КАО ВЛАДАЛАЦ

НАПИСАО

Д.р Л. ТОМАНОВИЋ

ЦЕТИЊЕ.
Државна Штампарија
1896

ПЕТАР ДРУГИ ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ

КАО ВЛАДАЛАЦ

НАПИСАО

Др. Л. ТОМАНОВИЋ

ЦЕТИЊЕ,
Државна Штампарија
1896

DR152
T6

ЊЕГОВОМ ВИСОЧАНСТВУ

КЊАЗУ НИКОЛИ ПРВОМ

СРЕЋНО ВЛАДАЈУЋЕМУ ГОСПОДАРУ ЦРНЕ ГОРЕ

О ДВЈЕСТИГОДИШЊИЦИ

ПРОСЛАВЉЕНЕ ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОША

НАЈПОНИЗНИЈЕ ПОДНОСИ

ПИСАЦ.

F-71468

ПРЕДГОВОР.

Димитрије Милаковић, завршујући своју историју Црне Горе доласком на владу Петра II-га, изразио је наду, да ће брзо који србин описати дјеловање, којијем је Петар II **као господар, заслужио славно име.** *Али послије доста опширне бесједе, коју је д-р Јован Суботић држао на парастосу, што је био приредио књаз Михајил Обреновић овоме црногорскоме господару у Бечу, која је бесједа изашла у Љетопису Матице Српске, прошло је скоро тридесет година вокле је В. М. І. Медаковић издао у Новоме Саду књигу под наслодом:* П. П. Његош, посљедњи владајући владика црногорски. *У овој књизи покупљене су само личне успомене пишчеве и причања савременика, без икакве критике; као што је у* Dubrovniku *год. 1874 Вук Врчевић писао о Петру II-ом по усменом предању, више за забаву као добар приповједач, него ли за науку. Г. професор Свет. Вуловић написао је у првој Годишњици Чупићевој 1877:* Петар Петровић Његош, пјесник српски — *али ту нема ништа о владалачком дјеловању Петра II-ог. Г. Дучић у својој књизи о Црној Гори, год. 1874 у Биограду изданој, доста је погрјешно писао о том дјеловању, што је у другом изданју својијех књижевнијех радња год. 1893 исправио. Кад се још додаду успомене Љуба Ненадовића из болијести владичине у његовијем* писмима из Италије, *то је све важније што има у српској књижевности написано о Петру II-ом; и када све то прочитамо, ми не можемо ни издалека добити правог појма о владаоцу; што више, ми отуда зачињемо о њему криви појам, и готово не би жељели ништа више да чујемо, чисто бојећи се, да владалички*

рад не буде на штету имена великог српског пјеснака. Тако мјесто да је у српској историји засијало славно име Петра II-га и као владаоца, што се надао најбољи познавалац и његов и историје Црне Горе, ми видимо сасвијем обратно.

У то излази у Москви г. 1887 дјело проф. П. А Лаврова под насловом Петръ Петровичъ Нѣгошъ, владыка черногорскій и его литературная дѣятельность. *У предговору овога дјела вели се: „У почетку аутор имао је намјеру, да се ограничи само на излагање књижевнога рада владичиног, али за вријеме свога путовања по српскијем крајевима, њему је пошло за руком да се упозна на Цетињу и у Дубровнику знатном количином докумената, који се односе на историју Црне Горе за вријеме владања Петра II-га." Благодарећи благонаклоњеној пажњи Његовог Височанства црногорског Књаза Николе, аутору је било дозвољено, да се користује богатијем материјалом из тага доба, који се налази у дворском архиву. К допуњењу тога материјала аутор се користио и архивом руског конзулата у Дубровнику. И тако је помоћу тога материјала аутор могао саставити први дио свога дјела, у ком се наоди преглед владања Петра II-га.*

Ово је био први зрачак свјетлости спуштен на владилачки рад овога господара црногорскога, и ово је дјело г. Лаврова учинило такав утисак у српскијем књижевнијем круговима, да је била изражена потреба, да се ово дјело на српски преведе.

Одма за тијем, г. 1889, изашла је у Петрограду књига под насловом: Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгош владыка Черногорскій *од П. А. Ровинског. У своме предговору наш пријатељ г. Ровински каже, што га је побудило, да напише ово своје дјело одма иза онога Лавровљева. Г. Лавров и сам вели, да му у прве није била намјера, да се занима владалачкијем радом Петра II-га — „слѣдовательно ова половина књиге г. Лаврова престазља као мимогредни њезин дио. И у истини ту су скоро искључиво сами документи, стављени само у хронолошки ред, са личнијем расуђивањем и тумачењем аутора, опет поглавито цриљенијем из њих истијех." С тога г. Ровински вели: „Занимајући се уопште Црном Гором, и располажући такође некијем документима, сматрам дужношћу, да попуним што у књизи г. Лаврова није довољно и јасно развито, и да исправим што је по нашем мњењу погрјешно." Г. Ровински се користио највише архивом руског конзулата у Дубровнику.*

Ова радња Ровинскога расвијетлила је новом свјетлошћу владање Петра II-га; и ако се била осјетила потреба у нашој књижевности да се преведе дјело г. Лаврова, послије дјела г. Ровинског,

које са Лавровљевијем дјелом чини једну цјелину, наступила је дужност, да се и који србин потруди, да на основу радња овијех двају руса, састави књигу, која би одговарала оној нади Милаковићевој, те тако била наставак његове историје Црне Горе.

И располажући толикијем материјалом, ја сам се у „Новој Зети" године 1890 одважио, да започнем ову радњу, која је била прекинута преставањем излажења поменутог листа, да се настави помоћу новијех извора.

Као што смо видјели, г. Лавров имао је на расположење дворски архив, али се могло претпоставити, да је око, које је прегледало поменута дјела, могло још што-шта наћи у истом архиву; и нијесам се преварио. Изволивши Његово Височанство Књаз Никола најмилостивије допустити ми, да прегледам у дворском архиву доба Петра II-га, нашао сам ту новијех драгоцјенијех података. Ту има и неколико докумената на турском језику; али пошто су односи са турскијем ветрима довољно јасно изложени у документима на српском језику, нијесам се трудио, да добијем преводе онијех на турском језику.

Уз то су били изашли год. 1892 у Гласнику Српског Ученог Друштва у Београду: Материјали за историју Црне Горе *(из времена Петра II-ог) од М. Драговића, који ми такође добро дођоше.*

Кад сам дошао на знамените године 1848—49, обраћао сам се г. Матији Бану, који је био тада посредником између Београда и Цетиња, и који ми је као такав могао помоћи, али нијесам био срећан да се ту ма буд чим користим.

И тако се ријеших, да овом грађом, што сам прикупио, започнем из нова ову радњу, која ће на сваки начин попунити једну празнину у нашој књижевности, док други срећнији буде у стању, да се послужи новијем подацима, којијех се мора наћи по архивима у Београду, а поштогод могло би се наћи такође и по архивима у Котору, Задру, Бечу и аустријском консулату у Скадру, куда још нико, у корист овога доба историје Црне Горе, није загледао.

Што се тиче усменог предања и самијех савременика, њим се нијесам могао користовати, него у колико се слаже са документима, јер сам опазио, да није једнодушно, и зато се оно не може још назвати народнијем предањем. На тај начин сам се користио и Медаковићевом књигом, која се у главноме састоји из усменијех предања. Отуда слиједи, да сам мало могао говорити о унутрашњијем односима, и то у колико сам могао што исцрпсти из писанијех доку-

мената; али с друге стране, ондашње унутрашње стање не може ни захтијевати, да се дуље историчар њим занима, пошто знамо, да је било са свијем примитивно, и да је главна државна радња била вођевање за независност противу спољнијех непријатеља. Што се могло у том обзиру рећи, мимо докумената, држимо да је рекао г. Ровински, као најбољи познавалац нашијех унутрашњијех прилика, и ја сам се тијем користио.

Документе сам већином у цјелини наводио ради њихове важности, да сами говоре, особито оне који су потицали од самог владике, сматрајући драгоцјеном сваку његову ријеч. Такођер што сам наводио из појединијех писаца, то је означено наводнијем знацима. Поједина дјела нијесам спомињао при наводима, него их наниже доносим у нарочитом списку. Што сам пак ја нашао у дворском архиву, то сам означио при сваком наводу почетнијем словима у загради: (Д. А.).

О владици као пјеснику нијесам ништа говорио; али његов владалачки рад, који сам изложио, обасјаће новом свјетлости и његов рад пјеснички.

До сада се писало о владици само као о пјеснику, и држало се да му је пјесништво било на штету државне управе, и ова да је изостављала на другом мјесту; на противу, ова књига свједочи, да је владици пјесништво било само одушка у његовом обилатом раду владалачком, пуном свакојаког искушења и горчине; и управо да се његов геније развио баш у његовој постојаној борби са тешкијем и вазда противнијем приликама, у којијема је владао; а одавно је Фосколо рекао, „да се знамените дјела људског генија неће никад праведно оцијенити од онога, који гледа генија одијељена од човјека, а човјека од среће његова живота и његова доба.“

Било је само умјесно, да завршим ову радњу нарочитијем одјељком под насловом: „Владичино србовање са престола и у пјесми“ — одакле би се упознао пјесник у владаоцу, а владалац у пјеснику; али ту благодарну тему остављам другом вјештијем перу.

Ја ћу се радовати, ако сам успио, да испуним ону Милаковићеву наду, којом је завршио своју историју Црне Горе, и ако се ова моја радња узможе сматрати достојнијем наставком тог његовог дјела.

Ево извора, којијема сам се послужио у овој радњи:

1. **Storia del Montenegro** del cavaliere *Demetrio Milaković* Traduzione di G. Angusto Kaznačić. Raguza, Carlo Pretner Tip. Editore, 1877.

2. **П. П. Његош,** посљедњи владајући владика црногорски од *В. М. Г. Медаковића.* У Новоме Саду, књигопечатња А. Пајевића 1882.

3. Собраніе сочиненій Егора Петровича *Ковалевскаго,* изданіе И. И. Глазунова. Томъ IV. **Черногорія и славянскія земли.** С.-Петербургъ, 1872.

4. **Србија и Русија** од кочине крајине до св. андрејевске скупштине. Написао Нил Попов. Свеска I. Биоград, 1870, државна штампарија.

5. **Жизнь Али-паше Ризванбеговича Столчанина,** везира герцеговинскаго. (Разсказъ современика и очевидца.) Написао архимандрит Јоаникије *Памучина,* на руски превео Д. Карјакин Напосе прештампано из Гилфердинга.

6. Годишњица Николе Чупића, издаје његова задужбина, година I. **Петар Петровић Његош,** пјесник српски, од *Свет. Вуловића.* У Биограду у државној штампарији, 1877.

7. Српска Зора. Беч. г. 1878. **Критика на Вуловићеву радњу** у Годишњици од *Л. Томановића.*

8. *П. А. Лавровъ.* **Петаръ II. Петровичъ Нѣгошъ,** владыка Черногорскій и Его литературная дѣятельность. Москва. Типографія Лиснера и Ю. Романа, Арбатъ, д. Платонова. 1887.

9. *П. А. Ровинскій.* **Петаръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ,** Владыка Черногорскій (1830—1851.) Изданіе С.-Петербургскаго Славянскаго Благотворител. Общества. С.-Петербургъ. Типографія Е. Евдокимова. Б. Италиянская, II. 1889.

10. Гласник Српског Ученог Друштва, књига 73. **Материјали за историју Црне Горе** (из времена владике Петра II), од *Марка Драговића.* У Биограду, штампано у државној штампарији краљевине Србије, 1892.

11. **Књижевни радови** *Никифора Дучића* архимандрита. Књига 3. У Биограду, штампано у државној штампарији краљевине Србије, 1893.

12. *Књиге Љубомира П. Ненадовића.* Друга свеска. **Писма из Италије** (Већи дио штампан је први пут под именом: Владика црногорски у Италији.) Издаје штампа „Задруге штампарских радника.“ Биоград, 1881.

Цетиње, на Крстов-дан 1896.

Др. Л. Томановић.

рад не буде на штету имена великог српског пјеснака. Тако мјесто да је у српској историји засијало славно име Петра II-га и као владаоца, што се надао најбољи познавалац и његов и историје Црне Горе, ми видимо сасвијем обратно.

У то излази у Москви г. 1887 дјело проф. П. А Лаврова под насловом Петаръ Петровичъ Нѣгошъ, владыка черногорскій и его литературная дѣятельность. *У предговору овога дјела вели се: „У почетку аутор имао је намјеру, да се ограничи само на излагање књижевнога рада владичиног, али за вријеме свога путовања по српскијем крајевима, њему је пошло за руком да се упозна на Цетињу и у Дубровнику знатном количином докумената, који се односе на историју Црне Горе за вријеме владања Петра II-га.“ Благодарећи благонаклоњеној пажњи Његовог Височанства црногорског Књаза Николе, аутору је било дозвољено, да се користује богатијем материјалом из тага доба, који се налази у дворском архиву. К допуњењу тога материјала аутор се користио и архивом руског конзулата у Дубровнику. И тако је помоћу тога материјала аутор могао саставити први дио свога дјела, у ком се наоди преглед владања Петра II-га.*

Ово је био први зрачак свјетлости спуштен на владалачки рад овога господара црногорскога, и ово је дјело г. Лаврова учинило такав утисак у српскијем књижевнијем круговима, да је била изражена потреба, да се ово дјело на српски преведе.

Одма за тијем, г. 1889, изашла је у Петрограду књига под насловом: Петаръ II (Раде) Петровичъ Нѣгош владыка Черногорскій *од П. А. Ровинског. У своме предговору наш пријатељ г. Ровински каже, што га је побудило, да напише ово своје дјело одма иза онога Лавровљева. Г. Лавров и сам вели, да му у прве није била намјера, да се занима владалачкијем радом Петра II-га — „сљедовательно ова половина књиге г. Лаврова представља као мимогредни њезин дио. И у истини ту су скоро искључиво сами документи, стављени само у хронолошки ред, са личнијем расуђивањем и тумачењем аутора, опет поглавито испуњенијем из њих истијех.“ С тога г. Ровински вели: „Занимајући се уопште Црном Гором, и располажући такођер некијем документима, сматрам дужношћу, да попуним што у књизи г. Лаврова није довољно и јасно развито, и да исправим што је по нашем мњењу погрјешно.“ Г. Ровински се користио највише архивом руског конзулата у Дубровнику.*

Ова радња Ровинскога расвијетлила је новом свјетлошћу владање Петра II-га; и ако се била осјетила потреба у нашој књижевности да се преведе дјело г. Лаврова, послије дјела г. Ровинског,

које са Лавровљевијем дјелом чини једну цјелину, наступила је дужности, да се и који србин потруди, да на основу радња овијех двају руса, састави књигу, која би одговарала оној нади Милаковићевој, те тако била наставак његове историје Црне Горе.

И располажући толикијем материјалом, ја сам се у „Новој Зети" године 1890 одважио, да започнем ову радњу, која је била прекинута преставањем излажења поменутог листа, да се настави помоћу новијех извора.

Као што смо видјели, г. Лавров имао је на расположење дворски архив, али се могло претпоставити, да је око које је прегледало поменута дјела, могло још што-шта наћи у истом архиву; и нијесам се преварио. Изволивши Његово Височанство Књаз Никола најмилостивије допустити ми, да прегледам у дворском архиву доба Петра II-га, нашао сам ту новијех драгоцјенијех података. Ту има и неколико документата на турском језику; али пошто су односи са турскијем веприма довољно јасно изложени у документима на српском језику, нијесам се трудио, да добијем преводе онијех на турском језику.

Уз то су били изашли год. 1892 у Гласнику Српског Ученог Друштва у Биограду: Материјали за историју Црне Горе *(из времена Петра II-ог) од М. Драговића, који ми такође добро дођоше.*

Кад сам дошао на знамените године 1848—49, обраћао сам се г. Матији Бану, који је био тада посредником између Биограда и Цетиња, и који ми је као такав могао помоћи, али нијесам био срећан да се ту ма буд чим користим.

И тако се ријеших, да овом грађом, што сам прикупио, започнем из нова ову радњу, која ће на сваки начин попунити једну празнину у нашој књижевности, док други срећнији буде у стању, да се послужи новијем подацима, којијех се мора наћи по архивима у Биограду, а поштогод могло би се наћи такође и по архивима у Котору, Задру, Бечу и аустријском конзулату у Скадру, куда још нико, у корист овога доба историје Црне Горе, није загледао.

Што се тиче усменог предања и самијех савременика, њим се нијесам могао користовати, него у колико се слаже са документима, јер сам опазио, да није једнодушно, и зато се оно не може још назвати народнијем предањем. На тај начин сам се користио и Медаковићевом књигом, која се у главноме састоји из усменијех предања. Отуда слиједи, да сам мало могао говорити о унутрашњијем односима, и то у колико сам могао што поцристи из писанијех доку-

мената; али с друге стране, ондашње унутрашње стање не може ни захтијевати, да се дуље историчар њим занима, пошто знамо, да је било са свијем примитивно, и да је главна државна радња била вијевање за независност противу стољнијех непријатеља. Што се могло у том обзиру рећи, мимо документата, држимо да је рекао г. Ровински, као најбољи познавалац нашијех унутрашњијех прилика, и ја сам се тијем користио.

Документе сам већином у цјелини наводио ради њихове важности, да сами говоре, особито оне који су потицали од самог владике, сматрајући драгоцјеном сваку његову ријеч. Такође пто сам наводио из појединијех писаца, то је означено наводнијем знацима. Појединa дјела нијесам спомињао при наводима, него их наниже доносим у нарочитом списку. Што сам пак ја нашао у дворском архиву, то сам означио при сваком наводу почетнијем словима у загради: (Д. А.).

О владици као пјеснику нијесам ништа говорио; али његов владалачки рад, који сам изложио, обасјаће новом свјетлости и његов рад пјеснички.

До сада се писало о владици само као о пјеснику, и држало се да му је пјесништво било на штету државне управе, и ова да је изостављала на другом мјесту; на противу, ова књига свједочи, да је владици пјесништво било само одушка у његовом обилатом раду владалачком, пуном свакојаког искушења и горчине; и управо да се његов геније развио баш у његовој постојаној борби са тешкијем и вазда противнијем приликама, у којијема је владао; а одавно је Фосколо рекао, „да се знаменита дјела људског генија неће никад праведно оцијенити од онога, који гледа генија одијељена од човјека, а човјека од среће његова живота и његова доба.“

Било је само умјесно, да завршим ову радњу нарочитијем одјељком под насловом: „Владичино србовање са престола и у пјесми“ — одакле би се упознао пјесник у владаоцу, а владалац у пјеснику; али ту благодарну тему остављам другом вјештијем перу.

Ја ћу се радовати, ако сам успио, да испуним ону Милаковићеву наду, којом је завршио своју историју Црне Горе, и ако се ова моја радња узможе сматрати достојнијем наставком тог његовог дјела.

Ево извора, којијема сам се послужио у овој радњи:

1. **Storia del Montenegro** del cavaliere *Demetrio Milaković* Traduzione di G. Angusto Kaznačić. Raguza, Carlo Pretner Tip. Editore, 1877.

2. **П. П. Његош,** посљедњи владајући владика црногорски од *В. М. Г. Медаковића.* У Новоме Саду, књигопечатња А. Пајевића 1882.

3. Собраніе сочиненій Егора Петровича *Ковалевскаго*, изданіе И. И. Глазунова. Томъ IV. **Черногорія и славянскія земли**. С.-Петербургъ, 1872.

4. **Србија и Русија** од кочине крајине до св. андрејевске скупштине. Написао Нил Попов. Свеска I. Биоград, 1870, државна штампарија.

5. **Жизнь Али-паше Ризванбеговича Столчанина**, везира герцеговинскаго. (Разсказъ современика и очевидца.) Написао архимандрит Јоаникије *Памучина*, на руски превео Д. Карјакин Напосе прештампано из Гилфердинга.

6. Годишњица Николе Чупића, издаје његова задужбина, година I. **Петар Петровић Његош,** пјесник српски, од *Свеш. Вуловића.* У Биограду у државној штампарији, 1877.

7. Српска Зора. Беч, г. 1878. **Критика на Вуловићеву радњу** у Годишњици од *Л. Томановића.*

8. *П. А. Лавровъ.* **Петаръ II. Петровичъ Нѣгошъ**, владыка Черногорскій и Его литературная дѣятельность. Москва. Типографія Лиснера и Ю. Романа, Арбатъ, д. Платонова. 1887.

9. *П. А. Ровинскій.* **Петаръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ,** Владыка Черногорскій (1830—1851.) Изданіе С.-Петербургскаго Славянскаго Благотворител. Общества. С.-Петербургъ. Типографія Е. Евдокимова. Б. Италиянская, II. 1889.

10. Гласник Српског Ученог Друштва, књига 73. **Материјали за историју Црне Горе** (из времена владике Петра II), од *Марка Драговића.* У Биограду, штампано у државној штампарији краљевине Србије, 1892.

11. **Књижевни радови** *Никифора Дучића* архимандрита. Књига 3. У Биограду, штампано у државној штампарији краљевине Србије, 1893.

12. *Књиге Љубомира П. Ненадовића.* Друга свеска. **Писма из Италије** (Већи дио штампан је први пут под именом: Владика црногорски у Италији.) Издаје штампа „Задруге штампарских радника.“ Биоград, 1881.

Цетиње, на Крстов-дан 1896.

Др. Л. Томановић.

САДРЖИНА.

Страна

Предговор — — — — — — — — — — — — — — V—IX.

Први дио. До ступања на владу: Брига Петра I-ога око приуготовљавања свога насљедника. — Васпитавање Рада Томова Петровића. — Опорука и смрт Петра I-ога. — Проглашење Петра II-ога. — — — — — — — — — — — 1

Други дио. До посвећења за владику: Укида се гувернадурство. — Долазак Ивановићев и установа сената. — Милаковић замјењује Милутиновића. — Буне у Арбанији и у Босни противу Султана. — Положај Црне Горе према тијем бунама и свезе са Бушатлијом и Градашчевићем. — Црногорска војска иде на Подгорицу. — Положај Гагићев према томе стању и његов рад. — Држање Књаза Милоша и Али-аге-Ризванбеговића. — Свршетак буна и критички положај Црне Горе. — Посредовање руске дипломације. — Петар II креће пут Русије. — — — — — — — — — — 9

Трећи дио. До другог поласка Петра II-ог у Русију: Ивановић хоће да завлада. — Посвећење Петра II ог у Петрограду. — Ивановић одлази. — Рад Петра II-ог на просвјетном пољу. — Али-паша Ризванбеговић. — Рад око измирења са пограничнијем турцима. — Афера жабљачка. — Грахово и унутрашње прилике. — Сплетке противу Петра II-ог. — Његов тешки положај. — — — — — — — — — — — 39

Четврти дио. До четрдесетиосме године: Други пут у Русију. — Подла завјера. — Гагић исљеђује. — Побједа владичина. — Разграничавање са ћесаревином. — Крвави сукоб са аустријском војском. — Посредовање руско. — Опет Грахово. — Посредовање везира босанскога. — Односи и уговори

са везиром херцеговачкијем. — Смрт Смајил-аге Ченгића. — Односи на арбанашкој граници. — Догађај на Башиној води. — Осман-паша заузимље Врањину и Лесендру. — Његова политика подмићивања. — Посредовање руске и аустријске дипломације у Цариграду. — Односи са Осман-пашом. — Побуна црмничка. — Нападај на ускоке. — — 69

Пети дио. На врхунцу свога позива: Односи са аустријскијем властима послије разграничења. — Аустрија захтјева да црногорци продаду своје земље, што им припадају у аустријској граници. — Мирац и подизање аустријске тврђаве на граници. — Грије замјењује Ивачића у Котору. — Почињу изазивања са стране аустријскијех власти. — Црногорске репресаље у Боки. — Владика слази у Доброту да мир успостави. — Буна у Италији и у Угарској против Аустрије. — Пропаганда обновљене републике млетачке у Боки. — Проглас Петра II-ога на бокеље и дубровчане. — Велика миço Петра II-ог четрдесетиосме године. — Његови односи са Јелачићем. — Односи са Србијом. — Интервенција руског оружја у корист Аустрије. — Разувјерење Петра II-ога. — — — — — — — — — — 161

Шести дио. Послѣдњи дани: Слутња и клица болијести. — Општа руска политика. — Појава болијести. — Бављење владичино у Напуљу. — Трагични свршетак Али-паше Ризванбеговића. — Омер-паша пријети Црној Гори. — Брига владичина. — Повратак на Цетиње и смрт владичина. — Његова послѣдња воља. — Његов насљедник. — Неке црте владичине. — — — — — — — — — — — 195

———**———

ПРВИ ДИО

ДО СТУПАЊА НА ВЛАДУ

Брига Петра I-ога око приуготовљавања свога насљедника. — Васпитавање Рада Томова Петровића. — Опорука и смрт Петра I-ога. — Проглашење Петра II-ога.

I. Посљедњи дани дугога владања Петра I-ога, митрополита-господара црногорскога, пуни горчине али пуни и славе, примицали су се крају. Пошто је мудром и благом ријечи окупио око себе закрвљена племена, те заједничкијем силама ондашње Црне Горе код Круса разбио Махмут-пашу, силнога везира скадарскога, и тијем дјелотворно утврдио независност Црне Горе, наступају прилике, да у Боки, у манастиру Савини, код рушевина града босанскога краља Тврткa па херцега Шћепана, радосно благосиље измијешане заставе руске и црногорске, те да оружје црногорско, с којијем се било већ ујединило и бококоторско, заједнички са рускијем војује противу оружја Наполеона Великога; и у исто доба да пружа поглед и руку Великоме Карађорђу, који је био допро до Сјенице; па да на ријеч руског цара, Александра I-ога, рањенијем срцем остави приморје црногорско, дивну српску Боку Аустрији, у почетку 1814 године, пошто је био мало прије Карађорђе оставио Шумадију. Отуда и слава и чемер сиједога господара, који је већ за живота био стекао у народу име *свешога*. Отуда разочарање и клонулост духова, која се опажа за све вријеме седмогодишњег грчког ратовања против Турске за ослобођење. Ни ону худу новчану припомоћ, што је цар Павле био одредио Црној Гори, од седамнајест година Петар I није примао!

Под теретом толике неправде, којом је било награђено његово мучно и славно владање кроз четрдесет и осам година,

и његов свети живот преко осамдесетогодишњи, који је вазда, вјером у Бога и светост ствари Црне Горе, служио на част и на корист православљу и српству, умни владалац своди сву бригу, при концу свога живота, око измирења поново закрвљенијех племена и око приуготовљавања свога насљедника.

Господари црногорски, као митрополити, од митрополита Данила Петровић-Његоша, својим заслугама били су стекли у народу право, да из своје куће сами бирају себи насљедника; тако се кроз пуна два вијека утврдило владалачко право у кући Петровић-Његоша.

Петар I имао је три брата: Стијепа, Сава и Тома. Стијепо је имао два сина: Станка и Митра; Саво три: Ђорђа, Машана и Вука; а Томо три: Пера, Јока и Рада. Господар је најприје био одабрао за свога насљедника Митра Стијепова, и на ту сврху га закалуђерио и произвео за архимандрита манастира Станњевића, давши му име Димитрије; но овај убрзо умрије. За тијем је била пала коцка на Ђорђа Савова, којега као ђакона пошље године 1825 у Русију, да се справља за владичанско достојанство. Али послије двије године руски консуо у Дубровнику Гагић јавља Петру I-оме, да се Ђорђе „с његова владања непохвалног, неприљежности у наукама и с непостојаног карактера учинио недостојнијем највишега призрења, и да се одриче да вас с временом замијени у Црној Гори“; и да хоће да се поврати у отаџбину; с тога му је било наређено, да пита митрополита, што он мисли о судбини свога синовца. Митрополит одговори Гагићу, да се Ђорђе дома поврати. Но Ђорђе, бојећи се по свој прилици од својијех сродника дома вратити, промијени мисао, и прелази из духовне у војену академију. Сад су долазили на ред митрополитови синовци од трећега брата Тома; и Петар I пригрли најмлађега Рада за свога насљедника.

П. Томо, син Марка Петровића, ступио је у брак са Иваном, шћером Лаза Пророковића с истијех Његуша. Из тога брака родио се Раде по некијема изворима 1811 године а по некијема 1813. [1]) Он је до десете своје године у родитељској кући проводио дјетињство своје као остала дјеца његушка. Тада га стриц митрополит узе код себе у манастиру цетињскоме, гдје су га књизи учили неки калуђер Мисајил, па митрополит-

[1]) Медаковић вели, да се Раде родио 1811 год., а као бивши адјутант његов, он би имао бити поузданији од другијех биографа. Ми смо прихватили г. 1811 и услед распитивања некијех старијех људи, који рачунањем долазе до исте године.

да се Ђорђе одрекао насљедства, па за то и ја као његов отац признајем Рада за господара; — и тијем осујети црну намјеру гувернадурову.“

Други дан послије смрти Петра I-ога, остошки архимандрит Јосиф закалуђери по црквеноме правилу младога Рада у присуству шездесет свештеника, обукавши га у црне мантије приминулог митрополита и давши му у калуђерству покојниково име Петар. Послије овога црквенога обреда, архимандрит Јосиф у пратњи свега свештенства изведе из цркве већ Петра II-ога пред народ, који га поздрави радоснијем клицањем: „Са срећом и у добар час!“ — и пуцњавом из пушака. И ту пред свијем народом први приступи младом господару стари остошки архимандрит и пољуби га у руку, а за њим сви остали главари и сви присутни црногорци, па најпослије морао је и сам гувернадур. [3]) Обзиром пак на онај злонамјерни покушај гувернадуров, иза кога се могао крити и непријатељски прст иза границе, главари црногорски нађоше за добро још да овај чин и ово сагласије у писмо ставе и својим потписима потврде, очевидно бојећи се, да страни уплив не стане мутити по нахијама, те да не би ко нашао кашње изговора, да од ове једнодушности отпане.

Народ оплакавши свога доброга господара, и утврдивши на његовом мјесту његова изабраника Петра II-ога, разиђе се мирно са Цетиња, тврдом одлуком, да се свето држи заклетве положене над мртвијем владиком. Она љубав црногораца према својој отаџбини, која је Црну Гору по толико пута спасла и од непријатељске силе и од пакленог искушења, и у овом тако критичном часу појави се и побједи.

Тако је на најсвечанији начин и овом приликом освештано било већ укорјењено право насљедно на цетињски престо црногорскијех господара у кући Петровић-Његоша, како свијешћу и родољубљем свијех Петровића, тако једнодушном одношћу цијелог народа.

Кад је руски консуо у Дубровнику Јеремија Гагић добио извјешће са Цетиња о овој промјени на црногорском престолу, и како се она мирно збила, одма је то објавио азијатском департаменту у Петрограду, наглашујући, да ова промјена није произвела у народу црногорскоме никакве смутње, *чега су се многи бојали,* те да сада влада у Црној Гори потпуни мир; а

---

[3]) Медаковић, стр. 51. — Причање Врчевићево особито о догађајима приликом смрти Петра I-ога није озбиљно па ни вјероватно. Он је то писао више за забаву него ли за науку.

и у посвети га апострофира: „Да, свагда ми драги наставниче!“ А на гробу му још јасније своју благодарност открива:

Ја сам теби много дужан, дужности су ове свете,
Ка олтару признаности нека вјечно оне лете!
Ти м' уведе поглед први у зрачнијем просторима...

Овијем је ученик доста рекао. Први поглед у зрачније просторе — значи опште образовање. Ту је историја са географијом и митологијом, филозофија и физика са природнијем наукама. Али имамо од самога учитеља једну успомену о начину васпитања. Ученик, младић од шеснајест година препирао се са својијем учитељем о српском јунаштву. Ученик је хвалио црногорце изнад свијех срба; учитељ признавао је јунаштво црногорско, али није могао допустити, да се не призна јунаштво и оној земљи, чије је јунаке он у *Србијанци* опјевао. Ево, ја сам можда најгори србијанац, а изаћи ћу слободно на мегдан најбољему црногорцу, па ко не вјерује, нека обиде. Кад је то рекао, изашао је на двор. Мало послије позове га ученик у собу. Ја ти, рече, немам кад звати најбоље јунаке црногорске, него ево ти мене, па да скрешемо сад дим у дим по црногорски, да знаш, што је и дијете црногорско. Симо се најприје опирао, а најпослије рече: Немам руке, коју бих дигао на Његоша, него удри, ако мислиш да се плашим. Ученик упали један пут и други пут, али оба пута зрно паде пред Сима, а до њега не допре. Онда га Раде загрли и каза му, да га је хтио само кушати, те да је у мале пушке био ставио толико праха, колико да зрно само из цијеви испане. Жестока нарав Симова дивно се сусрела с огњеном душом Радовом. Двобој овај красна је слика тога сусрета. Још има анегдота о Симовом учитељовању. Он би — прича се — узео младога Рада и ходио с њим по кршу и жези, док оба не би клонула од умора. Или би легао с њим на сунчаној припеци, те би гледали, ко може дуже издржати сунчане жарке зраке. Кад би га упитали, што тако ради с дјететом, и што га мори, одговорио би, да га он тако васпитава за владаоца, ако за то желе, а ако желе за што друго, нека му кажу. Ровински је добро схватио, што је и како је Симо учио свога ученика: „У њега је била цијела школа, правилног занимања с науком није било, као што у у опште није било у духу Симовом никаква система; него је васпитавање и образовање текло средством читања, живе ријечи и узајамне измјене мисала, било то у кући или на шетњи.“ Симо сам пише, да је остануо у Црној Гори преко три године, по томе дакле он је Цетиње оставио почетком г. 1831, одма

послије смрти Петра I-га, која се десила концем г. 1830-те. Тако знамо становито, колико је Симо учио Рада: од јесени 1827 до пролећа 1831, дакле преко три године. Кад узмемо да је Раде дошао на Цетиње дијете од десет година, па претпоставимо да је ту остануо бар годину дана, а знамо да је на Топли учио преко три године, а код Сима опет преко три, онда излази, да је протекло преко осам година, пошто је десетогодишње дијете оставило Његуше, што нас принуђава да коначно прихватимо г. 1811, као годину његовог рођења, као што хоће Медаковић. [2])

III. Тако је дакле Раде био младић у деветнајестој години, кад је дошао на владу. Петар I се преставио у очи Лучинадневи г. 1830, у седам сати у вечер. Предосјећајући конац свога живота, овај брижни Владалац, који је управљао народом четрдесет и осам година без икакве силе, него само благом очинском ријечи, и ауторитетом, што је био стекао својијем врлинама; а знајући у каквом међусобном раздору оставља свој народ: сазвао је био код себе на Лучин дан прваке закрвљенијех племена, не били их измирио. Тако смрт овога светога владике затече крвнике наоружане једне спрам другијех. Но ту су још били на окупу сви Петровићи, Стеван Перков Вукотић, архимандрит острошки Јосиф, игуман Ђурђевијех Ступова Мојсије, бјелопавлићки сердар Михајло Бошковић, ријечки сердар Филип Ђурашковић, и други главари црногорски, који у онијем часовима опће жалости за љубљенијем господаром успију, да задрже осветничке страсти закрвљенијех странака. Особито се ту истакао својом мудрошћу, тактом и енергијом војвода Станко Стијепов, најстарији синовац преминулога господара, којега је овај као најпоузданијега и највјештијега шиљао по важнијем државнијем пословима у Србију ради договарања с Карађорђем, и у Русију. Поред окупљенијех првака, на глас, муњевитом брзином разастрт, да се свети владика преставио, поврве црногорци

---

[2]) Досадашњи биографи Петра II-га пишу, да је Раде пошао на Савину да учи богословију и то по некијема 1826 а по некијема 1827. Но ми смо прпли ове податке са најпоузданијег извора, и још их г. 1878 саопштили у „Српској Зори," што је тада у Бечу излазила. У Новоме је живио до ту скоро Перо Достинић, старији друг и као надзорник Радов, који је био сестрић и ђак о. Јосифа Троповића, и по опоме, што смо од њега чули, Раде није у манастиру Савини учио него на Топли, не богословске науке него основне, не двије године него преко три, и да је на Топли дошао као дијете, ком је О Јосиф дао као старијег друга и надзорника свога поменутог сестрића. Дакле се мора узети да је Раду било највише 12 година кад је код о. Јосифа на школу пошао.

из најудаљенијех крајева на Цетиње, да целивају мртвога доброга господара и да му гроб оросе сузама благодарности.

Посљедњи дан свога управо мученичког живота, видећи да му се приближио час, те да не може живом ријечи учинити што је желио на овој скупштини народној, Петар I повјери перу Сима Милутиновића своју посљедњу вољу, па препоручи окупљенијем око себе главарима, да изврше што је том својом посљедњом вољом наредио. Тако на Лучин дан пред свијем окупљенијем народом главари отворе владичин тестаменат, у коме заклињу Свемогућијем Богом све црногорце и брђане: да га у миру и оној љубави оплачу и укопају; да се над њим мртвијем закуну, па да ту заклетву чине потврдити по свој Црној Гори и Брдима од свијех нахија, села и племена, да нико из никаква узрока неће изазвати другога до Ђурђева дневи, јер се нада, да ће се до тада они набавити средства, да се поставе судови по свој земљи, што је тражио сузама на очима од њиховог покровитеља, руског цара; и да не тичу црквена добра; за тијем им ставља до знања, да је наименовао за свог насљедника, црквеног поглавара и земље господара, свог синовца Рада Томова, кога препоруча Богу, руском цару и свему народу црногорскоме и брдскоме; најпослије проклиње све оне, који не би његову опоруку извршили, него би се усудили ријечима или дјелима потицати свађе у народу, као и оне који би намјеравали да се удаље испод руског покровитељства.

Како је гласила ова посљедња воља Петра I-ога, сви главари и прваци ту окупљени заклеше се у манастирској цркви над мртвијем господаром, да се до Ђурђева дневи неће пролијевати крв братска.

IV. Било их је ипак, који су потајно говорили, да је та посљедња воља Петра I-ога односно наименовања његовог насљедника подметнута, и који су се заузимали да насљедник владичин не буде одма потврђен; али нико јавно гласа не подиже противу ове посљедње воље мртвог господара, „јер је то била — пише Медаковић — воља и жеља свијех сложнијех Петровића, да Раде дође на престо, па и самог рођеног оца Ђорђина, Сава Маркова, и свијех црногорскијех главара, осим једног западњег потрпежњака, Вука Радоњића, који је носио назив гувернадура. Он је мислио, да је куцнуо час, да лови по мутној води, тер му је намјера била, да раздвоји Петровиће, подижући глас за Ђорђа. Али Саво Марков ту на збору пред свијем народом изјави: „Ја знам

да се Ђорђе одрекао насљедства, па за то и ја као његов отац признајем Рада за господара; — и тијем осујети црну намјеру гувернадурову.“

Други дан послије смрти Петра I-ога, острошки архимандрит Јосиф закалуђери по црквеноме правилу младога Рада у присуству шездесет свештеника, обукавши га у црне мантије приминулог митрополита и давши му у калуђерству покојниково име Петар. Послије овога црквенога обреда, архимандрит Јосиф у пратњи свега свештенства изведе из цркве већ Петра II-ога пред народ, који га поздрави радоснијем клицањем: „Са срећом и у добар час!“ — и пуцњавом из пушака. И ту пред свијем народом први приступи младом господару стари острошки архимандрит и пољуби га у руку, а за њим сви остали главари и сви присутни црногорци, па најпослије морао је и сам гувернадур. [3]) Обзиром пак на онај злонамјерни покушај гувернадуров, иза кога се могао крити и непријатељски прст иза границе, главари црногорски нађоше за добро још да овај чин и ово сагласије у писмо ставе и својим потписима потврде, очевидно бојећи се, да страни уплив не стане мутити по нахијама, те да не би ко нашао кашње изговора, да од ове једнодушности отпане.

Народ оплакавши свога доброга господара, и утврдивши на његовом мјесту његова изабраника Петра II-ога, разиђе се мирно са Цетиња, тврдом одлуком, да се свето држи заклетве положене над мртвијем владиком. Она љубав црногораца према својој отаџбини, која је Црну Гору по толико пута спасла и од непријатељске силе и од пакленог искушења, и у овом тако критичном часу појави се и побједи.

Тако је на најсвечанији начин и овом приликом освештано било већ укорјењено право насљедно на цетињски престо црногорскијех господара у кући Петровић-Његоша, како свијешћу и родољубљем свијех Петровића, тако једнодушном одношћу цијелог народа.

Кад је руски консуо у Дубровнику Јеремија Гагић добио извјешће са Цетиња о овој промјени на црногорском престолу, и како се она мирно збила, одма је то објавио азијатском департаменту у Петрограду, наглашујући, да ова промјена није произвела у народу црногорскоме никакве смутње, *чега су се многи бојали,* те да сада влада у Црној Гори потпуни мир; а

---

[3]) Медаковић, стр. 51. — Причање Врчевићево особито о догађајима приликом смрти Петра I-ога није озбиљно па ни вјероватно. Он је то писао више за забаву него ли за науку.

руском посланику у Бечу г. Татишчеву јављајући то исто, тај блажени мир приписује на првом мјесту *и ако још младоме, али скромноме и благонадеждноме* новоме господару; коме опет у исто доба пише: „Црна Гора са свим се је у црно обукла; она је изгубила много, нека за дуго плаче! Идите ви, да ју утјешите, освјестите и штету јој поправите. Радујем се што је жребије пало на вас бити пријемником достохвалнога мужа и прослављенога архипастира српскога. Бодрствујте и держајте на том попришту. Ја се надам да ћете ви то што лакше носити, него кто други; со тим лакше што сте ви питомац великога мужа и самовидац његови велики подвига;“ а у другом писму послије мало дана јавља му, како је „са великијем удовољствијем свуда, куда је од потребе било, официјално јавио и описао послушнога и великодушнога народа црногорскога мирно и благоразумно поведеније у садање време скоропостижне промјене њихова врховнога начелства;“ па наставља: „Они ће за то превознешени бити похвалом од благомисљашчих пријатеља; а непријатеље ће у изумленије поставити!“

Из овијех писама види се, да се Гагић бојао смутње при овој промјени, а видјећемо још, да је његова зебња имала основа; што је најглавније пак, ова писма свједоче, да је овај руски консуо пријатељски предусрио младога господара, што треба забиљежити, јер ће он остати за све вријеме владања Петра II-ога посредником између Црне Горе и Русије.

ДРУГИ ДИО

ДО ПОСВЕЋЕЊА ЗА ВЛАДИКУ

Укида се гувернадурство. — Долазак Ивановићев и установа сената. — Милаковић замјењује Милутиновића. — Буне у Арбанији и Босни противу Султана. — Положај Црне Горе према тијем бунама и свеза са Бушатлијом и Градашчевићем. — Црногорска војска иде на Подгорицу. — Положај Гагићев према томе стању и његов рад. — Држање књаза Милоша и Али-аго Ризванбеговића. — Свршетак буна и критични положај Црне Горе. — Посредовање руске дипломације. — Петар II креће пут Русије.

I. Неки писци дају *гувернадурима* црногорскијем много вишу важност, него ли су је имали, и могли имати, у оно доба, кад су и митрополити вршили највишу државну власт тек силом духовне власти и личнијех врлина. Уз митрополите господаре били су само племенски главари. А *гувернадурство* као биљка из туђине, није могло у Црној Гори корјена да ухвати, и остало је вазда празно име без икакве власти изнад племенскијех главара, којијема је гувернадур био раван, само што је у доба слабога владања митрополита Саве био постигао неко првенство на зборовима, кад је и Шћепан Мали могао играти своју улогу. То гувернадурство је било насљедно у кући Радоњића, као што су била у Црној Гори насљедна сва главарства до барјатарства. Да потврдимо ово што смо рекли у опште о значају гувернадурства, биће умјесно, да кажемо, како је постануло. Ево што о томе пише г. Ровински: „Гувернадурство је најприје установљено у Црној Гори г. 1718 владиком Данилом у договору са млетачком републиком, и позив је гувернадура био да води послове с посљедњом, т. ј. да извиђа парнице између црногорскијех и млетачкијех поданика, да посредује у трговини, и у опште да облакшава и уређује све међународне односе (разумије се, с Боком.) Пошто је било у интересу Млетака, да се

уведе ред у овијем међународнијем односима, који су за њу били корисни и потребити, узели су на себе плату гувернадурову и одредили му стан у Котору.“ Први је избор пао на Ђикана Вукотића с Чева, који је био отрован, по свој прилици учешћем млетачкијем, што није служио интересима републике. Његов син Вукан, на кога је имало прећи по насљедству ово право, није га хтио примити. Тада је био изабран за гувернадура Станоје Радоњић с Његуша, који је лијепо име оставио у тој служби. Али су његови насљедници били са свијем други. Јоко Радоњић сумњиво се понаша у вријеме Шћепана Малога под митрополитом Савом; па кад је дошао на владу Петар I, особито док се посветио за владику, тежио је да узме власт у своје руке.

У том положају, опћећи с млетачкијем па с аустријскијем властима, гувернадури су се знали материјално користовати, те су се истицали између осталијех главара благостањем тако, да се посљедњи гувернадур Вук Радоњић био осмјелио, да мисли, да он постане господаром Црне Горе. И не успјевши приликом смрти Петра I-ог, није се хтио оставити те своје мисли, него се још уздао у помоћ аустријску. На ту сврху Вук Радоњић већ 15 нов. тајно ноћу слази с Његуша на Пўч код Котора, гдје је преговарао са аустријскијем ђенералом Тацом. Црногорци, који су већ пратили стопе гувернадурове, опазе тај његов ноћни салазак у Котор, пођу за њим и тамо га нађоше, изгрде га, и одмах се кренуше пут Цетиња. гдје то јаве. Радоњић буде позван на Цетиње, гдје га окупљене старјешине, послије дугог испита и распре с њим, већ 17 новембра, осуде једнодушно на смрт; но по жељи младога господара поклоне му живот и слободу, да живи као прости црногорац. Тако је било укинуто гувернадурство, што је с Цетиња одма било достављено аустријској влади, и ради знања руском консулу у Дубровнику.

Ово суђење било је пријеко; 15 новембра био је Радоњић на састанку са ђенералом Тацом, а 17 био је осуђен; куд пречег суда? Обично пријеки суд искључује строгу правичност: али ми ваља да се дивимо правичности осуде овог црногорског пријеког суда. Кад је Радоњић био на пўчком састанку, ту се саставила читава оптужба противу куће Петровић-Његоша, коју је послао гувернадур руском консулу Гагићу у Дубровник, датирану с Његуша 16 новембра; да је та оптужба у Котору састављена, ми дознајемо отуда, што је 15 новембра био састанак на Пўчу, а 17 новембра суђење те велеиздаје на Цетињу, дакле Радоњић је није имао када саставити. Ми текст те оптужбе

немамо, али имамо одговор Гагићев на њу, у ком се огледа њезина садржина. У томе одговору руски дипломата ограђује се, што ступа у сношај са Радоњићем, овијем значајнијем ријечима: „Премда ми благоразумије не позвољава официјалну преписку имати с вама, како с непознатом ми лично особом, ништа мање благопристојност изискује одговорити вам оно, што би и свакому црногорцу откровено јавио и безпристрастно препоручивао". Па наставља: „О смрти блаженопочившег митрополита Петра Петровића давно сам извјештен његовим намјесником и насљедником Радивојем Томовим Петровићем, који ми је саобштио духовно завјештаније блаженопочившег митрополита, и два народна акта признанија и потврђенија истога завјештаја, једно духовних, друго гражданских чинов, у којима имао сам чест и ваше почтењеише име видјети подписано. На основанију дакле духовног завјештаја блаженопочившег митрополита, *које је у Црној Гори за закон припознато,* и по увјеренију правитељства и главнога вожда народа црногорскога г. Радивоја Петровића, с којим јединствено официјалну преписку ја имам, с великим и пријатним удовољствијем представио сам ја високајишему двору всерусијскому и описао послушнога и великодушнога народа црногорскога мирно и благоразумно поведеније у садање вријеме промјене врховног началства, о потврђенији вожда и совршеном миру и спокојству у Црној Гори. Послије овога страно је мени од вас чути, да сте ви отреждени били мирити народ у Черници, Ријечкој нахији и у осталим мјестима, кад нико о том немиру до сад ни ријечи није проговорио, нити ми је јављено. Дакле ја имам право сумњати о том што ми пишете. Такођер ми је страно и непријатно чути од вас, да се народ находио од 1712 год. у плачевном состојанију, у самовољству или безначалију без свакога правленија, *кад је всемирно познато,* да је народ црногорски, *колико је человјечески возможно било,* под кротким и благоразумним правленијем блаженопочившег митрополита Петра I-га Петровића, покровитељствован будући Русијом, *независимости своју прибрао и до данас сохранио;* јербо у невјежеству будући, а к томе самовољан, незауздан, без управленија (како ви говорите) не би могао состојати, нити би га ико до сада трпио. *Народ црногорски, ако жели бити свијетал и срећан, треба пред лицем свијета да засвједочи и призна труде и отеческо попеченије о њему блаженопочившег митрополита Петра Петровића*". Из овога одговора Гагићева види се куд је гувернадур смијерао: он је био подигао оптужбу противу куће Петровић-Његоша пред рускијем дипломатскијем посредником

између Русије и Црне Горе, и очевидна сврха те оптужбе била је, да Русија не признаде даље врховну власт црногорску у тој кући. За то Гагић категорички признаје, да је Раде Петровић дошао на престо *приознашијем законом у Црној Гори*, то јест избором посљедњега господара-митрополита, које је право народна воља дугом праксом санкционисала господарима-митрополитима из куће Петровић-Његоша. Тако је Гагић свом снагом из основа оборио ту оптужбу и одбио покушај Радоњићев и његова заштитника, да га ма и за час заведу на своју страну. Вук Радоњић је дакле не само радио помоћу једне сусједне државе, да кућу Петровић-Његоша лиши права врховне власти у Црној Гори, него је покушавао, да сам то право узурпира. Па како да се не поклонимо оној правичности осуде пријекога суда над њим! Али строгост правде ублажило је помиловање младога господара, који је злочинцу не само живот него и слободу даровао, укинувши само тај већ празни наслов гувернадурства за вазда, у чему се најбоље огледа, каква је корјена то гувернадурство било ухватило у народу, и како је Вук Радоњић немоћан и неопасан био.

Гагићево извјешће о овоме догађају, што је послао руском посланику у Бечу, г. Татишчеву, овако гласи: „Неки Вук Радоњић, титуларни губернатор црногорски и каваљер ордена св. Ане другог степена, будући одавна ненавистник митрополита Његуша, још за живота митрополитова на сваки начин старао се, да дође он до највише власти. По смрти митрополитовој Вук Радоњић лакомислено је држао, да ће помоћу својијех једномисленика бити изабран за предводитеља црногорскога, и ако његова нада није имала никаква основа. На народној скупштини, гдје је једнодушно од свијех главара потврђен био синовац митрополитов Раде Петровић, као предводитељ народа црногорскога, Вук Радоњић се дуго противио и није хтио са осталијем старјешинама потписати одлуку народну, него при свршетку послије дуге борбе преодољен и принуђен будући, да се подложи гласу и вољи народа, потписао се на истом акту и заклетвом потврдио своје сагласије. Пошто су старјешине одавна подозријевале на Радоњића у неискрености, на истој скупштини било му је запријећено, да не стоји у саобраћају с иностранцима, особито с аустринскијем властима да нема нипошто опћити. Но огорчено властољубље Радоњићево зауздати оваквијем мјерама, било је све исто као потицати га, да изврши његову замисао. Не уважавајући строгу забрану, 15 новембра ноћу кренуо је преко границе и близу Котора имао је прего-

воре са генералом аустријскијем Т., који је ту чекао Радоњића.“ Даље ово званично извјешће излаже што је слѣдовало, како је навише већ изложено. Гагић је дакле при овом замашном покушају против куће Петровић—Његоша, а то значи против будућности Црне Горе, био вјеран тумач и прави пријатељ црногорски код руске владе, што му ваља харношћу признати. А што да речемо о свијести и о челичности, што су црногорци при овом покушају показали? Кад је Вук Радоњић имао наслона, или да се тачније изразимо, кад је био оруђе сусједне царевине против куће Петровић—Његоша, значи да је она држала, да то њезин интерес захтјева, и за то, да постигне своју цијељ, она није имала жалити потребита средства. Ипак ми не наодимо ниједног црногорца, да му име забиљежимо, уз Вука Радоњића!

Што више, Вук Радоњић није имао наслона ни у самој кући Радоњића, која је била у двије гране подијељена: у Станишиће—Гувернадуровиће и у Жутковиће, потомке попа Жутога, прослављенога јунака са Царева-лаза. Ове двије гране куће Радоњића живјеле су одавна у мржњи, каноти преставнице диаметрално противнијех праваца: патриотизма и туђег измећарства. Тако је од пушке Грује Жутковића—Радоњића погинуо Ђуза, брат Вука Радоњића, на самахни Ђурђев дан, тек је изашао рок вјере ухваћене над мртвијем митрополитом Петром. Ђуза је био много одважнији и оштроумнији од брата Вука. Он је провео више година у Грчкој, и прошао доста другог свијета, те се добро извјештио у пословима сваковрснијем, и као такав могао је бити Вуку од велике помоћи.

Вука смо оставили помилована и у слободи, али он ипак није одустајао од тајнијех преговора са пограничном аустријском влашћу; и када је била његова тајна преписка ухваћена, сенат ријеши 4 јануара 1832, да се из Црне Горе за вазда проћерају Гувернадуровићи. Да се то рјешење изврши, Стеван Перков Вукотић, десна рука куће Петровића, позове неколико одважнијех чевљана, који јаке куле Гувернадуровића запале, чељад им проћерају преко границе, а самог Вука доведу везана на Цетиње. Али је и народно огорчење нашло одушке, казнивши смрћу петшестињу, што су се наодили на Ловћену код катуна. На Цетињу затворе Вука у једноме подруму у манастиру, али послије неколико дана и њега суд проћера преко границе. Вук је оставио тој својој тамници име *гувернадурица*, у којој се и данас највиши злочинци затварају. И то је једини спомен, што је у Црној Гори за собом оставило то *гувернадурство!*

II. У почетку владе још премладог Петра II-ога, било је уз њега правитељство, које су састављали Петровићи и неки племенски главари. Ми смо их већ познали при смрти Петра I-ога; али су најглавнији били Станко Стијепов Петровић и Стеван Перков Вукотић. Ту су још били Мојсије, игуман Ђурђевијех Ступова и Симо Милутиновић, који су имали великога уплива и код младога господара и код правитељства. Ово правитељство није било још какво уређено тијело, него људи, које су истакле на површину њихове врлине и способности; а љубав к отаџбини и к младоме господару дужност су им налагале, да о опћој ствари бригу воде. Ми смо у цвијету блажене патријархалности, која влада и по племенима. Унутрашња је управа стара племенска. Војводе и сердари били су на челу својијех племена. Али ми знамо каква је та управа била за вријеме Петра I-ога. Још није било мисли о јединству државноме него само на бојноме пољу против непријатеља. Петар I-ви је био установио земаљски кулук још г. 1803, који су састављали избрани људи, с дужношћу да иду по нахијама, да правду дијеле и да мире завађене странке. Но баш племенскијем главарима није била по вољи та установа, јер су је сматрали, да иде на уштрб њихове власти. Племена су живјела засебнијем животом, уједињена само идејом независности и страхопоштовањем и оданошћу према господару, који будући у исто доба и владика, располагаше моћнијем моралнијем средствима: благословом и клетвом. Другијех средстава принуднијех није имао.

За то је требало најприје, да млади господар добије црквену власт. Већ почетком г. 1831, са допуштењем скадарског везира, долази на Ком, при скадарском језеру, рашко-призренски Архијепископ Ананија и ту у цркви манастира успенског, задужбини Стефана Црнојевића, гдје је са супругом Маром и сахрањен био, рукоположи већ монаха Петра за свештеника и произведе га за архимандрита. [1]) Одма за тијем главари су жељели, да млади архимандрит пође у Русију, да буде тамо посвећен за владику. Али се Гагић томе противио јакијем разлозима. У Русији је била тада колера и рат с Пољском; при томе Петар II. још је био премлад. И на Цетињу су били потпуно уважени ови разлози и савјети Гагићеви.

У то долази (17 августа 1831) из Русије у Црну Гору неки Ивановић, родом из Подгорице, који је био наслиједио у

[1]) Милаковић и Љубо Ненадовић слажу се, да је Хаџи-Захарија рукоположио Петра II-ога за свештеника. Ми се држимо званичног извјешћа Гагићевог азијатском департаменту.

Русији од неког рођака велико имање. Да дође до тога насљедства помогао му је Петар I., ком је тада обећао, да ће то насљедство употребити на ослобођење своје отаџбине, и у опће на корист Црне Горе. Митрополит се с њим лично познавао и у Петрограду му је разне послове повјеравао. Ивановић (иначе Вукотић) служио је до тада у руској војсци и био је допро до подофицира. „Црногорци су гледали на њега као на рускога ђенерала, послана рускијем царем у Црну Гору, у чему их је увјеравала и руска униформа, коју су држали ђенералском. То, и његови добри односи са рускијем консулом Гагићем били су довољни, да му народ повјерује, и није му требало да са младијем господаром подмеће никакву царску грамату, о којој Медаковић говори у својој књизи о Петру II-гом. Но било то како му драго, углед рускога ђенерала и особе од повјерења руске владе, уважење црногорског господара и руског консула, а најпослије богаство оглашено, све му је то помогло, да заузме прво мјесто у Црној Гори.“ К овоме, што пише Ровински, још треба додати и Ивановићеве односе са Петром I-им, који су га могли најбоље препоручити. Што више, ми знамо, да је и Петар II одма ступио с њим у преписку, и да га је с нестрпљењем очекивао. Али Медаковић није био на кривом путу, кад је тврдио, да је Ивановић дошао на Цетиње с лажном царском граматом; та грамата наоди се и данас у дворском архиву; али ћемо имати прилике унапријед да о њој говоримо.

Пролазећи Ивановић преко Беча, ту се упознаде са Димитријем Милаковићем, родом из Мостара. Милаковић је, свршивши гимназију у Новом Саду, слушао права у Бечу, а био се ухватио у оно коло српскијех млађијех родољуба, који су били почели мислити и радити за бољу српску будућност. Тако Милаковић весело долази на Цетиње, гдје одма ступа у службу као правитељствени секретар.

Симо Милутиновић је био пошао са Цетиња у прољеће. Али се не зна прави узрок његова одласка. Из једнога писма Гагићева од 19 јануара 1831 види се, да су се с Цетиња на-њ жалили Гагићу; у томе писму Гагић пита: „Како је он могао извадити из вашег архива она потврђенија народа и главара?.. Зашто га поглавари не призову и не запријете му чинити противузаконије? Док је ту Симо или хоће, или неће ваља да се повинује вама и правитељству.“ Мора да је то „противузаконије,“ које Гагић спомиње, било врло лагане природе, кад је требало, да Гагић главаре упућује, да Симу

запријете, да то не чини, и да им каже, да ваља, да им се Симо повинује! На сваки начин врло је лако, да се Симо својом бујном нарави био што замјерио главарима; а та његова немирна нарав с друге стране већ му је и сувише била допустила, да остане на једноме мјесту. Уз то он је био свршио свој позив наставнички. Његов ученик је већ био господар црногорски. И он је оставио Цетиње, ал' никако зловољан, нити је за собом зловољу оставио, јер се он вазда љубављу сјећао Црне Горе, као што смо видјели, каквом је харношћу опет ученик учитељев гроб обасуо. [2]) Свакако српскоме осјећању годи, што је Сарајлију замијенио мостарац, опет даровити и вриједни србин, којега доводи на Цетиње само српско одушевљење и ватрено родољубље исто као Сима, јер је био син имућне куће; а ако Симо Милутиновић није био од имућне куће као Димитрије Милаковић, он је претпоставио позиву књаза Милоша Обреновића својевољни долазак на Цетиње. Што историк треба да забиљежи као радосну чисто елементарну појаву у раздробљеном српском народу још прије шездесет—седамдесет година, када се по осталијем народима јевропскијем још није било размахало начело народности.

У својој опоруци Петар I изражава наду, да ће до Ђурђева дневи, кад је рок ухваћеној вјери међу завађенијем странкама истицао, бити „суд у сву земљу нашу царски постављен, што сам ја у нашега вздашњега покровитеља и обранитеља цара русинскога испросио и исплакао.“ Ово се односи на руску припомоћ, што је била за седамнајест година обустављена, све до ступања на престо цара Николе I-ог, и Петар I

---

[2]) Ми ћемо имати прилике, да видимо, каквом је ватреном љубави Милутиновић до смрти своје љубио Црну Гору, а овдје ћемо навести сљедеће писмо владичино без датума:

„Љубезни Симо, здравствуј са свијема твојијема! Примио сам твоје драго писмо од 19 прошастог јунија. Међер си ти заборавио наше кршно стање и положеније, теке иштеш новаца на зајам онђе ђе их никада било није... Ти иштеш новаца у зајам за твоју пивару, а ја би их сјутра иска у зајам, да имам ђе, за хиљаду необходности народнијех. Ја сам се до данас питао слатком мисљу, да си се ти на тај конат коликогођ успокојио, а колико је моју душу данас узнемирило, кад сам разумио критичко положеније твојих фамилијарних ствари! Ја бих ти нешто и помогао по слабому могућству моме у отношенију тога, али моја би помоћ малена била према твојега искања, и унапријед има зависит од тебе, ако би ти могао штогођ поправити твоје стање фамилијарно. Васпитаник је својему учитељу много дужан, него је доиста и признателноме васпитанику веома тешко кад неможе сасвијем удовлетворити жељи својега учитеља. Впрочем драго те поздрављајући“ и т. д. (Д. А.)

молио је у Петрограду да се дотична свота накнадно пошље, а Ивану Ивановићу, друкчије Вукотићу свом познанику у Петрограду био је препоручио, да ради код министарства, да се та његова молба што прије испуни. Том знатном свотом новаца у износу од седамнаест хиљада цекина, јер годишња припомоћ износила је хиљаду цекина, Петар I је мислио уредити судове по свој Црној Гори, и у тој се нади преставио, али ју је у опоруци живу оставио. Отуда нестрпљиво очекивање на Цетињу поменутог Ивановића. Гагић препоруча на Цетињу у јуну 1831, да се устрпе „сотим више, што од тога терпјенија зависи њино благополучије.“

Тек је Ивановић дошао на Цетиње, уређује се сенат и народна гвардија, која извршује сенатске наредбе. Сенат су састављали шеснајест савјетника и пресједник, а гвардију 164 друга. За пресједника је био постављен исти Ивановић. То је било довело Гагића до усхићења тако, да радујући се толикоме успјеху, у писму Петру II-ом већ за Ивановића вели: „Његове су услуге превелике у Црној Гори; оне неће остати у вселеној непознате.“ Установа сената и гвардије без сумње је била ствар од велике важности, као први корак к јединству унутрашње управе државне; али је то била стара мисао Петра I-ог, која је у почетку нашла отпора, као што налази свака нова стега; па је требало да сазри та мисао, као што је и сазрела. Осим тога, ми видимо да је и прије ове установе у Црној Гори свуда мир владао и пошто је рок истекао ухваћеној вјери над мртвијем митрополитом; што више, ми смо видјели да су главари око младога господара успјешно и мирно савладали онај опаки и опасни покушај гувернадуров, који је имао наслона у једној царевини, да га боље није могла савладати ни најуређенија држава. Највиша је важност Ивановићева била у томе, што је располагао великијем новчанијем средствима; али их он није улагао на корист те нове установе; он је собом био донио прву рату од од заоставше руске припомоћи, о којој је навише била ријеч, у износу од 7,200 цекина холандскијех; (Д. А.) него је само стављао у изглед своје пожртвовање, и тијем се користовао. Но ми ћемо имати прилике, да наставимо ријеч о овој особи; а сада, пошто смо се упознали са унутрашњијем стањем, да пређемо на друго поље.

III. У пограничнијем турскијем покрајинама око Црне Горе већ од г. 1830 владају велики немири. У Арбанији био је устао

противу султана Мустаф-паша Бушатлија, везир скадарски. У Босни је био букнуо устанак под Хусејин-капетаном Градашчевићем.

Везирство скадарско било је насљедно у кући Бушатлија од половине XVII вијека; с тога није чуда, што се ова везирска династија, усљед ослобођења Србије и Грчке, што је било јако поткопало аукторитет султанов, диже да се ослободи од зависности од Цариграда, као што се био подигао истом намјером и мисирски Мемед-Али-паша, с којијем је скадарски везир и у савез ступио. Из Мисира долазила је у Скадар новчана помоћ, којом је Мустаф-паша издржавао до 45,000 војника. Тада је велико незадовољство владало у Турској због новијех реформа, те сви незадовољници, знајући каквом силом располаже Мустафа, позиваху га, да се јави у Румелију и даде знак устанку. Никад боље прилике за славољубива Бушатлију!

Приликом произведења Петра II-ог за архимандрита, са пећскијем архијепископом били су дошли и повјереници тога великога бунтовника, који су с Црном Гором уговорили пријатељски савез. Тијем уговором обезбјеђивало се Мустаф-паши, у случају његовог ратног неуспјеха, прибјежиште у Црној Гори. Тај је уговор потпуно одговарао идеји независности, коју је Црна Гора на Балкану престављала, једина до почетка овога вијека, и њезинијем животнијем интересима, будући у сусједству с Арбанијом; али је тијем дошла у сукоб са руском политиком, која је била покренула руску војску у помоћ султану противу Мемед-Али-паше мисирског, савезника скадарског везира. И Гагић, кад је био извјештен о томе уговору, овако одговара Петру II-ом: „Пишете ми, да сте противнику султанову, везиру скадарскоме обећали покровитељство у случају, ако разбијен буде великим везиром и к вама побјеже, а сад иштете у мене настављенија у име тога, како ћете се владати. У овом случају ја вам немогу никаква настављенија дати, кромје напоменути вам оно велико слово евангелско: бдите и молитесја, да невнидете у напаст. Везир скадарски, како ви говорите, ако побјеђен буде, к вама ће побјећи. А онај, који га побједи вооружаном руком, тражиће га у вашој кући. Ако и то не би било, ово ће се навјерно догодити, да ће га султан од вас вскати, а ви немогући против султанове силе устајати, предаћете га; па куд је онда црногорски кредит, образ и тврда вјера? Ја се бојим, да ви не привучете зло у кућу, бранећи *злодјеја*. Прво, султан би имао право, тражећи злодјеја, ући вооружанима силама у Црну Гору и довршити оно, што до сада није могао, т. ј.

покорити и разорити Црну Гору. Друго: државе јевропске, сматрајући вас као бунтовнике и нарушитеље општега спокојствија, оставиће вас на произволеније грознога и јароснога мача султанова, и онда ће се сав свијет рећи: твоја погибељ од тебе Израјиљу! Ја бих везиру скадарскоме поручио нека иште јачега покровитеља него што сте ви, и ако је ваш пријатељ, нека вас не увлачи у биједу, јербо више ваља слобода народа црногорскога него један везир скадарски и његово пријатељство. Од неколико дана овдје у граду и мало и велико јавно говоре о вашем договору са скадарским везиром и како му ви конак справљате код вас. Сад промислите, зна ли већ о томе и велики везир?" Ето, какво противљење сријета младог господара Црне Горе на првом кораку у његовој спољној политици, и какву му буквицу чита дипломатски преставник велике покровитељке у самом почетку његовог ступања на владу! Ово треба добро запамтити, јер овај сукоб интереса црногорске и руске спољне политике судбоносан је за велике мисли црногорског владаоца, којега ће кашње цио српски народ прогласити *српскијем генијем*. Истина, ову поруку Гагићеву није диктовао само правац тадашње руске политике, него и љубав према Црној Гори; али је сав значај и сва будућност Црне Горе зависила од вјерног вршења његина позива, као преставнице и првог огњишта слободе и независности на Балкану. За то ови јаки и мудри савјети Гагићеви нијесу могли бити потпуно уважени на Цетињу, али су поколебали прву одлуку. С друге је стране из Крагујевца књаз Милош Обреновић друкчије савјете шиљао Петру II-гом. У фебруару год. 1831 књаз Милош, одговарајући на објаву смрти Петра I-ог, овако пише новом господару црногорскоме: „Знајући да се скадарски везир са Босном спрема на султана, ја за моју политику сходним налазим остати у миру и тишини, а не мјешати се у њина дјела. Но судим, да би то по Црну Гору пробитачно било, кад би првоме од помоћи бити, и неко число оружаних људи, а за плаћу, дати му могла. Не знам какво је ваше у том призренију расположеније; ја му не могу помоћи, вама стоји на вољи, дати му рукопомоћ, или не дати. Но ово долазим нарочито савјетовати вам: немојте да узнемирујете везира реченога; Црна Гора више пута била се с њиме, и није могла на крај изаћи. Црна Гора не може без Скадра ни существовати, она и рану своју има од њега, и трговину своју по средством њега распрострањава. Ако још задате везиру слово, да га нећете дирати, моћићемо за вас и веће ползе уговорити." (Д. А.) Књаз Милош је био у побратимски-

јем односима са Бушатлијом, кога је за вријеме руско-турског рата 1828 задржао од војевања све до близу свршетка рата; одакле се види како су искрени ти односи били. Књаз Милош га је у његовом покушају новцем тајно помагао. И као што видимо из овога писма, радио је, да га бар обезбиједи од стране Црне Горе, гдје је нашао већ најбоље расположење према Бушатлији. У исто доба, и сам Бушатлија шиље писмо Петру II-ом по попу Михаилу Пламенцу, тражећи му помоћ, али му млади господар одговара, да му не може послати војске у помоћ, и моли га, да не би примио којега црногорца у војску — „да се вјера уздржи"; па завршује: „И држи се кућићу, не пушти се, у муку се познаје јунак добри!" (Д. А.) Она владичина да „вјеру уздржи" очевидно значи, да *неутралност* уздржи, према савјетима Гагићевијем. Значајно је, што је Петар II-ги писао подгоричанима, који су били ишћерали пашајлију везирова, ако на њих везир удари, да ће им он помоћ послати, ако им то допусти Решид-паша; (Д. А.), а црмничанима (у јунију) да се оставе скадарског везира, који им Зету обећава; (Д. А.) и ово све усљед савјета Гагићевијех.

IV. У то доба изашао је био султански хатишериф, да се по Босни и Херцеговини заведе танзимат и нуфус (препис народа). Везир босански Намик-Али-паша позове у Травник све муселиме, и прочита им, што цар заповиједа. Само пет муселима херцеговачкијех пристану на царску заповијед; а босанци побуне се, и херцеговци једва живи дома утекоше. И сам везир утече у аустријску границу на Метковиће, без обзира. Босанци устану листом на оружје, и изаберу Хусејин-капетана Градашчевића за везира, и он је с великом војском уљегао свечано у Сарајево. Намик-паша пође из Метковића у Столац код Али-аге Ризванбеговића. Херцеговачки бегови, старе племићке куће, били су скоро независни; царска власт била је у њиховијем рукама, тако су били господари својијех округа; уз Али-агу Ризванбеговића, ту је био Хасан-бег Ресулбеговић требињски, Смајил-ага Ченгић гатачки, Баш-ага Рецепашић невесињски и капетан љубушки, све мали славољубиви тирани, који су се осјећали са свим независни. За то у Травнику нијесу пристали уз босанце; за то су радо прихватили везира босанског и остали на страну цареву. Отуда рат између Босне и Херцеговине. Босанска војска усташка под предвођењем Туран-бега дође код Брњака, на границу невесињскога округа, правцем противу Стоца. Ту дочека херцеговачка војска, све сама раја, босанске усташе и разбије их на први

судар. Али херцеговачки мухамеданци пристану уз Градашевића. Намик-паша већ је био из Стоца опозван, а херцеговачки муселими разбјегну се, који у Дубровник, који у Макарску, а који у Никшиће на црногорску границу, Хасан-бег Ресулбеговић пође преко мора у Арбанију. Сам Али-ага Ризванбеговић остаде у Стоцу, гдје се затвори у свом граду 15 октобра 1831. Тада Градашчевић ступа у преговоре са Петром II-им преко Мојсија, игумана Ђурђевијех Ступова.

Игуман Мојсије био је родом из Виницке у Васојевићима, близу Ђурђевијех Ступова, у коме је манастиру изучио књигу и закалуђерио се. Поставши игуманом тога манастира, он је био дошао до тога угледа и уплива, да су му и саме аге у споровима са својијем чифчијама долазили у манастир да им он суди. За то је убрзо стекао и непријатеља, који су му о глави радили. У томе је броју био и гусињски првак Шабан-ага, који користећи се једнијем његовијем осуством запали манастир; али се Мојисије освети, запаливши му двије куле. За тијем добјеже на Цетиње, гдје затече још у животу Петра I-ог, и гдје остаде уживајући велико поштовање. „У њега је била — вели Ровински — јасна мисао српскога уједињења, и он је први потако мисао у Васојевићима о сједињењу Васојевића са Црном Гором, и с тога је био великијем противником сваке сепарастистичке појаве по племенима, који су већ припадали Црној Гори, или су по свом положају морали јој припасти. Њему или његовом упливу приписује се убиство Николе Васојевића, који се хтио учинити независнијем кнезом васојевићескијем, и попа Вукића Попова, који је то исто желио да постане у Кучима, и кога је убио поп Спахо.“ За њега је знао и Гагић и врло га је цијенио, те овако завршује једно писмо Петру II-ом: „Поздравите много од моје стране предостојнога отца игумна Мојсеја; пазите овога човјека; ви га боље познајете него ја; но о њему се доста добро говори, и по томе ја га високо почитујем.“

Преговори дакле с Хусејином Градашчевићем били су у добријем рукама, и они су успјели, али мало у невријеме, као што ћемо видјети, јер се догађаји развијају муњевитом брзином. Бушатлија није се могао погодити са Градашчевићем односно првенства, за то босанска војска није приспјела на вријеме Скадранину. Велики везир Решид-паша био је дошао са царскијем низамом у Битољ, одакле је био поткупио неке старјешине у Арбанији. Прије тога већ је једно одјељење Бушатлијне војске било заузело Софију и опљачкало, што је учинило, те

Ниш, Пловдив и друге вароши прихвате страну цареву. Мустафа пође Решиду на сусрет са седам потчињенијех паша, миридитскијем поглавицом Леком, и с цијелијем својијем двором. Но док је он у Прилипу проводио џумбусање, Решид му разбије војску до ноге, те је морао да натраг бјежи и да се затвори у граду скадарскоме. То је морало бити негдје у почетку јунија 1831, јер капетан Економов, ког је Бушатлија био послао код свога побратима књаза Милоша, кад се из Србије вратио, нашао је Бушатлију у скадарском граду затворена, те је морао да се склони у Бољевиће, у Црмници (Д. А.). — За тијем крене Градашчевић са 25,000 војника одабранијех, дође на поље Косово, ту разбије цареву војску, продре до Пећи, и ту одржи другу побједу. О овоме подувећу босански игуман Мојсије пише владици из Плеваља 16 декембра 1831: „Били су се у Бањску на дну Косова, погинуло је 60 људи царевијех и добила Босна и иде неколико војске босанске у Косово. Отиде неколико Никшића у Босну. Моли се Афис-ага да буде од нас мир, за што је с Босном, и да растурите глас по Херцеговини, да слуша Босну, и хоте доћ у Никшиће да ћерају Смаил-агу и капетана Мушовића и ко је с њима. А за џебану и за наше после добро зборе, али ја не могу вјеровати по истини, но пођу у Травник везиру да видим истину, и како ћемо се с њима владати и поступат унапријед..... И купе жито и џебану и хазну, и топове и тобџије, и приправљају силну војску и за нас много добро зборе но им ништа немојте вјероват... Брзо ћу доћи ако Бог да до вашега госпоства.“ (Д. А.). Решид је морао употребити превару противу тог побједоносног продирања босанске војске, те ступи с Градашчевићем у преговоре, које је опет требало султану у Цариград на одобрење слати, само да тијем времена добије. Међу тијем се пронесе у босанској војсци глас, да ће књаз Милош Обреновић у Босну, да подигне хришћане. Градашчевић је могао повјеровати тијем гласовима, јер се био љуто са књазом Милошем завадио. Одма у почетку босанске буне Милош посла писмо Хусејин-капетану, у коме га је свјетовао, да се покори султану, и нудио му своје посредовање код султана. Градашчевић му одговори грдњама, а Милош опет њему, те настаде између њих прави рат на артији. Тако се босанска војска морала вратити са побједоноснога свога подувећа у Босну. Ово се све збивало свршетком 1831 и почетком године 1832.

Како се на Цетињу схваћао овај положај на сјеверо-западу балканског полуострва види се и по договорима, који су се

водили одовле са књазом Милошем. Суштина тијех договарања није нам позната, али је можемо од прилике себи представити. И Гачић је за те преговоре знао. Већ 27 марта 1831 Гагић пише Петру II-ом: „Мене је драго да ви с књазом Милошем имате преписку; но још би ми драже било, да знам, да је ваша с њим преписка искрена и пријатељска права. Ваш тијесни сојуз с Милошем може вам од највеће ползе бити.“ И опет 18 априла: „Ви неможете вјеровати, колико ми је драго, што сте у тијесном сношају и добром согласију с књазом Милошем; но жао ми је што је ваша преписка тако ријетка, а особито у ово вријеме, кад сте један другом од потребе“, па му прилаже писмо, што и књазу Милошу пише. Одма сјутри дан опет Гагић шиље на Цетиње писмо, што је добио од Милоша, па говори: „Књаз Милош много боље мисли о реченом везиру (о Мустафи, без сумње) него што сам ја мислио.“ И надоставља: „Босњаци се купе, но двоуме, и доцкан ће њина помоћ приспјети Скадранину. Они све говоре, да ће на Србију ударити. Не би згорега било, да ви о свему овоме извијестите књаза Милоша.“

Колико су се књаз Милош и Петар II слагали односно подузећа скадарског везира, толико су се разилазили у односима према Градашчевићевом подузећу. Владао је прави хаос. Босански и скадарски везири ратују противу султана, али између њих нема слоге; књаз Милош потпомаже скадарскога, а босански се боји од књаза Милоша, да у Босну не упане; једини је Петар II, који са свијема тражи свезе. И сами Гагић као да се био почео колебати у том моменту. Видјели смо што је писао Петру II односно договора његова са везиром скадарскијем; а пошто је чуо за договоре владичине са Градашчевићем пише му: „У случају пада слабога, али у обзиру политичкоме великога зданија, ко жели остати невредим, треба да буде у неком одстојанију, да га не би развалине његове пригњечиле, или с напрегнутима и сједињенима силама, да се стара прође разорити, него би исто зданије, изненада паднувши, пригњечило га. За важно предпријатије к разорењу великога и слабога зданија потребна су велика средства. За то нека вам је у сваком случају препоручена велика опрезност.... Ја мислим, да би вам за сада много полезно било савјетовати се и са српским књазом Милошем, који у овом случају има непосредствено сношеније с Русијом и од ње прима настављенија, како се има владати и он и ви.“ У исто доба Гагић открива своју жалост, што су хришћани херцеговачки на страну султанову а против боса-

наца; па наставља: „Хасан-бег требињски, који је неколико дана од ребела бошњака побјегао био у Арбанију к великом везиру искати од њега помоћи, дошао је овди данас из Кавање, ђе је оставио великога везира, који му никакве помоћи није могао дати, будући се и сам у опасности у Албанији находи. Хасан-бег поћи ће сјутра у Херцеговину да купи рају и с њима срећу куша, једа ли би одољео ребеле.“ Ово је било концем октобра, кад је Али-ага Ризванбеговић био затворен у столачком граду, а Бушатлија у Скадру. Памучина пише: „Хасан-бег се вратио преко Дубровника, а послије њега у сред зиме татарин преко Дробњака и ниже Херцеговине дође до Стоца (који је био обсједнут); пријатељи Али-агини ноћу га пропусте између стража у град. Татарин је донио Али-аги царски ферман, којим га именује пашом. Али-ага радосно прочита царски ферман пред народом и тијем објави себе пашом. *Тада је Махмуд-паша хтио да с низамом из Монастира прође кроз Црну Гору у Херцеговину и Босну; али црногорски владика Петар II Петровић не допусти да прође преко Црне Горе,* а другијем путом унаоколо низами нијесу могли одити у зимно доба; и требало је да чека прољеће.“

Али не само да Петар II није пропустио царску војску преко Црне Горе, него је он још 14 октобра, дакле у исто доба, кад је босанска војска удрила на Херцеговину, удрио на Подгорицу, али без потребите спреме и с недовољнијем бројем војске, и за то су се црногорци морали повратити без икаква успјеха 18 октобра, да с већом спремом и у већем броју опет срећу покушају. С тога су били позвани на Цетиње сви зетски прваци, који дођу и одзову се радосно намјери младог господара, изјавивши му да су за њу готови жртвовати своје имање и свој живот. И ма да је руски консуо из Дубровника изразио Петру II-гом писмом од 31 октобра, да му је жао што су црногорци учинили онај „непромишљени корак, који може непријатнијех посљедица имати“, ипак се на Цетињу сновало велико ратно подузеће, које се простирало и преко Подгорице.

Ми смо на измаку г. 1831, кад је Бушатлијно подузеће било пропало, и кад се Градашчевић наодио у највишој муци. Ни у томе критичноме часу на Цетињу се није предомишљало, нити од завјереничког подузећа против султана одустајало. Ми смо видјели којом је смотреношћу поступао игуман Мојсије, посредник између Травника и Цетиња. Он је хтио свуда оком да допре, и непосредно да се извијести. Поред овог нашег дипломата, с босанске стране био је главни посредник овог

савеза Хафиз-ага, пљевански муселим, који концем 1831 препоруча „мојему предоброме досту Станку Петровићу“, да не би кроз Никшић пропустили низам у Босну — „да будемо на ономе као што смо уговорили са Мојсилом, ако ли пак вама буде до невоље, немојте слободно бриге имати, сваку ћете помоћ од наше стране имати“. (Д. А.). А сам Градашчевић пише из Травника 9 јануара 1832: „Свако оно дјело, које сам до данас ја почео радити нијесам оставио, док нијесам га у дјејствије и ка концу привео; а и ово које сам почео, истинито будите увјерени, да га нећу тако ласно оставити док не буде до конца приведено; друго пак све оно што сам до данашњег дана коме обећао и своју бесједу дао, нијесам натраг од ње одступио, док не би онај коме сам обећао што покварио; и вама штогод говорим, тврдо увјерени будите, да штогод се обећавам, да онако остаје од моје стране тврдо и стално, не само за ово наше дјело, но да вам до нужде буде и од друге стране биће вам од мене сваке добре помоћи; по окончању свега овога како вашег тако и нашег дјела, да би ја и већим човјеком постао и напредак већи поступио, ако Бог да, неће вам од мене никакове штете ни зарара бити, но свагда у свако вријеме од моје стране биће вама познато још више и боље повторително вам потврждавам“ (Д. А.). Ово писмо почиње: „Од мене Хусејин-капетан паше Босном управитеља и витеза свему суду и прочем народу Црне Горе моје љубезно поздравље“. Петар II на ово писмо одговара 4 фебруара 1832: „Честитоме великоме везиру Хусејин-капетану, витезу босанскоме у Травник. По посланоме нама игумну Мојсеју имали смо радост примити твоје предраго писмо од 9 числа прошлог јануара, у које видим пријатељство и љубав, које желиш, да буде међу нама; то нам је много мило чути, *а особито што си зборио на ријечи с игумном Мојсијем, ми све то кабулимо и тврду Божју вјеру дајемо, да ћемо од сада у напредак бити уједно и крв своју пролијевати за вјеру и слободу нашу.* Него те молимо како нашега предрагога пријатеља, да се држиш јуначки... Много се радујемо, чујући од игумна Мојсеја, да си у сву земљу твоју прави суд поставио за свакога, будући да таквијем начином можемо се надати у Бога, да ће нам помоћи у овоме и свакоме другоме дјелу. Ми се често бијемо с низамом Садријазема и мислимо овога прољећа скупити војску и ударити на низам, који се налази око Скадра. Но за такву војску неимајући цебане, молимо те како нашега предрагога пријатеља, да нам пошљеш једно сто товара фишека, да тај низам, што је око Скадра, разбијемо... Ми смо по свој

нашој земљи дали знати о љубави и пријатељству са твојима људима, али ти добро знаш, да има по крајинама људи рђавијех, који би могли штогоћ скривити у твојој земљи, за то те молимо, да не примаш у рђаву страну, но да нам за такве људе пишеш, и буди увјерен, да ћемо их ми жестоко наказати. Али ти знаш, да се ми с вама ласно не можемо мијешати, будући да нам Никшићи у томе сметају и побуњују народ против вас и против нас, за то те молимо, да пошљеш њеколико војске у Никшиће, да накажеш те људе, који не слушају заповијед ни твоју ни ничију, и да ту поставиш којега човјека, да заповиједа, и тада ћемо се моћи ласно мијешати"... Ми ово писмо наводимо скоро у цјелини, да се види какви су односи постојали између Цетиња и Травника. Оно свједочи, да је Црна Гора већ била у правом савезу са Градашчевићем, пошто се игуман Мојсије вратио из Травника, и да је у смислу тога савеза почетком г. 1832 тек намјеравала да отпочне дјеловати, на коју сврху тражи помоћ у цебани.

И збиља концем фебруара креће црногорска војска опет на Подгорицу. Ми смо већ видјели договоре са зетскијем главарима, који су раширенијем рукама чекали црногорску војску. Поход је био готов. Једнијем одјељењем војске управљао је млади господар, које је имало преко Љешкопоља и Везирова моста заузети Горицу пред вратима Подгорице; а другијем одјељењем управљао је Ивановић, који је имао преко скадарског језера прећи у Зету и собом Зећане прихватити. Хоти, с којима су Црногорци такођер били у договору, устану сви листом и у Хотској Гори затворе скадарски пут, а тако и Плавницу заузму на Блату, да спријече долазак Турака и по суху и по води. У Љешкопољу било је ратно вијеће, на ком хоти за бољу вјеру даду црногорцима стотину биранијех хота у таоство, а црногорци хотима толико црногораца. Млади господар задовољан и радостан крене с војском и заузме Горицу, гдје за њим стигоше и брђани; а Ивановић преко Зете заузме бријег Љубовић, на ком изнесе два мала топа, да отолен руши Подгорицу. Тако је била Подгорица неколико дана обсједнута, а тек на први марта био је уговорен јуриш на њу. Ал' ноћу у очи тога дана повуче се сердар Филип Ћурашковић са ријечком нахијом у Љешкопоље, а Ивановић с осталијема остане у Голубовцу. Пред зором турци крену из Подгорице пут Голубовца на Ивановића. Извијештен одма млади господар о немилом догађају, да би спасао Ивановића, узјахавши на коња, кликну: „За мном, ко је момак!" и крене одма са војском на Подгорицу.

Опазивши то турци, оставише Ивановића, па се врате да бране Подгорицу.

Овако је, по Медаковићу, свршило ово прво ратно подузеће младога господара. Не знамо, под којијем је изговором Ђурашковић повукао натраг ријечку нахију, нити знамо је ли оправдана сумња, да је Ђурашковић био поткупљед од подгоричкијех турака. А ласно би се могло узети, да је за вријеме опсаде Подгорице Ђурашковић, који је био један од првијех црногорскијех главара, дошао у сукоб са Ивановићем, што се даје надозрети и у самом одступању Ђурашковићевом и Ивановићевом, који се раздвајају. Но да чујемо још кога, како овај догађај излаже.

Гагић извјештава руско посланство у Бечу тек 19 марта овако ијеткијем тоном: „Концем минулог фебруара црногорци су опет покушавали да заузму Подгорицу и да присаједине Црној Гори Зету, но покушај, будући бесмислен, био је неуспјешан и сасвијем несрећан за невољне христјане зетске и албанске, који су учествовали у овом дјелу. Црногорци, некако успјевши да подигну зетске, хотске, малисорске и миридитске житеље грчкога и римскога вјероисповједања, против турака султанове странке, изашли су из својих граница, разредили су се у стану близу Подгорице, једнијем дијелом војске окружили су је, и принуђавали да се преда, али послије осам дана, изненада ноћу оставивши Подгорицу и при њој један топ, срамно и стидно без нужде повукли су се у своје границе, предавши освети турској побуњене и устале против њих зетске и албанске христјане, чије свештенике и старешине турци немилостиво истребљују.“ Овако је Гагић писао по званичном аустријском извјешћу, што и сам признаје, и што тумачи ову тешку оптужбу подигнуту на црногорце; али у главноме се ово извјешће слаже са Медаковићем, да је црногорска војска напустила Подгорицу изненада. Из Гагићева извјешћа види се још, да нијесу сами хоти били у договору с црногорцима, него и малисори и миридити. А видјели смо у наведеном писму Петра П-ога Градашчевићу, да је ово подузеће имало циљ и преко Подгорице даље у Арбанију; што свједочи и саучешће Арбанаса, јер би ли се они на оружје подизали, да само Подгорицу са Зетом присаједине Црној Гори! Нема сумње дакле, да се с Цетиња хтјело наставити дјело Бушатлијно. Ту намјеру потврђује и та мисао, која је морала на Цетињу владати, да црногорци, и кад би заузели Подгорицу, не бише је могли уздржати, док не би добили наслона поузданога у Арбанији.

И сада се лакше можемо домислити: откуда то изненадно напуштање Подгорице. Прије свега, за вријеме опсаде овог главног града у Зети, нијесу могле стизати црногорцима ни мало повољне вијести из Босне, а још мање из Арбаније. За тијем, ми смо видјели да је Петар II тражио сто товара џебане из Босне за ово подузеће — па стиже ли му та очекивана помоћ? Кад би се овај црногорски поход на Подгорицу просуђивао сам за себе, онда би излазио „несмислен,“ као што га Гагић називље; али ми овај поход морамо посматрати у свези са током догађаја у Босни и у Арбанији, јер происходи из ондашњег опћег положаја у пограничнијем Црној Гори покрајинама, и управо зависи од тока побуне арбанашке и босанске.

V. Да видимо што се збива у Босни. Ми смо оставили Али-пашу Ризванбеговића у столачком граду обсједнутога војском Градашчевићевом, у којој су били сви херцеговачки мухамеданци па и сами брат Али-пашин Хаџи-бег. Кад се просуо глас, да је овај храбри Ризванбеговић, који је сам тако јуначки бранио султанову ствар а у исто доба и херцеговачку против босанског великог бунтовника, постао пашом, није могло да то не дјелује на херцеговце. Памучина пише: „Столачки турци, који су били изван града, — прво с тога, што им је већ била додијала туђа војска, друго, што нијесу хтјели ратовати противу султана, тајно су уљегли у град и Али-паши говорили, да је непријатељска војска нешто од глади, а нешто од зимне студени са свијем изнемогла, и само да чека угодни случај да се разбјежи; и за то да он може отворити град и рашћерати непријатеља. Било је то ноћу између 26-ог и 27-ог фебруара г. 1832, кад је Али-паша отворио врата од града, и одма послао своје људе, да удре на кућу, у којој је био брат му Хаџи-бег.“ Ту су убили Хаџи-бега, као и његове људе. Па је телал кроз варош позивао, ко је уз цара, да иде код Али-паше. Сви нагрнуше код Али-паше, који их лијепијем ријечима распусти, да иду својијем кућама, да се мало поткријепе, па сви да иду на невесињско поље, да отоле проћерају мостаране, и ту да чекају Махмуд-пашу с низамом. Ту им је подијелио и неколико новаца, а рајн је још додао: „А ви, рајо, за ваше услуге, одсле ћете бити равни турцима: то је воља честитога Падише“. Ово је било све на Теодорову суботу, прве недјеље великога поста. Усљед тога, Тимарија, који је заповиједао са усташком војском, видећи да има издајника да су сви сточани уз Али-пашу, који је отворио град и слободно изашао у варош, са

остатком своје војске крене пут Мостара, оставивши на Свињској Узди топове. Тако је назадовала Градашчевићева ствар у Херцеговини. Доста је било, да ова вијест стигне у црногорски стан код Подгорице, па да се црногорци забрину.

Но осим тога, и у самој Босни почело се поткопавати земљиште испод нога великоме вођи, тек се вратио са онако побједоносног пута кроз Стару Србију. Међу потчињенијем му првацима одма поче промаљати главу завист. Видајић-паша зворнички први је међу њима био. А уз то омрзну и свијема богатијима људима, који су морали новчанијем средствима потпомагати народну ствар. Ипак гомиле народа одушевљеног слиједиле су вјерно народног трибуна.

Кад је пукао глас по Херцеговини, што се у Стоцу збило, придружи се Али-паши и раја из Бањана и Рудина на невесињском пољу, одакле су Мостарци били ишћерани. Али је у то Хусејин-капетан скупио 12,000 одабране војске, коју опреми под вођством Златара сарајевца против Али-паше, около половине априла. Али-паша се с толиком силом није упуштао у бој, него се опет затвори у град столачки са избранијем момцима, а остале посла својијем кућама. Смајил-ага, Хасан-бег и Баш-ага опет се склонише у Рудине. А херцеговачки мухамеданци, особито мостарци, љубушани и почитељци опет се придружише босанцима.

У то доба већ давно очекивани Махмуд-паша продирао је са 30,000 низама пут Босне. Босанска војска опирала му се око Вучитрна, код Бањске и у Пријепоље, али је свуда морала узмицати. Најпослије сам Градашчевић дочека низам код Паља, четири сата од Сарајева са свом својом војском. Ту је био одлучни крвави бој, али низам одржа побједу над неуређеном босанском војском. Хусејин-капетан са својијем доглавницима спасе се у аустријску границу, а Махмуд-паша без отпора уђезе у Сарајево. Кад је стигао глас под Столац о овом поразу, Златар распусти војску, која је опсиједала Али-пашу, и тако се сврши овај босански покушај, у коме се тако сјајно показала чисто елементарна снага народнога духа против туђинске власти, снага која ће још доста бриге дати Цариграду.

VI. Сад остаје усамљена Црна Гора, да одговара урској царевини за своје дјеловање током арбанашког и босанског устанка. Лијепе наде, које су стављале у изглед свршетак султанове власти на овом крају балканског полуострва, преварише овога пута, али ће оне ипак руководити Петра II-га све до гроба његовога, као што ћемо видјети.

Послије црногорског похода на Подгорицу, Намик-паша, онај исти који је тек жив утекао из Босне, и који је послије недаће Бушатлијине постао везиром скадарскијем, покорава хоте и малисоре, утврђује Подгорицу, и 22 априла напада изненада на Мартиниће, којима притеку у помоћ 300 пипера и бјелопавлића, те разбију и поћерају турску војску, коју су састављали 4000 арбанаса, у Спуж. Ово је био први знак, што чека Црну Гору са стране Турске, и Гагић је морао најцрњијем бојама престављати у Петрограду њезин тешки положај, јер већ 24 априла из Петрограда му наређује гроф Неселроде, достављајући му дотична упуства, да дође на Цетиње, гдје је у његовом присуству била скупштина главара 16 јуна. Ми имамо опширан извјештај, што је Гагић о овој својој мисији послао грофу Неселроду у Петроград. На скупштини црногорскијех главара Гагић је прочитао упуства из Петрограда, што је собом донио, па је на основу истијех држао бесједу, и представио главарима посљедице, кад не би уважили спасоносне савјете из Петрограда. Скупштина је радоснијем усклецима потврдила најоданију благодарност цару Николи за његову милост и бригу о Црној Гори, и обећали су свето се држати добивенијех савјета. За тијем описује сиромаштво Црне Горе и унутрашње уредбе; па наставља: „И ако сам радио, нијесам могао успјети, да дознам, из ког узрока г. Вукотић (иначе Ивановић) заузимље прво мјесто у сенату, а не архимандрит, глава народа, како се црногорци изражавају. Црногорци су веома привржени Русији и непрестано потврђују: „Ми смо вазда готови, да се слијепо покоравамо и простоме рускоме војнику, и да умремо за рускога цара, нашега великога покровитеља, само да нас Русија *јавно узме у заштиту,* чим би нам осигурала срећне дане, а себи вјечну славу.“ Црногорци нијесу мање привржени и својој врховној власти, коју изванредно уважавају. *Они све још поштују врховну власт над њима Архимандрита, који је дошао на мјесто покојнога им митрополита Његоша, и називају га Господарем.* Они су веома задовољни г. Вукотићем, и његово правитељство под његовијем предсједништвом примјетно утврђује се и постаје сталнијем. Црногорци су почели увиђати корист уређене управе и без принуде прилагођавају јој се, и радо се покоравају врховној власти, која се стара за унутрашњи мир. За издржавање овога правитељства, како увјеравају, потребито је 3000 дуката на годину, без чега би се само по себи расуло и црногорци би се нашли у првашњем жалосном положају безвлашћа. Прије него се све доведе у прави поредак, бар до

три године, правитељство се не може одважити да удари никакав порез на народ. Послије овога времена црногорци би се поуздали, да ће моћи доприносити к трајном уздржању и усавршавању свога правитељства. Но будући да је политичко биће Црне Горе необезбјеђено, то и безопасност њихова споља не може бити стална. Уваживши критичке прилике и очајни положај, у ком се сада црногорци налазе, обзиром на успјехе Порте против њезинијех бунтовника, готово не могу се осуђивати црногорци, што су учинили покушај на Подгорицу, под изговором освете за увреде, претрпљене од пограничне турске власти, а у самој ствари да присаједине плодовиту област Зету Црној Гори; што више, из човјекољубља треба сажаливати црногорце са неуспјеха у овом очајном подузећу. Кад би преко сваке наде по необичној срећи Порта пристала, да уступи црногорцима малу област Зету до хотскијех граница, они би могли бранити своју независност ма буд против кога, и бити задовољни. Но пошто су разне прилике помогле отоманској Порти, да покори арбанасе и босанце, црногорци су остали сада у тијеснијем границама право назване камените, дивље и неплодне Црне Горе, без сваке индустрије и трговине, не имајући с никим никаква саобраћаја, осим са аустријанцима на једној само тачки код Котора, окружени турцима, непомирљивијем њиховијем непријатељима, с којијема нијесу у стању, да утврде постојани мир, док Порта не одустане од намјере, да покори Црну Гору под своју власт. Наодећи се у тако очајном положају, црногорци ће принуђени бити, да нападају турске области и да робе, и најпослије ће дати Порти повода, да их покори и сасвијем истријеби. Они предосјећајући грозну своју судбину, били су се одважили, *и ако у невријеме,* да присаједине Црној Гори Зету, плодоносну област, која се простире до хотскијех гора и осталијех хришћанскијех Арбанаса, који су се као црногорци у заштити својијех гора досада користовали независношћу.“

Ми се лако домишљамо какве су природе били ти савјети из Петрограда. Русија је тада била у најбољем пријатељству с Турском, и да то пријатељство утврди, тражила је, да све то више повјерења улијева код Порте, а на уштрб особито инглеског уплива. За то су у Петрограду морали јако негодовати на Црну Гору због подгоричке афере, назирући у њој свезе са догађајима у Арбанији и Босни. Пада у очи како се Гагић у свом извјештају заузимље, да образложи црногорски покушај на Подгорицу тако, да рашћера и сумњу, да је Црна Гора била

ма у каквом договору са великијем сусједнијем бунтовницима. Што више, он оправдава црногорски покушај, да присаједине *илодну* Зету Црној Гори *каменитој и неплодној,* и кад би Порта уступила Црној Гори ову *малу* област, црногорци би задовољени били, те бише мировали! Прећутавајући вјешто и Арбанију и Босну, он истиче овај економни животни узрок црногорског упада оружјем у турску границу, и као да хоће да оправда неуспјех овога подхвата, умеће, како су се на то били одважили *и ако у невријеме;* што свједочи, да је Гачић добро пратио догађаје око Црне Горе. јер да је црногорска војска упала у Турску мало раније, док је Султанова војска имала посла са арбанашком и босанском војском у Арбанији и Старој Србији, шћаше лако завладати Зетом све до хотскијех гора. Овај Гагићев извјештај имао је у главном сврху, да предочи у Петрограду тежак положај Црне Горе, и опасност која јој је пријетила послије успјеха царског оружја у Арбанији и у Босни, чим је очевидно препоруча заштити руске дипломације, која је тада моћна била на Босфору.

Тако исто труди се Гагић, пошто се вратио у Дубровник са Цетиња, да докаже руском посланику у Бечу крајњу нужду Црне Горе, да покуша присајединити плодоносну Зету, „малу област, што се простире до гора хота и осталијех арбанашкијех хришћана, који су као црногорци, под заштитом такођер својијех гора, уживали до сада независност, и тијем морално и стварно да обезбједи своју и својијех савезника независност.“ На даље наставља: „Неуспјех овог очајаног подузећа црногораца трудно да их неће стати њихове независности, ако моћни уплив рускога двора не надвлада у отоманском савјету, и не одврати предузету намјеру султанову, да покори Црну Гору.“ А у своје оправдање на послѣтку вели: „Ја сам их свјетовао, да живе у миру са сусједнијем турцима, да се држе најстрожије неутралности и нимало да се не мијешају у смутњу, која се појавила у Босни, да не узимљу никаквог учешћа у поступак босанског паше, који се истиче као непријатељ порте, и који ради да за собом повуче разне становнике босанске турског и хришћанског народа, и једном ријечи, да се старају, да не би својим владањем ни најмањега повода дали основанијем жалбама и незадовољству порте противу њих.“ С Татишчевом је Гагић много јаснији. Из овога његовога писма види се, да су у Петрограду збиља доводили у свезу поход на Подгорицу са султановијем одметницима. И Гагић Татишчеву признаје, да су црногорци били у савезу са арбанасима; али он

не сматра арбанасе за бунтовнике, јер су они уживали независност исто као црногорци; и ови су за свој опстанак са свијем наравно ступили у савез са до тада независнијем арбанасима. А што се тиче босанске буне, он истиче, како је савјетовао црногорцима најстрожији неутралитет, ал' не вели, да су га црногорци погазили. Најпослије отворено препоруча Црну Гору руској заштити у Цариграду, од које зависи њезин опстанак. Ово писмо Татишчеву још нас боље убјеђује, да је владало велико незадовољство у Петрограду са држањем Црне Горе у вријеме Бушатлијне и Градашчевићеве буне против султана, и оно нам Гагића још боље открива као доброг пријатеља Црне Горе. Сјетимо се само, како он убјеђавајућијем разлозима задржава младог господара од сваког учешћа у пограничнијем покретима, а како ли га сада у овом критичном часу брани у Петрограду! Но има основа питање: били Гагић овако бранио Црну Гору због овог упада у Турску, да није Ивановић био за тај упад?

Гагић је био добро схватио тешки положај Црне Горе усљед овога упада, и за то се онако за њу заузимао код петроградске владе. Послије одласка његова са Цетиња, Петар II обратио се одма Намик-паши, који је из Подгорице пријетио Црној Гори, и позвао га, да изашље пуномоћнике, који би преговарали са црногорскијем пуномоћницима о вјечитом миру са Арбанијом. Намик-паша послао је предлог с Цетиња великом везиру Решид-паши, још главном војеном заповједнику на овом крају, који је на тај предлог одговорио захтјевањем, да се црногорци сасвијем покоре. Опасност је рата била дакле на прагу. Гагић устрављен саопштава то Татишчеву 21 јула, па наставља: „Црногорци, будући независни од давнијех времена, нашли су се увриједјени овијем захтјевима великог везира, и одговорили су му на своју, с чега ваља чекати кроз кратко вријеме нападај мноштва турске војске, који би црногорци по увјеравању архимандрита и Ивановића, кад би имали довољно муниције и најмање 2000 цекина за друге потребе, могли са свијем одбити. Али не имајући овијех средстава за одбрану, црногорци једва да могу уздржати први јуриш непријатељски, а камо ли постојана нападања тако силнога и са свијем потребама снабђена непријатеља, који се ријешио покорити или истријебити црногорце. Архимандрит Петар и г. Вукотић молили су ме, да на њихов рачун узајмим овдје у кога 2000 цекина, што на жалост нијесам могао учинити.“

Одговарајући на ово писмо, Татишчев умирује Гагића, јављајући му, да је руски посланик у Цариграду Бутењев примио наредбу из Петрограда, да штити црногорска права пред портом. Он је увјерен, да ће пријетећа опасност бити отклоњена од Црне Горе; но признајући црногорцима право, да се бране од нападаја турскијех, Татишчев моли Гагића, да обавијести црногорске главаре, *да нападај њихов на турску земљу може их лишити рускога покровитељства.*

И збиља турци нијесу још ништа предузимали противу Црне Горе, али се Гагић све једнако бојао, као што се види из сљедећега писма од 10 септембра истоме Татишчеву: „Поуздана извјешћа, што сам примио из Босне, доносе ми, да турска војска како редовна тако скоро покупљена по Босни, Херцеговини и Арбанији, свега до 40,000, окупила се око великог везира и сјединила се са осталијем његовијем низамом у Вучитрну, одакле ће ова војска, како увјеравају пут Скопља. Но отуда оћели она пут Цариграда и Азије, или пут Скадра, да отолен удари на Црну Гору, није извјесно. Многи држе овај војени покрет великог везира хитрошћу, да прикрије своју намјеру, па изненада да напане на Црну Гору, и покоривши је, да онда крене пут Цариграда. Међутијем, док се велики везир приправља, да покори Црну Гору, погранични јој турци већ су неколико пута нападали на њене предјеле: Пипере, Куче и Мартиниће, ранили неколико црногораца, попалили много појата, пшенице, кукуруза, сијена и обратили у пепео све што су могли; *једном ријечи, турци намјерно непрестано изазивљу црногорце на рат.*“ Знајући, што захтијева руска ондашња политика, што ли животни интерес Црне Горе, Гагић је унапријед одбијао сваку одговорност од ове посљедње; особито бојећи се, да се сва сила турска из Босне и из Арбаније не окрене против Црне Горе, он је радио да јој унапријед задобије наклоност и заштиту моћне Русије. Како је Гагић у овом часу био забринут, и какав је страх од ове турске навале њим владао најбоље се види, кад се, поред наведенијех извјешћа својој влади, узме што је у исто доба писао црногорском господару: „Ја сам здрав и весео био — гласи то писмо Гагићево — кад сам пакет од вас получио; но кад сам га прочитао, једва сам се могао уздржати од неудовољствија, и повикао сам неколико пута: о проклета и триклета Подгорицо! Ти си дакле удицом служила најхитријему међу турцима, Мехмед-Рашиду, кад је ловио Црну Гору! По полученију од вас непријатнога извјестија ја нијесам из куће изишао, докле нијесам о предстојаштој

црногорцима опасности и бједи рапорат написао кому је сљедовало за то знати, и који ће рапорат данас отправљен бити заједно са свим вашим писмима и копијама. Познавајући ви сами себе и народ храбри, вас окружајушти много боље него ја, без сумњенија ви нећете ни духом бити толико клонули, колико сам ја; за то и немате потребе, да вас ја к сожаљенију мојему *самим голијем ријечима без дјествишељне помоћи подкрјепљивам за сада.*" Али баш овијема ријечима стављао је у изглед скору дјејствителну помоћ Црној Гори.

Но страх Гагићев, да Решид-паша са великом војском окупљеном не окрене на Црну Гору, није се оправдао. Решид-паша је већ био с војском на путу у Цариград, ком је пријетио мисирски паша. То Решидово одустајање од намјере, да покори Црну Гору, послије онога његова дрскога одговора Петру П-гом, колико се има приписати још трајућем рату са мисирскијем бунтовником, толико исто и посредовању руске дипломације у корист Црне Горе. Већ 7 октобра Гагић је у стању да „дјејствитељном" помоћи обрадује црногорце. Прије свега он пише сенату, да је од руског посланика при бечком двору био извијештен, „како је непријатно било господару императору, кад је чуо за учешће, које су имали црногорци у метежу босанскоме, и за покушај њин на Подгорицу, што су ова обстојатељства навукла јавну опасност независимости народа црногорскога и дала су повод великом везиру осветити се на црногорцима"; али је цар ипак наредио, да се употреби све старање, да порта одустане од освете против Црне Горе; што више, цар је наредио, да се пошље црногорском правитељству „3000 цекина на *благополезна заведенија,* и да се објави црногорцима, да им он дарива милост и заштиту своју, да се они у миру и тишини брину и старају о побољшању внутрењег својег устројства, а не да нападају на сосједна владјенија и зажижу междусобија и безпоредке. Овакви народи лишавају се спасителњога његова покровитељства." У исто доба Гагић доставља писмо руског посланика из Беча, управљено сенату, којим тражи писмено удостовјерење, да ће Црна Гора ову новчану помоћ руску употребити у интерес мира и поретка унутрашњег, а не на вујене сврхе; па тек онда, да ће послати поменуту помоћ; који је услов Петар П испунио, и Гагић је то „торжествено увјереније" доставио са великијем задовољством Татишчеву. У исто доба цар је наредио, да се извиди, за колико се година Црној Гори још има исплатити заостала припомоћ, да јој се и то надокнади.

И тијем завршује ово критично доба Црне Горе за прве двије године владања Петра П-ога. Истина, Црна је Гора била навукла на себе велику опасност, али је ми видимо на висини својега позива. По трњу се к звијездама долази, вели једна њемачка пословица. И када узмемо пред очи руске еавјете и пријетње, које су је задржавале, с једне, а држање књаза Милоша с друге стране, ми се морамо дивити снази духа и бистрини погледа испод Ловћена на догађаје онога доба. Ова идеална политика црногорска није уродила никаквом стварном користи, али је умножила моралну главницу Црне Горе, у којој је њен историјски значај, који јој даје право на срећнију будућност.

На против књаз Милош својом вазда практичном политиком, мирујући, добио је три нахије: Јадар, Рађевину и Стари Влах; али је још вишу мржњу распалио међу србима мухамеданске вјере у Босни према Србији; а да је братинство онда дјелом показао босанцима, као што је Петар П, српска ствар би можда данас друкчије стала. За све вријеме ратовања великог везира Решид-паше противу Бушатлије и Градашчевића, он је царску војску снабдјевао храном; пошто је Арбанија и Босна била умирена, кад се Решид-паша очекивао на Црну Гору, Гагић пише на Цетиње, како се говори, да Милош неће већ подржавати Решида, али као да сумња, наставља: „Хвала му и на томе, ако је истина.“ Да је пак свеђе стојао у свези са Црном Гором, свједочи његово писмо, којијем јавља 22 августа Петру П-оме радосну вијест, како је велики везир кренуо с војском пут Азије, па препоруча црногорцима, да чувају мир погранични и да не изазивљу турке, за вријеме осуства Решидова, да тијем загладе погрјешку што су учинили, учествујући у босански покрет, те тако да избјегну гњев султанов и освету великог везира. Одакле се види, како је и књаз Милош сматрао положај Црне Горе, послије побједе султанове ствари у Арбанији и Босни, врло тешкијем; што више, он се бојао, да још није Црну Гору минула освета султанова, и да би се његова срдба могла излити на Црну Гору пошто доконча ратовање против Мисира. У писму, које смо навише споменули, Милош је врло љубазно предусрио младога господара црногорскога, изјављујући му: „Моје пријатељство с вама биће продуженије оног к покојном стрицу вашем. У свако доба и у сваком дјелу изволите к мени обратити се, готов стојим к служби и с совјетим и са дјелом“. Али држање

Милошево у босанској буни било је са свијем охладило Петра II-ог према Милошу, која хладноћа и прекида њихове односе.

Ко се највише користовао у овој побуни, то је био Али-паша Ризванбеговић, који ступа сада на позорницу догађаја, као важна чињеница, којом ће Петар II рачунати у свом дјеловању за велику српску мисао све до гроба свога.

Бушатлија, пошто му је војска била разбијена, затворио се у граду скадарскоме, снабдјевен потребитијем за обрану и издржање опсаде; а свој харем пошље, да се преко Црне Горе навезе у Будви за Италију; али усљед силне буре на скадарском језеру, лађе се опет повратише под Скадар, и чељад Мустаф-пашина није га хтјела више остављати. Мустаф-паша, видећи да своју породицу не може спасти од судбе, која је њега чекала, посла у Беч два скадранина, да моле ћесара, да зањ посредује код султана. Тијем путом био је помилован, али за вазда удаљен из његове отаџбине; и с њим кућа Бушатлијина за вазда губи право на везирство скадарско, што га је по насљеству уживала од половине седамнајестог вијека [2]).

И Градашчевић такођер посредовањем Аустрије добије помиловање султаново, што му је било објављено у Земуну. Али Хусејин-капетан није за дуго вјеровао, да ће султан да одржи своју ријеч; и само дугијем увјеравањем аустријског ђенерала, комесара биоградског паше и србијске депутације, склони се да пређе у биоградски град, гдје га приме као мученика за вјеру. На скоро послије тога Хусејина позову у Цариград, гдје су му предлагали разна висока звања с условом, да се одрече својих убјеђења. Но Градашчевић остаде непоколебив, с тога га пошљу у Требизонду, гдје убрзо умрије у великом поштовању код правовјерних мухамеданаца, оставивши потомству диван карактер трагичког јунака.

VII. Пошто је био мир завладао унаоколо Црне Горе, и од ње пријетећа опасност уклоњена, главари црногорски на скупштини,

[2]) Ровински, 50, 52. — Екар пише, да је харем Мустаф-пашин био дошао у Црмницу, па да су годињани хтјели да га опљачкају, и с тога да су се вратили у Сеоца, да отолен пређу у Будву, али тада, да их је бура повратила пут Скадра. Али да су га годињани хтјели опљачкати, они су то могли и учинити, ако је харем био стигао у Црмницу; или ако им је власт стала на пут, и онда харем шћаше слободно наставити пут, да је био дошао у Црмницу. Гагић пише, да је Мустаф-паша био послао у *Црну Гору* двије жене, три сина и једну шћер, па да су их црногорци натраг повратили. Пошто је бура лађе натраг у Скадар вратила, и пошто је Мустаф-паша усљед тога промијенио мисао, одиста се тако и писало са Цетиња Гагићу, да му се тијем угоди.

која је била на Цетињу концем маја г. 1833 одлучише, да Петар II пође у Русију, да тамо буде посвећен за владику. Кад је то било саопћено Гагићу, он овога пута потпунијем задовољством одговара младом господару, да је „о том представио, коме је сљедовало, и сада не остаје ми друго него искрено желити вам свако добро, срећни пут, желајеми успјех у свима вашима предпријатијама, и да се скоро и благополучно у отечество повратите“. И млади господар крене одма пут Русије са правитељственијем секретаром Димитријем Милаковићем.

При свршетку овога поглавља биће умјестно, да се изближе упознамо и са Гагићем, као с једном од најважнијех особа, што су имале до сада и што ће имати унапријед уплива на владање Петра II-га. Он се родио г. 1781 у Шумадији, у Крагујевачком округу, а узрастао је и васпитао се међу србима у Угарској, гдје је свршио гимназијске науке. Отолен је пошао у Саксонију, гдје је у Кемници провео четири године у кући проф. Снела, и код њега приватно учио философске науке, те свршио течај философије г. 1804. Врнувши се у Србију, био је чланом и главнијем секретарем врховног савјета у оно славно и тешко доба Карађорђево. Г. 1812 прешао је у Влашку, гдје је била руска војска. Ту је он добио руско поданство и одма био наименован титуларнијем савјетником код министарства иностранијех дјела. У Дубровнику је отпочео служити као секретар консулата, и г. 1826 постао је ту консулом, гдје се и оженио из куће Хаџи Лазара Лучића, родом из Сарајева.

Он је био дакле пунијех тридесет година старији од Петра II-ог, научен, а већ искусан у ондашњем раду за српску ствар, за то га и видимо не само као руског дипломата него и као забринутог српског патриота, у ком својству и узимље онај интимни аукторитативни тон на Цетињу, док у Петрограду брани и препоруча црногорце и црногорску владу.

ТРЕЋИ ДИО

ДО ДРУГОГ ПОЛАСКА ПЕТРА II У РУСИЈУ

Ивановић хоће да завлада. — Посвећење Петра II-ог у Петрограду. — Ивановић одлази. — Рад Петра II-ог на просвјетном пољу. — Али-паша Ризванбеговић. — Рад око измирења са пограничнијем турцима. — Афера Жабљачка. — Грахово и унутрашње неприлике. — Сплетке против Петра II-ог. — Његов тешки положај. —

I. При поласку младога господара у Русију на посвећење, Ивановић, издаје „Законе отечества,“ за које се у уводу вели, да су „потврђени свијема главарима црногорскијема и брдскијема.“ На њима је ударен печат „правитељствујућега сената“ а потписује их сам „президент и каваљер Иван Вукотић.“ Ти су закони написани у двадесет чланака; а у овуду им, између осталога, вели се: „Закони су прва дужност и потреба свакога народа, који се почне уређиват, као што се почела Црна Гора и Брда уређивати, без којијех се ниједан народ није могао уредити и бити срећан, за та сами узрок наш всемилостиви покровитељ и цар руски видећи да црногорци не имају законе, по којијема би се владали и судили, и сотијем желећи учинити Црну Гору и Брда сретнијем, посла је свога чиновника господина Ивана Вукотића, којега смо ми и признали президентом, који је по заповиједи великога цара русинскога написао кратке но потребите законе, по којијема се дужно народу црногорскому и брдскому владати и судити се.“ У 18-ме чланку уводећи порез, опет себе истиче овај законодавац овако: „Велики цар русински смиловао се на Црну Гору и Брда, и послао је свога човјека, којему је дао и унапријед обећаје давати малу помоћ за уредбу, и заповиједао, да рече народу, да цар дава помоћ, и ово што пошаље купи са својије судита, такве сиротиње како што су црногорци, и заповиједао да и црногорци сами учине своју

касу“ и т. д. (Д. А.) Дакле цар се смиловао на Црну Гору, па је послао свога човјека, да је усрећи, давши јој законе, по којијема ће се владати, и тај је човјек Ивановић, коме цар још даје малу помоћ, да уреди Црну Гору! Док се толика власт законодавна даје Ивановићу, о владајућем господару црногорскоме у овоме акту тако свечаноме нема ни спомена! Ови су закони потписани на Цетињу 23 маја 1833, а господар је кренуо пут Русије 7 јуна, дакле док је још био на Цетињу. По томе се види, да је Ивановић, или како се сам потписује Вукотић узурпирао био на артији највишу власт у држави дајући јој законе. О овијем законима, по документима до данас објелодањенијема, није се знало ништа. Гагић, који је толикијем одушевљењем пратио кораке Ивановићеве у Црној Гори, не спомиње их нигдје у својијем дописима ни Петру II-ме ни Татишчеву, по чему морамо закључити, да ни њему нијесу били познати; а да су ови закони били „потврђени свијем главарима црногорскијем и брдскијем на скупу,“ као што се тврди у њиховом уводу, то би Гагић знао. Отуда излази очевидно, да је ове законе Ивановић тајно држао готове да их прогласи у згодном часу, за вријеме осуства Петра II-ог, за које није ништа знао ни он, ни главари црногорски. Ивановић као пресједник правитељствујућег сената могао се надати том згодном часу.

Ми сви знамо како је Гагић цијенио овога човјека, и какве је наде нањ полагао; ми знамо како су се и на Цетињу радовали његовом доласку из Русије; али у самој ствари он није био човјек, за кога су га сматрали. Њега на Цетиње није довело родољубље, које је приказивао Петру I-ом, него себичност. Он је тежио, да опет обнови *гувернадурство* у Црној Гори, ал' не само по имену него и у ствари, па да митрополиту остави само црквену власт. А прилике су биле поспјешне: што је најглавније, господар је био премлад; друго, Гагић, чији се глас из Дубровника толико уважавао на Цетињу, непрестано је препоручавао Ивановића; Ивановић је дошао из Русије и већ га је с тога народ уважавао. Али он се још на Цетињу приказао с лажном царском граматом и униформом руског ђенерала, ма да је био у руској војсци постигао тек подофицирски чин. [1])

Али осим Петровића и Вукотића, ми смо видјели да је ту било још виђенијех племенскијех главара, који су показали, приликом смрти Петра I-ог, и приликом Радоњићева покушаја,

[1]) Овај факт доноси сам Медаковић али без икакве потврде, за то остали писци то поричу. Но ту лажну грамату ми смо нашли у дворском архиву, о којој ће бити говора унапријед.

да су људи свјестни државне мисли, задахнути љубављу и одности према носиоцу те мисли и у опће према кући Петровића, и да су способни да управљају унутрашњијем и спољашњијем пословима Црне Горе. И за то Ивановић није могао успјети. Што више, било је са свијем наравно, да овакви људи из старијех кућа, које су вазда биле на челу својијех племена и прве уз владајућу кућу, није су могли добријем оком гледати на челу сената новога човјека, чије претензије нијесу им могле остати непознате, и у кога су се преварили односно његовог меценатства, што најбоље свједочи оно писмо Гагићево Татишчеву, у ком јавља, да га моле владика и Ивановић, да им нађе у зајам, у оној великој нужди Црне Горе, 2000 цекина! А гдје је било оно насљество Ивановићево и његово обећање, да ће га употребити на корист Црне Горе?

За то можемо вјеровати Медаковићу, кад каже да је Ивановић био јако озлијеђен послије подгоричке афере, гдје смо га видијели у јавном сукобу са ријечкијем сердаром Ђурашковићем, а млади господар да се желио избавити од старатељства Ивановићевог, отуд закључује, да је био незадовољан господар, незадовољан Ивановић, а незадовољни главари. Но то незадовољство није се ни чим испољивало до поласка Петра II-ог у Русију. Ивановић је остао на своме мјесту, ал' одма послије неколико дана Ивановић се справља, да се иде некуд лијечити. Гагић му пише већ 17 јуна: „Пошто је тамо дошао Вучичевић и ви намјеравате кренути некуд да се лијечите. И тако црногорци остају са самијем Матијом Петровићем (Вучичевићем)! Мора да невини и добри црногорци немају ни најмање потребе од началства.“ Из овога се види, како је Гагић преоцјењивао Ивановића а омаловажавао црногорске главаре. Но откуда опет тај Вучичевић? То је био некакав сродник Ивановићев, такођер бивши чиновник у Русији, који је био дошао, да усрећи Црну Гору, као што ћемо унапријед видјети.... Еле Ивановић, не знамо, да ли усљед овог писма Гагићева, или што озбиљно није ни намјеравао да иде на лијечење, остаје на своме мјесту до близу половине октобра, јер тек 14-ог овог мјесеца Гагић пише Татишчеву, да је Ивановић отпутовао, и да су посли остали на тога Вучичевића. Ми се морамо дивити колико мудром држању црногорских главара за вријеме овог отсуства Петра II-ог, толико дрскости Ивановића, који намеће сенату некаквог свог сродника поред себе па и мјесто себе! То се на Цетињу све трпи, и по свој земљи потпуни мир влада.

Но правда захтијева, да се оно Гагићево преоцјењивање како Ивановића тако и Вучичевића сведе у праве границе значаја, што је могао имати онда на Цетињу један учен човјек у служби државној. Тај се значај своди највише на савјетовање, што је сенату могло требовати у пословима спољашњијем, па на преписку са иностранством. Тако видимо, кад је Цетиње са Намик-пашом и са великијем везиром Решид-пашом ступало у преговоре о миру, како се Гагић боји, да неће умјети водити те преговоре са искуснијем дипломатама просвијећене Јевропе, што велики везир има око себе, па савјетује да буду вазда учтиви, али да „непрестано напомињу у своју обрану, да у правима народаћ има usucapio et prescriptio, т. ј. законска застарјелост, која је прекратила свако право султана над Црном Гором, и обвезе ваше према њему.“ Јер што се тиче извора највише државне власти, како за вријеме отсуства Петра II-ог, тако и уопће за вријеме његова, да тако речемо, малољетства, ми већ знамо одакле је потицао.

II. Пошто смо видјели какво је стање у Црној Гори, да се обратимо младоме господару у Петрограду. Послије потребитога приуготовљења, Петар II био је посвећен на Преображење у казанскоме сабору, у присуству самога цара Николе. Из овога се већ може видјети, како је цар Никола дочекао младога господара црногорскога, и каква је то свечаност била. Добро Медаковић опажа: ваљда ниједан наш првосвештеник, од кад смо изгубили царство, није тако сјајно посвећиван за архијереја као владика Раде!

Добивши владичанско достојанство, млади господар требао је још да добије познанства у највишијем круговима руске престонице, и да те кругове упозна са унутрашњијем стањем своје државе и њенијем положајем на Балкану и позивом у српству. О његовом бављењу у Петрограду, Медаковић прича са одушевљењем, како су „почевши од цара сви најотмјенији руси указивали особиту очинску и братску љубав владици Раду, који својим високијем растом и умиљатијем и лијепијем лицем очараваше племенита срца добријех и великодушнијех руса. Сам владика Раде не имаше довољно ријечи, да представи тај дочек и ту неописиву усрдност браће руса. Најотмјенији руси носише га на рукама, као што се владика сâм са усхићењем изражаваше. „Руски великаши — говораше — неописивом радошћу и искреном братском љубави уносише ме у своје богате домове на својијема рукама. Таквијех веселијех дана

у мом животу више видјети нећу. Ту ти бијаше и од онијех срба, који су се преселили у Русију из Угарске за вријеме унијаћења под Маријом Терезом. Међу њима бијаше и ђенерала. Не знам, или је мене обузимала већа радост, гледајући тако дивне и честите србе у престолници силног словенског царства, или њих, који гледаху у мени младога сирака из сиромашнијех крша. То бјеху људи живи, ватрени и поносити. Поглед и кретање те браће срба опомињаше ме на старе српске банове и витезове, у којијема ври српска крв, и дише успомена славе и величине наше.“ Тако сâм владика Раде говораше о своме бављењу у Петрогаду. Да је устати било и косовскијем јунацима, па да виде свога потомка, какве га милине ту окружавају, шћаху рећи, да се отвара срећно вријеме, у ком ће оживјети погажено српство.“ [2])

Прича се, кад је цар Никола први пут примио младог господара црногорског, под упечатком његове дивне појаве, да га је ословио овијем ријечима: „Ти си виши од мене!“ — а познато је, каква је величанствена појава био цар; Петар II одма ће цару духовито: „Нико није виши од цара рускога, него свмо један Бог!“ Већ овај први сусрет са царем каже нам, како су у Петрограду дочекали Петра II-ог у највишијем круговима, и како се он туда окретао. Он се упознао ту са министрима Неселродом, Галицином, Норовијем, обер-прокурором св. Синода Нечајевијем, грофом Воронцов—Дашковијем, Родофиникином и т. д., којијема је по повратку у Црну Гору писао, захваљујући им на љубазном дочеку. Многијема се од њих и кашње обраћао писмима, кад му је требало да што препоручи. Ту се упознао и са некијем Србима, који су били у руској служби, а међу њима особито са ђенералом Прерадовићем, с којијем је кашње у трајној преписци био. Медаковић доноси и ову карактеристичну цртицу: „Једнога дана — тако казиваше владика — дође к мене један лијепо обучен човјек и предаде ми једно позамашно запечаћено писмо; на коме бјеше написано: Єго высокопреосвященству владыки Черногоріи; па пошто ми предаде ово писмо, поклони се и оде. Отворим писмо,

---

[2]) Овај дочек Петра II-ог у руској престоници онда тек добива пред нашијем очима прави значај, кад се сјетимо, како се није могла испунити жеља Петра I-ог, да се посвети у Русији; руски посланик у Бечу књаз Галицин није му хтио дати пасапорат за Русију, тако је Петар I-ви пошао у Карловце, гдје га је Митрополит Мојсије Путник посветио, пошто је добио допуштење из Беча. Петар II био је први црногорски владика, који се у Русији посветио.

и у истоме нађем увијенијех десет хиљада рубаља сребра у банкнотама — тражим записку, да видим од кога је, али не нађох ништа. Мене обузе стид, па одма пошљем момка, да стигне и поврати листодавца, али узалуд! О њему не би више ни трага ни гласа.“ Владика је послије распитивао, да дозна, ко му је то послао, и дознао је: то је била графиња Орлова-Чесменскаја, којој је владика захвалио писмом са Цетиња, у ком јој говори, да се доброчинство не може сакрити; „При мом поласку из велике престонице, дознао сам, да је велика шћи великога оца, позната по врлинама, покровитељица православља, љубитељка једноплеменијех Словена, учинила ово доброчинство и т. д.“

Ето какву је љубав Петар II био стекао у Петрограду, гдје се задржао пунијех пет мјесеца. Ништа прече од тога није било Црној Гори, која је била сасвијем непозната бар тадашњем нараштају у Петрограду, што нам свједочи држање руске владе према Петру I-ом. А ко је могао онда боље изложити славну историју, мучан живот и још мучнији положај Црне Горе, и бити вјернији тумач њезиног позива, њезинијех осјећања и тежња од будућег великог српског пјесника? Ко добро проучи дотадање односе руско-црногорске, тај ће тек моћи оцијенити рад Петра II-ога у руској престоници. Његово српско одушевљење, његов велики ум и његова отворена жива ријеч у највишијем престоничкијем круговима морали су дијелом ту учинити читаву револуцију у појмовима, а дијелом открити нови свијет. Али ће се себичност покваренијех и слабијех људи, каквијех је вазда долазило у Црну Гору, и каквијех је на жалост, вазда било и међу црногорцима, трудити да стечени углед младога господара у Петрограду оборе, да повјерење у њега поколебају, чим ће очемерити читав његов живот, и благотворне посљедице његовог патриотског рада бар у неколико задржати.

Охрабрен срдачнијем дочеком и толикијем стеченијем познанством у Петрограду, утврдивши јаче свезе, које су до тада постојале између Русије и Црне Горе, млади господар вратио се у своју отаџбину у децембру. Је ли треба говорити, како су га црногорци дочекали? Сматрајући од времена Петра Великога Русију као своју покровитељку, у коју су се вазда уздали и кад их је немилостиво одбијала, као у доба Петра I-ога, била је са свијем наравна њихова велика радост, кад су видјели свога младога господара посвећена у светој Русији, оснажена милошћу цара словенскога и љубављу рускијех вели-

каша. Ох, како су тада из свега срца побожно морали благосивљати дуге дане чемерног трпљења светога свога владике, који је и на свом посљедњем часу проклео оне црногорце, који би покушавали да Црну Гору удаље од руске заштите!

III. Нема сумње, да је сада млади господар имао више угледа и више власти у народу. Уз то се он морао обавијестити у Петрограду о значају оног Ивановића, који је био засио у сенату као пресједник, највише за то што је био из Русије дошао лажном царском граматом, и што га је Гагић подржавао. Неизбјежна је посљедица тога била да је Ивановић морао оставити Црну Гору. И Гагић већ у фебруару 1834 г. пише Татишчеву, како је Ивановић преко Дубровника отпутовао у Италију, да поправи здравље, одакле ће у Русију, да се више не врати у Црну Гору; из ког писма Гагићева изгледа, да је пошао са Цетиња на лијепи начин. Ми признајемо, да смо о њему говорили више него ли заслужује. Кад је он дошао на Цетиње био је установљен сенат са гвардијом, али то није била његова мисао него још Петра I-ог, која је морала прије да сазри у народу, па да се оствари мирнијем путом, каноти установа, којом се прелазило из племенског у државни живот. Пошто је дошао Ивановић поче се и порез уводити, али је и о томе такођер још Петар I мислио, и своју мисо народној скупштини подносио. Само је Ивановић једном установом своје име овјековјечио у Црној Гори, а то је становом тјелесне казне шибикања! Ровински вели: „Између осталога он је употребљавао шибикање, чега прије није било у Црној Гори и што је црногорцима било теже од смрти. Он је својијем понашањем и главаре вријеђао; доводио је у неугодан положај и владику, односећи се према њему више него безобзирно.“ Овијем је речено све што се може рећи о Ивановићевом учешћу у државној управи на Цетињу, и вријеме је да га већ оставимо, докле се опет из далека ма и посредно сам не испољи.

IV. Да чујемо опет Ровинског, најауторитативнијег писца о унутрашњој управи државној за ово доба: „У начелу остало је пређашње народно уређење, т. ј. племенско; само је споља придана нека формалност, уређени су унутрашњи односи и постављена виша контрола, што је вршио сенат посредством гвардије или перјаника. За народ ипак, који је навикао, да не трпи никаквог поретка, по пословици: наше горе не трпе регуле — било је и то тешко. Али главни противници свакога поретка и особито новијех установа били су главари, који су више од другијех били навикнути, да живе по својој вољи. Но

сасвијем ново и највећма неугодно народу било је уведење пореза. Још владика Петар I хтио је да уведе неки порез, али онда о томе није хтио нико ни да чује: „Ако ће се плаћати данак, ми бисмо га плаћали султану, и тад бисмо били са свијем на миру с турском“ — одговорила му је народна скупштина. Сад је ствар пошла иначе: порез је установљен пристајањем народнијех преставника — сенатора, који су имали подчињене органе свуда по унутрашњости земље. Тако се порез купио и принуднијем средствима, али је вазда могао служити незадовољницима као јако оружје против владе. Овај се порез дијелио на три класе: прва је класа плаћала од куће (дима) по 1 фиорин; друга по 2, а трећа по 3 фиорина. Из „Грлице“ за г. 1835 знамо да је тада укупан порез износио 14.227 фиор. и 40 крајцара; а плата чиновницима износила је 6.286 фиор. и 40 крајцара; тако је преоставало на друге државне потребе 7.941 фиорин. Дучић негодовањем говори о тежњи Петра II-ог к централизацији, не схваћајући, да ту није било никакве централизације, да је аутономија појединијех дјелова била потпуно уздржана, само је те дјелове требало политички ујединити, и учинити крај њиховијем међусобицама и колебању између Црне Горе и Турске. Једном ријечи, тијем се извршио прелаз из племенскога у државни живот; тај су прелаз сви осјећали с том разликом, што су једни, и то не многи, признавали потребу тога прелаза и његове добре посљедице; а већина му је била противна“. Ми знамо, да је ово увођење пореза у ово доба стало доста муке младога господара, те је морао и сам одити лично по држави, да ту установу уводи, што видимо најбоље из његова писма од 1 марта 1834, управљена Гагићу, у ком вели: „И ако са великом муком опет сам успио. Овакови почетак тежак је особито међу овијем народом, који је лишен не само богаства но и средњега бића“. Осим државног разлога, који је захтјевао да се државној финансији у земљи отвори који извор, и да се у народу развије осјећање неке дужности према држави и у мирно доба, и Гагић је настојавао, да се порез уведе. Како је племенито оно схваћање младог господара, и готово оправдавање народнога отпора при уваћању овога терета, ма да има предање у народу, да су на Петра II-ог и пуцали у Бјелопавлићима, кад је том намјером одио! Он тај отпор не приписује самовољи него сиромашном стању народа, ма да знамо, да се најсиромашнија нахија, а то је катунска, премда најача, одма подложила томе терету државноме, дочим су се све остале противиле, а међу њима највише најбогатије: Црмница

треба, да се образује; за то набавља себи књига, између осталијех: историју Шлецера, Шрека, лексикон Кронеберга, правила поетике, теорију и историју умјетности Мејнерса, и друге. Кад је дошао Петар II у Котор, аустријска му власт све ове књиге зауставља; те је био принуђен, да пише (13 децембра 1833) политичком поглавару у Котору сљедеће: „Куда сам год прошао, враћајући се из Русије у моје отачаство, нигдје ми нијесу биле забрањене књиге, које сам собом носио, само у Котору, ђе ми је најпослије и каноник задржан, ваљда да не бих могао ја молитве чиновно свршавати. Ја се томе много чудим, со тим што мислим: књиге које иду за границу нијесу подложене цензури унутрашњој, само су дужни бити сандуци запечаћени, а на граници и печати дигнути. Ја се к вама сад обраћам, да ми књиге, које су по вашој наредби ту задржане, допустите изнијети, или ми узрок јавите, за што не дате, да могу представити коме сљедује.“ Па опет у брзо, кад су стигле црквене књиге, што је св. Синод шиљао црквама по Црној Гори црногорски господар био је принуђен, да пошље истоме поглавару списак тијех књига, па наставља: „Изволите књиге осмотрити — т. ј. ако не вјерујете списку — да се увјерите, што у њима нећете наћи ни рјечице, која би била противна пропису цензуре; и особиту ћете ми учинити љубав, да предименоване књиге допустите изнијети за Црну Гору.“ За односе црногорско-аустријске овога доба овај инцидент је врло карактеристичан; и да немамо ове документе у рукама, чисто не би се могло вјеровати, да су аустријске власти у Котору тако кињиле овога младога владаоца, који је тек био ступио на столицу својијех дједова!

К овоме треба да забиљежимо један важан догађај у унутрашњости Црне Горе, који ће бити од не мале помоћи младоме владаоцу. То је било откриће моћи св. Петра цетињскога. Године 1834 у очи Лучина-дневи. Усљед јављања у сну своме насљеднику, по договору свештенства и главара, био је отворен гроб Петра I-ог, кога нађу цјелокупна у истом стању, како су га били положили у гроб прије четири године. На Лучин-дан је свето тијело свечано из гроба извађено и у истој манастирској цркви изложено. О томе догађају млади митрополит издао је проглас, који овако гласи: „Од нас владике Петра II-ог Петровића свему народу црногорскоме и брдскоме објављеније и поздрав. На знање ви дајемо, благочестиви народе, како смо осамнајестога овога мјесеца на Лучин-дан отворили гроб блажено и свештенопочившега предка мојега и архипа-

поменутога правитељства. И зато сам ухитао објавити вам, молећи ваше високоблагородије, да представите коме сљедује, да унапредак знају, ако би им се што представило о поменутој ствари.“ Гагић је ово писво доставио азијатском департаменту са дотичнијем извјештајем од 27 јуна 1834. И ово страховање владичино оправдало се. Већ у новембру исте године пише му из Петрограда његов пријатељ ђенерал Прерадовић: „Непријатни глас, који је г. Вучичевић овамо донио о несагласију и распри црногораца између себе и неповиновенију к вашој особи опечалио ме је тако, да не могу пропустити моје срдачно участије вашем високопреосвештенству објавити и попросити, што би ме скорије и опширније о тамошњим обстојателствима извијестили.“ Владика одма у децембру овако одговара Прерадовићу: „С неповољношћу и снужденијем читао сам она израженија, која је г. В. како о мени, тако и о овом народу разнио по Петербургу. Право казати, ја сам г. В. и у вријеме његова бављења овдје познао за слаба, ал' не за тако сасвим подла човјека, кâ што се сад јавно показао. Да г. В. и најмању искрицу признателности у својим прсима пита, он не би могао то о мени и о овом народу, бар да је тако, говорити, а камо ли у овом случају, кад је народ у најбољем сагласију и кад највећу к мени привржeност има, јер је госп. В. посредством овога народа, и ни мало не хвалећи се, но правду говорећи, посредством мога претка светога Петра и мојим постао је из ништа нешто. Да је моје, сохрани Бог, као г. В. пакосно срце, он би заиста по правосудију государа императора у Сибир дошао због својих тешки прегрешенија, која је овдје чинио. Но далеко нека буде та помисао од мене, премда, ако он даље лажна измишљенија буде распростирати, навешће ме управ, да га тужим пред престолом его имп. величества!“ Наводимо ова писма од ријечи до ријечи, да се види, какве су се интриге противу младога господара стале развијати одма послије његова повратка из Русије. Ми смо видјели непријатељске покушаје противу њега и тек је на престо дошао, и то непријатељство само је могло нарасти послије његова повратка из Петрограда и тако срећног почетка владања. Овдје ћемо још прибиљежити, како је Петар II идући у Русију на посвећење преко Беча посјетио је Метерника, који га је примио веома грубо. Ово расположење у Бечу према младоме господару црногорскоме јесте посљедица неудаће Радоњићеве, и то исто расположење траје и даље. Тако смо видјели, какви се противници дижу противу Петра II-ог одма у почетку његовог

владања. Но да се опет повратимо на дјеловање младога владаоца.

VI. Упознавши се са успјесима руске просвјете, које је похлепно морао проучавати за вријеме петомјесечног бављења у руској престоници, морала је бити неодољива нужда оној пјесничкој души, оном генијалном уму, да се лати рада на пољу просвјете у својој отаџбини. До тада није било школе у Црној Гори, него ко је желио, да му дијете научи читати и писати, давао га је по манастирима, да га калуђери уче. „Прва основна школа — пише Милан Костић — била је отворена на Цетињу, г. 1833. За учитеља је био позван Петар Ћирковић из Котора, и он је почео предавати у цетињском манастиру. На Цетињу је тада било врло мало кућа; него су била близу села: Доњикрај и Бајице. Да би се могла учити дјеца из све Црне Горе, и да би било више ученика, Петар II основао је при школи благодјејање. Ови благодјејанци сви су скоро живјели ту у манастиру, који их је и хранио, наравно, по црногорски. Ови први ученици били су већином учињени момци. Главни је задатак био ове школе, да учи ученике читати, писати и Богу се молити. Аритметика се предавала између другијех предмета у врло ограниченом обиму. Читали су црквене словенске књиге. Не знамо тачно, но можемо претпоставити, да је Ћирковић донио собом из Аустрије и букваре, дакле оне српско-словенске, из којијех се до скора учило и код нас (аустриј. Срба).“

За тијем се оснива на Цетињу типографија, у којој је радио један рус са два помоћника црногорца, и већ г. 1834 почињу се опет штампати књиге у Црној Гори послије 344 г. из које типографије излази већ 1836 г. *Српски буквар ради учења младежи црковному и грађанскому читању.* Ту је владика штампао и прве своје пјесничке производе: „Лијек јарости турске“ и „Цетињски Пустињак“, и то су била прва издања, г. 1834. Те исте године ту је штампана и „Дијка Црногорска“ Сима Милутиновића. А г. 1835 Милаковић почиње издавати „Грлицу“. Значајно је што су тада из ове штампарије изашле и „Пословице“ Вука Стефановића Караџића. Изгледа да је ова штампарска радња отпочета грађанским словима, јер у јулу 1834 владика пише Гагићу, да пошље новац у Тријешће Шкуљевићу „за црковна писмена, која сам наручио, да се одлију у Будиму;“ и тако је био штампан и „Требник“, ал' не знамо које године, јер га неспомиње ниједан писац, нити се та књига више може наћи, али има још живијех свештеника, који су се њим служили.

Даље Петар II, да Црна Гора добије ученијех синова, пише управо цару Николи: „вашему императорском величеству није не познато, до ког степена јунаштво овог народа надмашује његово образовање, ако се може ова ријеч употребити, да се означе својства црногораца, својства врлијех но још обвијенијех мраком неискуства. Испуњен љубављу према овоме народу, ја улажем сва могућа старања, да му откријем истине просвјећења. Но моја старања, будући са свијем ограничена за то потребита средства, немају никаква успјеха. У том тешком положају, ја узимљем слободу, да се обратим в. и. величеству, и најпокорније молим, да би в. и. величество благоизволило наредити, да се приме у петроградски корпус на васпитање и издржавање в. и. величества петоро дјеце, изабране из средине најпрвијех сановника црногорскијех.“ Одговор на ову молбу није био повољан. Министарство је одговорило преко Гагића јуна г. 1835: „Многи изгледи доказали су, да би то за Црну Гору безполезно било. Ибо млади људи, који су васпитавани били изван своје родбине, заборавивши своје обичаје и начин живљења у њој, не мисле враћати се више у своју родбину, и тако радије остају у туђим земљама, бивају безполезни својему отечеству. Ако би се пак и вратили у Црну Гору, по начину живљења, који су дужни тамо опет предузети и по предлежећим њима у отечеству занатијама и пословима и само васпитаније њино било би за њи сасвим безполезно.“ Ови су разлози били са свијем умјесни, и Петар II морао их је потпуно уважити. Ми смо навели овај корак владичин, да потпуније истакнемо његово прегнуће на просвјетном пољу у Црној Гори, које нам свједочи, да се млади владалац није узалуду бавио толико у Петрограду, гдје се дивио плодовима просвјете, и под тешкијем теретом уздисао, мислећи у томе обзиру на стање у својој отаџбини. Отуда је потекао и овај његов вапај просвјети:

Несрећан је народ,
Кога зраке твоје
Не свијетле сјајне;
А тај вјечно срећан,
Који теби диже
Споменике хвалне
И храмове сјајне! [3])

Али није он тада у Петрограду осјетио само оскудицу просвјете у народу црногорскоме, него још колико њему самоме

[3]) Грлица г. 1836

треба, да се образује; за то набавља себи књига, између осталијех: историју Шлецера, Шрека, лексикон Кронеберга, правила поетике, теорију и историју умјетности Мејнерса, и друге. Кад је дошао Петар II у Котор, аустријска му власт све ове књиге зауставља; те је био принуђен, да пише (13 децембра 1833) политичком поглавару у Котору сљедеће: „Куда сам год прошао, враћајући се из Русије у моје отачаство, нигдје ми нијесу биле забрањене књиге, које сам собом носио, само у Котору, ђе ми је најпослије и каноник задржан, ваљда да не бих могао ја молитве чиновно свршавати. Ја се томе много чудим, со тим што мислим: књиге које иду за границу нијесу подложене цензури унутрашњој, само су дужни бити сандуци запечаћени, а на граници и печати дигнути. Ја се к вама сад обраћам, да ми књиге, које су по вашој наредби ту задржане, допустите изнијети, или ми узрок јавите, за што не дате, да могу представити коме сљедује.“ Па опет у брзо, кад су стигле црквене књиге, што је св. Синод шиљао црквама по Црној Гори црногорски господар био је принуђен, да пошље истоме поглавару списак тијех књига, па наставља: „Изволите књиге осмотрити — т. ј. ако не вјерујете списку — да се увјерите, што у њима нећете наћи ни рјечице, која би била противна пропису цензуре; и особиту ћете ми учинити љубав, да предименоване књиге допустите изнијети за Црну Гору.“ За односе црногорско-аустријске овога доба овај инцидент је врло карактеристичан; и да немамо ове документе у рукама, чисто не би се могло вјеровати, да су аустријске власти у Котору тако кињиле овога младога владаоца, који је тек био ступио на столицу својијех дједова!

К овоме треба да забиљежимо један важан догађај у унутрашњости Црне Горе, који ће бити од не мале помоћи младоме владаоцу. То је било откриће моћи св. Петра цетињскога. Године 1834 у очи Лучина-дневи. Усљед јављања у сну своме насљеднику, по договору свештенства и главара, био је отворен гроб Петра I-ог, кога нађу цјелокупна у истом стању, како су га били положили у гроб прије четири године. На Лучин-дан је свето тијело свечано из гроба извађено и у истој манастирској цркви изложено. О томе догађају млади митрополит издао је проглас, који овако гласи: „Од нас владике Петра II-ог Петровића свему народу црногорскоме и брдскоме објављеније и поздрав. На знање ви дајемо, благочестиви народе, како смо осамнајестога овога мјесеца на Лучин-дан отворили гроб блажено и свештенопочившега предка мојега и архипа-

како за аустријце, који сада замјењују венецијанску републику, тако и за вас, који сада замјењујете порту отоманску. Аустријци имајући у рукама исти трактат, без сумњено добро познају границу Боко-которске провинције; а ви не имајући реченога венецијанско-турскога трактата у рукама, не знам, знате ли докле су предјели Црне Горе и Турске. Ја би рад, да ви ходећи у тмини, не посрнете и себи вреда не учините.“ Даље ставља питање, да не буду то била добра венецијанска, која је република била уступила владикама, који су имали духовну власт над православнијема у Боки, да уживају дохотке њихове, докле управљају истијем стадом? Мајине, други манастир близу Будве, Гагић мисли, да је без сумње на земљи венецијанско-аустријској. Ако се не знаде, од кад је црногорски или митрополијски, ко га је купио и од кога, није користи, него штете и срамоте присвајати туђа добра и свађати се с Аустријом. „Опет вам повторавам — завршује Гагић — да аустријци без тврдога основанија и јаснога права ништа нећеду чинити.“ По овоме усиљавању руског дипломата, да разувјери Петра II-ог, види се, како је тешко било Црној Гори уступити Аустрији ова два манастира са дотичнијем земљиштем. С Цетиња се одговорило на аустријски захтјев: да је велика разлика између ова два манастира, јер је манастир Мајине истина ограђен на млетачком земљишту, али су га оградили црногорски митрополити; а Станјевићи да се налазе на црногорском земљишту. Што се тиче санитетског кордуна г. 1820, истина је, да је у Станјевићима била аустријска санитетска власт, али за то што Аустрија није имала на граници сходна зданија; ал тијем доброчинством за обје стране није уступљен манастир, нити га је Аустрија освојила, за то га је опет и оставила, кад је болијест прошла. (Д. А.). А на умовање руске дипломације имало се што одговорити. Прије свега: који је то уговор турско-млетачки, што удара границе између млетачке републике и Црне Горе? Друго: и да збиља постоји тај уговор, Црна Гора није била њим обвезана, јер је био о њој учињен а без ње, пошто није никад Турска над њом уживала сузеренства. На против, на Цетињу у манастирској ризници наоди се хрисовуља, којом је господар црногорски Иван Црнојевић г. 1482 поставио границе саучешћем преставника Котора и Будве, који при свршетку хрисовуље веле: „Ми сви вишепоменути људие шним (т. ј. с Иванбегом) одећи, подписујемо се својими руками: како смо границе ставили и утврдили: — да или наш или господина Ивана би се наша' који чојак и коју од овијех граница

помјери, да га правда смртију осуди: у двије канцалерије писма остависмо: једну господин Иван у његову канцаларију на Цетињу, другу ми властела которска у нашој канцаларији у Котор.“ У том тако свечаном акту наодимо: „отоле у *сред поља будљанскога* крст. Граница десета, и отоле страном на воду која се зваше Топлиш. Граница једанајеста, с Топлиша на врх брда Костанице. Отоле на јаз граница дванајеста + отоле ходећи све по крају мора на крају од мјеста Бигове граница тринајеста: отоле идући на крају села Љешевић *на стара наша солила правцем крај мора у сланицу* граница четрнајеста.“ У овијем границама таман остају поменута два манастира; и ова погранична линија протегнута је до мора само да захвати *Солила*, која су била крунско добро Немањића, и као такво пријешло на Црнојевиће, те им се није могло оспоравати. Ово је био једини декумепат сврху граница између Боке, односно између Млетачке републике и Црне Горе, па који се могла позвати Црна Гора, и који је за њу важио; али ко јој је за вријеме Петра II-ог признавао непрекидност независности од доба Црнојевића? На сваки начин, питање је било одложено овога пута, да се кашње опет потакне и ријеши, те ће се унапријед о њему опширније говорити.

VIII. Сада на ред долази један нови сусјед Црне Горе, с којијем ће Петар II највише посла имати. То је Али-паша Ризванбеговић — Сточевић, којега већ познајемо из Градашчевићеве буне. Пошто је Махмуд-паша био угасио босанску буну, Ризванбеговић је био позван у Цариград, гдје га је султан примио с великијем почастима, па га је послао у помоћ Решид-паши, који је војевао у Малој Азији против Мехмед-Али-паше мисирског. Ту му је срећа опет послужила, да стече новијех заслуга код султана, који му у награду предложи, да бира везирство, које жели. Ризванбеговић тада замоли султана, да одијели Херцеговину од Босне, па да му дадне насљедно везирство над Херцеговином. И султан му ту жељу испуни.

У Мостару су били окупљени сви главари из све Херцеговине о Спасов-дану г. 1833. да дочекају новога свога везира. Кад је стигао у Мостар, пред свијем окупљенијем народом, турцима и хришћанима прочитан је био царски ферман, којијем се Али-паша поставља за насљедногa везира херцеговачкога, па је сам везир узео ријеч: „Мене љуби честити цар наш срдачно и за то ме поставио трећега до себе. Пудно ми је везирство, да бирам пашалук који хоћу; ал' ја нијесам хтио,

него да одијели Херцеговину од пашалука босанскога, и ово су редом херцеговачки окрузи: пријепољски, таслицински с Колашином и Шаранци с Дробњаком; чајнички, невесињски, никшићки, љубино-требињски, столачки, почитељски, благајски, мостарски, дувнански и по округа коњичкога, што је с ове стране Неретве. Ово је све мени дато, мојој дјеци и мом роду; а ово сам учинио да не би могао доћи у Херцеговину какав неваљао паша. Ја сам промислио да је боље, да ја као домородац управљам Херцеговином, него који туђин; својој кући нико није злотвор. Ја ћу свакоме судити по чистој правди. Херцеговачки турци истина учинили су ми много зла, но ја им праштам. Ко осле учини какво зло нема му милости. Правоме човјеку, био он турчин или раја, биће вазда мјеста код мене. Турци грађани неће плаћати ништа ни мени ни цару; само турци земљодјелци, изузетком харача по главама, плаћаће исто као раја. У Херцеговини биће до 16·000 кућа раје, она ће плаћати цару што је царево, а мени од куће само по један фиорин на годину, што ће ми доста бити, јер имам доста, што су ми претци оставили. Од данас није никоме од потребе да иде цару у Стамбул: ево вам Стамбула — Мостара, а ево вам цара у Мостару! Код мене ви није од потребе препорука, које би вас дошле пара, него кад је коме каква нужда — слободно у опанцима без питања нека иде право к мени. Ја сам онај исти Али-ага, што сам прије био; ја ћу сам обући опанке и гуњац, и пјешке ћу одити куд треба.“ Тако је Црна Гора добила у новом везиру сусједа скоро полунезависног господара Херцеговине, и то старог племића херцеговца, пријатеља херцеговачкијех хришћана, колико му је то закон допуштавао. Но турски закон у толико је био тежи хришћанима под новијем везиром, у колико су имали права, да се бољему од њега надају. Ми смо видјели да су листом херцеговачки хришћани били уз Али-агу, који је сам у столачком граду уздржао заставу султанову, у буни Градашчевићевој, док су херцеговачки турци били устали листом противу њега. На чим су били за то награђени? Да су бар били изједначени турцима у сносењу терета! Али ипак им је било лакше; били су стекли наслона код Али-паше у свакој нужди; он им је допустио и звона по некијем црквама; у опће су били мало одахнули. Али херцеговачке области, пограничне Црној Гори, као Жупа никшићка, Грахово, Дробњаци и Шаранци све су се више осјећали у свези са Црном Гором.

IX. Петар II повратио се из Петрограда с увјерењем. да руско покровитељство над Црном Гором условљава мир с пограничнијем турскијем покрајинама, и за то је његова брига била, да с дотичнијем властима ступи у преговоре, како ће се мир погранични уздржати. Он је први кораке чинио, изрично велећи, да „има наредбу од нашега покровитеља и његовијех савезника, да се помиримо с поданицима високе порте, обећавајући нам, да ће и начелници турски, нама погранични, имати ту исту наредбу од султана, да буду с нама у миру...“ те их ја позивао да углаве састанак. „да ове народе миримо.“

Од стране херцеговине добио је одговор од Хасан-бега Ресулбеговића, да је он одређен са сином везировијем, да се са црногорскијем изасланицима састане у Никшићу, да мир међусобни утврде; па му на то владика отписује, да му означи дан, кад ће у Никшићу бити, и „што се тиче Жупе и Никшића ја бих вас. како разумна човјека, молио, да тај посао стане, доклена се ми састанемо. а како се ми састанемо, вјерујте да ће се та ствар ласно свиђети и ви ћете довољни бити. Само причекајте немојте да ве чесови неваљали људи обрате, да почнете жупљане силом нагонити; јере ме страх, ако их почесте силом нагонити, да ружнија работа не буде, а ми ћемо све то помирити, ако Бог да, како се видимо. И будите увјерени, да сам ја прави пријатељ свакојега правога слуге султана Махмута и бити ћу док сам жив.“ Ово је писано 1 јануара 1834. Иза тога се Петар II главом састану са везировијем изасланицима 13 фебруара, с којијема мир утврди; али су турци одма послије тога састанка вјероломно напали на Жупљане, четину им посјекли и стоку отели. Кад је то чуо Петар пише Хасан-бегу, 3 марта: „Ја знам да ћеш рећи, да је то без твога знања било, но ја се не могу о томе увјерити докле-год не пишеш везиру, да накаже оне, који су то зло учинили и да врате стоку фамилијама посјеченијех.“ У исто доба пише владика Гагићу: „Уз овај исти мој пут по брдима састајао сам се са Хасан-бегом Ресулбеговићем и са сином везира херцеговачкога с којим сам учинио међу црногорцима и херцеговцима мир; но још нијесам био ни на Цетињу дошао, и већ су турци херцеговачки са знањем истога Хасан-бега посјекли на пријевару петорицу црногораца и узели им плијен од 1200 брава“. У брзо иза овога писма, 8 марта, владика опет пише Гагићу: „С неколико страна дошао ми је глас, да ће везир херцеговачки послати војску на Жупу и тек што није војска ударила. Жао ми је биједнијех христијана жупскијех, који ће невино пострадати од турака, јер овијех

одвише много, а онијех врло мало је. Бог нека им поможе! Жупљанима, *који су вазда с Црном Гором у једно били,* и који су међу собом скопчани сајузом сродства, кумства, и пријатељства, оближњи црногорци и брђани даће помоћ.“ А Хасан-бегу Ресулбеговићу пише: „Чуо сам, да војску периш на Жупљане да удариш, но ја те молим, да се прођеш тога и да гледаш љепши начин; е могло би на та начин горе изаћи и за једну и за другу страну.“ Што је био узрок овоме насртању на Жупу никшићку? У овом плодном крају и јуначком племену херцеговачком живјели су вазда сами христјани, па су сада хтјели турци никшићки, да се туда рашире. Турци су сматрали Жупу да спада у округ никшићски, над којим је имао власт херцеговачки везир; а Петар II опет сматрао је жупљане као остале црногорце, „јер су вазда с Црном Гором у једно били,“ и за то Гагићу отворено пише, да ће оближњи црногорци и брђани прискочити у помоћ жупљанима. На сваки начин онај глас што је био стигао владици, није се обистинио: или је сам везир уздржао тај поход на Жупу, или глас није био основан на истини. Али ми видимо овдје одлучност Петра II-ог, којом ступа у обрану Жупе и код херцеговачког везира и код рускога консула у Дубровнику.

Такођер је с прољећа 1834 мир био нарушен са стране арбанашке. Турци нападају село Јастребе и у томе сукобу посјекли су им црногорци неколико глава, које им Петар II враћа са овијем писмом: „Беговима, агама, спахијама и свијема турцима подгоричкијема и спушкијема. Данас су нам дошли брђани бјелопавлићи и донијели неколико глава, које су ви посјекли, када сте удрили на наше село Јастреби. Сматрајући ми на вас, и ако честа нападаја чините, како и на друго човјечество, ми се нијесмо могли похвалити с овијем главама, нити је наше срце у томе несретњему ђелу никаквога задовољствија нашло. Зато ви и шиљемо главе ваше браће натраг, и пријатељски ви говоримо: да се оставите ударања на наше крајине, јере доиста нас није жеља, да с вама у немиру живимо, колико поради нас и вас, толико више поради вашега цара, којега да хоћете слушати, знамо да не бисте никаква надениија учинили на вама пограничне народе. И знадите добро, да смо ми кајил с вама бити у миру и спокојствију, само ако увхоћете ви с нама. Ако ли не кћесте, каквом ни мјером узмјерите, онаквом ћемо ви и враћати. А противу вољи нашега покровитеља и његовијех сајузника и вашега цара никада нећемо одити. Оставимо старе будалаштине и све, што је до сада нева-

љанога међу нама било и доватимо се добра и мира, јере ми оћемо, ако ћете ви.“

Да од себе одклони сваку одговорност због овијех пограничнијех сукоба, Петар II пише 20 маја непосредно руском посланику у Бечу Татишчеву о овијем догађајима, и о своме заузимању, да мир погранични сачува; док херцеговачки везир прима на дар посијечене главе нашијех крајишника и неколико плијењене стоке; то исто чини скадарски везир Афиз-паша и још новцем награђује нападаче; па наставља: „*Сада преставите себи какав је наш положај* са стране нашијех немирнијех сусједа, који с нама поступају вјероломнијем и нечовјечнијем начином. Они вазда остају свагдањи турци и тирани. Само једини монарх велике Русије може их одвратити, да не чине насиља ономе племену, које га обожава.“ Истога садржаја извјештај био је отправљен и Д. В. Дашкову у Петроград, из чега се види, како је Петар II био забринут, како ће се у Петрограду узети ови погранични немири, одакле се захтјевао мир. Осим тога, овај извјештај имао је и ту сврху, да приправи руску дипломацију и за будуће сличне догађаје, који су се сваки дан могли поновити.

Уз то слиједе преговори између Цетиња и Скадра о утврђењу пограничнога мира. На позив скадарског везира Хафиз-паше, да се гдје састану опуномоћеници с једне и друге стране на ту сврху, Петар II у јуну 1834 одговара му са свом готовошћу, предлажући му Вранину као мјесто састанка. Ал' на његово не мало чудо прима од везира такво писмо од 11 јула, да му одма одговара овијем вјештијем изразима: „С коликом сам охотом очекивао одговор од вас на моје писмо од 29 прошлог мјесеца, предполагајући, да ће вам моја предложенија, мени се чини без вријеђања вашега правитељства, у њему изложена бити повољна, с толиким сам негодованијем јучер примио једно писмо од 11 овог мјесеца на име ваше подписано. У овоме се све сама презрителна израженија садрже и управ нимало не соотвјетствена мому предреченому писму, за то ме у сумњу доводи, да то неће бити ваш одговор — кога вам копију овђе прилажем — него нечиј други подметнути. Да је то ваш одговор, ви не бисте могли рећи, као што у њему стоји, *да мене правителско руско не познаје,* јер ја у мому предозначеноме писму писам ни словца споменуо за руско правитељство, премда сам кадар по једновјерију и једнокровију на њега ослонити се и ослањам се моћи себе и овај народ сачувати од сваке угрожавајуће непријатељске бједе. Шта више,

од вашег имена писаном писму и сама она поносителна ријеч „дијете“, превирући моје достојанство, не даје ми нимало вјеројатија, да је оно с вашим знањем писано, јер ви, као везир и заповједник од три санџака, сљедовательно као паметни човјек, морали бисте с пристојнијем начином писати мени, као архијереју, кога је св. Синод по височајшему благоволенију всерус. императора на тај чин произвео. Ако је дакле оно, које ја никад не вјерујем, да је ваше писмо, изволите јоште један пут одговором потврдити, да би вам могао с доводима на њега возразити; ако ли није, а ви изволите на оно моје прво сагласити се и лично у Врањину доћи, да међусобно погранични мир утврдимо за безбједност и благосостојаније обострани погранични народа“. Штета што немамо то везирово писмо, али већ се садржина његова огледа у овоме владичиноме, којијем се тако вјешто одбијају увреде, неизазивајући, а опет у самој ствари потврђујући своје достојанство не само као архијереја него и као господара Црне Горе. Петар II је знао, што је хтио рећи Хафиз-паша онијем, *да га Русија не познаје,* али је то мимоишао, на да му дјелом покаже своје суверенство, позивље га на састанак, да уговоре мир. А уговори се чине између независнијех држава, и за то скадарски везир није прихватио владичин предлог, него унапријед тражио, да владика призна врховну турску власт. Скадарски везир опет одговара владици потврђујући оно прво своје писмо и идући још даље у захтјевима, што се види из овог врло значајнога писма владичина од 2 августа: „Моја је жеља исто као и ваша била; ја сам одговорио, да и ја то срцем и душом желим, да се налазимо и да живимо са житељима могућега султана у пограничноме миру и тишини. Ви сте изискивали од моје стране, да ја кажем, како би се та ствар могла најлакше и најпостојаније свршити. Ја сам одговорио на овај начин: да се састанемо ми двојица у погранично село Врањину и ту да ми вјечни мир учинимо *међу два од давнога времена непријатељска народа.* Него сад видју из вашега првога од 11 јула писма и из посљедњега од 9 августа, да сте ви са свијем одступили од вашега првога мњенија и намјеренија, и да сад са свијем другојаче мислите и пишете *и тражите оно сада од нас да имате, што смо ми неколика вијека нашом крвљу плаћали и за чем смо се* **од паденија нашега царства** *борили и нашу крв лили, оно, које се без крви ни сушто није могло купити и које се доиста ни за што неће продати осим за једну крв. Сва обећања ваша од ваше стране, која су к мени и писмена и усмена, ја бих био најпослѣдњи човјек, када*

би једно било од моје стране одобрено, и када би се оно могло видјети мојијема очима сирама **части мога отачаства**. Што кажете у посљедњему писму од 9 августа, да нас нема ко чути, сачувати, нити од ваше стране нас заклонити: нас има с помоћу Божјом наш по једновјерију и једноплеменију покровитељ велики цар руски и његови могућни сајузници; они ће нас од сваке напасти, која не буде нашијем поводом, сачувати и заступити. Него ми знамо, да много могући султан турски неће тако неправедан бити, *да наша права свободе сиреми кога нарушавати; али у иростивном случају свагда стојимо готови за наше отачаство и посљедњу каплу крви иросути;* а међу тијем, ко нас не узадијева и ми ћемо од њега с миром стојати. Али сврх свега ја те молим, како царскога намјесника и везира од три санџаката, да чините од ваше стране, да се ови народи смире: а ми смо на све свагда готови". На дрски покушај обећањима против независности Црне Горе из душе њезинога младога господара громко одговарају духови „косовскијех преживјелијех јунака", који су је населили и у њој сачували „ковчег лазаревијех аманета". У овом двобоју Петар II пером успоређује се са својијем славнијем претцима, побједиоцима Царева-лаза и Круса. Како годи патриотској души ово тако јасно проглашење славнога значаја Црне Горе из уста њезинога младога господара, у исто доба, када га тешке међународне прилике принуђавају, да стрпљивошћу и постојаношћу зрелога дипломата ради о миру пограничноме!

Сву ову преписку са скадарскијем везиром Петар II саопштава рускоме консулу у Дубровнику, и јавља му, како је Хафис паша шиљао свог капицибашу на Цетиње, „који ми је од његове стране *Бог зна каква обећања чинио, само да се иризнамо за султанове иоданике.* Ја сам и капицибаши усмено и везиру писмено одговорио, *да ми недајемо без крви оно сада, које смо за неколико вјекова крвљу нашом бранили и одбранили, и да волимо иријe сви иогинути, но турски иоданици бити.* Ја не знам ни по каквом праву то везир од нас иште, јер Цна Гора није никад турска била, и ако су је турци неколико пута харали и палили; пак заиста ни данас нећемо се тако лако у поданство дати на пријетњу једнога везира, који по мом расуђењу не има за то ни заповиједи од султана, него он хоће неке заслуге објавити коме сљедује; *јер ме је министарство, у Петербургу кад сам био, увјерило, да се не имамо ништа бојати од султанове стране,* само да ми у миру од турака сједимо. Ја се тога држим свето и држаћу се док сам жив." Овијем је и вавади руској стављени

пред очи тешки положај Црне Горе према Турској, која чини такве покушаје противу њене независности, и према Русији, која захтјева од Црне Горо безусловни мир са Турском, — очевидном намјером, да одклони од себе сваку одговорност за сваки дан могуће догађаје на граници.

Па какав је одговор из Петрограда дошао на Цетиње? „Русија будући обвезана трактатима не може никако мјешати се у *политичка* отношенија, која сушествују међу црногорцима и портом отоманском. Равномјерно и у случају важне и непријатне распре, Русија не би могла нипакаком основанију заступати црногорце, развје, от части из једног сострадањија к јединовјернијема, а от части (и понајвише за то), што би се, због сопствених својих интереса бојала, да се не би турско правитељство запутило у нове препоне и внутрења замјешатељства. Уважавајући дакле ова обстојатељства императорско министарство предписало је нашој у Цариграду мисији, да се постара, самим миротворним начином, склонити турске министре да утврде и сахрањавају согласије међу народом црногорским и смјежнима им пашама.“ (Д. А.) Овако је гласио одговор од 14 новембра 1834 из Петрограда, преко Гагића, на онакав вапај владичин! Но ма како да је морао притиснути сав терет овог одговора велики дух владичин, он није узмицао, као што ће показати брзи догађаји.

X. И такав се један догађај случио одма почетком г. 1835. Кучи ухвате вјеру с подгоричанима да се могу слободно између себе мијешати и трговати. Но та вјера служила је подгоричанима само да намаме куче, од којијех слободно пође неколико чобана, да пасу стоку па граници Подгорице. Подгоричани одма посијеку ту на мјесту 20 кучкијех чобана и плијене сву стоку. То владика одма јавља Гагићу, и моли га да саопшти министарству у Петрограду, како турци не даду црногорцима никад мира, па наставља: „И друго ми је, што не би радо, да ми министарство штогод пребаци, ако кучи или друго које за њих племе црногорско учини освету над турцима, јер тешко ће, бојим се, брез освете ма кад турке проћи. Тешко је црногорцима прегорјети 20 своје браће пак још да им се вију главе на скадарском граду.“ Између овијех редака ми већ читамо, да освета предстоји. Истина, кучи нијесу још били саставни дио Црне Горе, али је Црна Гора сматрала својим дијелом свако погранично племе, које је к њој тежило, осјећала болове његове као своје по закону природноме. Осим тога млади господар морао се бојати, да његову тежњу к миру

сусједни турци не узму као знак изнемоглости старог црногорског јунаштва, а црногорци — као знак његове млитавости. Па му је већ морало и дозлогрдити, жалећи се час Гагићу, час Татишчеву на турске нападаје, што су и сами руски дипломати могли узети више као знак црногорске изнемоглости, него ли послушности своме владаоцу. И доиста није без његова знања црногорско јунаштво на скоро показало, да је оно још у животу.

Ноћу између 9-ог и 10-ог марта, одма дакле иза оне погибије кућа, која је била 4-ог марта, дванајест биранијех цеклињана уђу уз љествице преко градскијех бедема у град Жабљак, повежу заповједника с дружином и њим обладају. „Дознавши турци, — пише Медаковић — да су црногорци ушли у горњи град, одма на пану на ове, али све нападаје и јурише одбијаху ово дванајест црногораца. Бој трајаше од јутра до мркле ноћи. Око 6 сати у вече стигну подгорички турци у помоћ Жабљаку, водећи са собом Груде и друге арбанасе — преко 3000 људи. Дванајест црногораца остану заточени у горњем граду, за које мишљаху турци, да се морају предати или ће сви изгинути. Исте ове ноћи стигне овијема јунацима у помоћ ријечка нахија предвођена сердаром Ђурашковићем и кнезом Лопичићем. Мало за тијем стигне и сердар Мартиновић са Цетиња са својим цетињанима. Сјутра дан ударе црногорци на град доњи. Бој се не прекидаше за три дана узастопице. Црногорци су се борили жестоко, те најпослије и провале градска врата и освоје Жабљак. Црногорци одушевљени побједом, нападаху на турске куле и рушаху исте редом. Освојивши Жабљак, пограбе све што у њему нађу; поруше све градске бедеме, са којих скину двије гвоздене лубаде и довуку на Цетиње.“ Ова два топа чувају се и данас на Цетињу; на једноме од бронзе урезани су сљедећи стихови, одиста владичини:

Црногорци кад оно витешки
Жабљак турски тврди похараше,
Онда мене старца заробише,
На Цетиње српско доведоше.

Мјесеца марта 10—1835.

А на другоме гвозденоме топу урезан је овај натпис: „Жабљак ме Цетињу дарова на силу. Марта 10—1835.“ Пошто је била тако освета извршена, црногорци су напустили Жабљак. Сврха је била постигнута. Црногорци су показали турцима да су у снази извршити дјело веће од њиховијех пријеварнијех пограничнијех нападаја. И заисто то се може назвати јуначкијем

дјелом, које је могло турке застрашити колико црногорце још више охрабрити. А град су морали напустити, колико из обзира према Русији, која је условљавала своје покровитељство уздржавањем црногораца од сваког нападаја на турске границе, толико и с тога, што Турска шћаше заратити на Црну Гору због Жабљака. Но и тако, како ће се Петар II оправдати Гагићу и односно пред руском владом? „Како ми је дошао тај глас, нијесам пропустио никаква средства могућнога за привудити оне црногорце, који су се налазили у Жабљаку, да га таки оставе... Но што је фајда? Турци с нама погранични не даду нам никада мира, а овај народ не да себе призирати ни уништавати, јер кад би то дао и равнодушно на угнетенија, која му турци чине, сматрао, јошт давно би своју вољност и независност изгубио, за коју он неколико стотина година не штедно своју крв пролијева.“ Овако доставља и образложава овај догађај владика Гагићу, и између овијех редака може се читати његово одобравање жабљачке афере, и у исто доба порука руској влади, да се то исто опет може догодити, *јер то захтјева независимост и вољности црногорска.* Дубоки, увијени смисао ове поруке Гагић, посредник између Цетиња и Петрограда, добро је разумио и као србин га добро осјећао, те ствар представио у Петрограду пријатељски; услед чега јавља убрзо владици, да је министарство иностранијех дјела упутило свога посланика у Цариграду Бутењева, да учини пријатељске кораке код порте односно турскијех нападаја из Подгорице на црногорце, и да је порта уважила руску преставку, обећавши, да ће издати својијем забитима, како треба да унапријед с црногорцима поступају; али у исто доба Гагић препоруча владици, да великодушно сноси све увриједе, и да одвраћа црногорце од освете велике над турцима, јер да ће они онда ублажити турке, кад им почну с мањом осветом враћати! Владику је ово извјешће задовољило, и захваљујући Гагићу одговара, му: „Ја вам не могу довољно благодарити на вашој ревности, с којом се вазда старате о благополучију овога народа, којега злостраданија од турске стране усрдно и човјекољубно представљате министарству иностранијех дјела;“ и уважавајући препоруку Гагићеву, опажа, да је он црногорце од освете задржавао, и да су га они слушали, али турци, мјесто да тијем буду бољи, све гори и жесточији бивају; ипак обећава, да ће и унапријед препоручивати црногорцима, да се од велике освете уздржавају, али само треба још и порта да нареди својијем забитима, да пиза[illegible] мир погранични. Тако је срећно прошла ова жабљачка

афера и од стране Русије, и од стране Турске, јер турци остадоше на миру послије онога јуначког заузећа Жабљака. Они савјет Гагићев, да цуногорци великодушно трпе турске увреде, да тијем турке ублаже, био је већ нешто конвенционално, и одиста су му се на Цетињу грохотом смијали; али с друге стране открива нам тешки положај Петра II-ог, у ком се наодио према Русији. Дабро Лавров вели: „Напоре црногорске, којијем је била сврха самообрана, руски дипломати сматрали су као нереде.“ Ствар је у томе: Русија се није могла одлучити, да сматра односе између Турске и Црне Горе по установама међународног права; а опет није могла сматрати Црну Гору дијелом турске царевине; овамо је могла опипати фактичку независност црногорску, која је била кристалисана у свијести црногорској, и која је била добила свога најрјечитијег тумача у будућем великом српском пјеснику, своме младоме владаоцу; а онамо није могла схватити ово чудновато државно биће, ово — да употребимо згодан израз пјесников — *зачатије храбра српства.* То је морало јако бољети Петра II-ог, и ми се морамо дивити у онијем годинама његовој увиђавности и његовој истрајности у стрпљењу и у вјери, да Црна Гора нема наде, нити је може имати до у велику словенску царевину.

XI. Мисмо већ видјели, да су у питању границе црногорске и према Аустрији, која је наслиједила млетачку републику; а већ према Турској није их никаквијех ни било, пошто између Црне Горе и Турске није постојало другијех односа до ратнијех. Од како је Турска била сузбијена из Угарске и од како отпочиње њено ратовање са Русијом под Петром Великијем, у које доба долази на владу први господар из куће Петровић-Његоша, славни владика Данило, Турска је у трајном ратовању била са Црном Гором, неби ли угасила ову посљедњу искрицу слободе српске, која је са Ловћена свијетлила унаоколо подјармљеноме српству. Док се вијао турски полумјесец на Будиму, Турска се није плашила овога огњишта слободе на балканском полуострву; али кад су српске земље остале њеном крајњом границом према сјеверо-западу, онда је добро схватила значај Црне Горе, на коју су погледе упирали околна племена, и гдје су у невољи прибјежишта налазила. Са свијем природно, између Цетиња и околнијех племена старе Црне Горе постојале су трајне свезе душевне, и њиховијем пристајањем уз Црну Гору фактички су се ширили црногорске границе и без међународнијех протокола. Који год је крај

особито оружаном руком пристајао, да уздржи под Орловијем Кршем мисао народне самосталности и слободе, с Цетиња је сматран природнијем дијелом Црне Горе, каноти крв од крви своје; и за то смо видјели, како Петар II насиља турска у *Никшићској Жупи* сматра као у црногорској граници почињена; и за то он отворено даје на знање руској дипломацији, да црногорци неће оставити неосвећене *куће,* чије се главе, на вјеру посијечене, суше на скадарском граду; и зато ћемо сада видјети, како црногорско оружје отворено излази на бојно поље противу херцеговачкога везира за слободу *Грахова!*

Још за вријеме св. Петра Грахово је осјећало топлије иза плећи, од како су по његовој наредби цуце населили Трешњево и Кобиљи-до̂, тако да већ турци нијесу смјели слободно долазити на своје агалуке граховске. То стање допринесе, те ондашњи граховски кнез Перо Јаковљев Даковић успије, да се аге задовоље са два дијела харача, а трећи дио да иде на Цетиње у име уздржавања пограничнога мира, што се у осталом није никад граховљанима на Цетињу узимало; црногорцима је пак било слободно да долазе на Грахово, и туда да тргују. Тако су граховски главари долазили на Цетиње и одили у Мостар, док настаде Јаков, син Пера Јаковљева, који са свијем укиде харач турцима. Тако се било Грахово већ фактички спојило с Црном Гором! Усљед тога Али-паша Ризванбеговић скупи војску и у августу год. 1836 крене, да покори одметнике. Кад је тај глас дошао на Цетиње, одма полети 300 оближњијех катуњана, колико се могло на брзу руку сакупити, у помоћ граховљанима, док виша помоћ стигне. Ове црногорце предводили су Јоко Петровић, брат господарев, и Стеван Петровић, најстарији син војводе Станка Петровића. Али-паша, дошавши на поље граховско, ту се с војском утаборио, и постојао неколико дана с миром, и бојећи се црногорске војске, која се још чекала, био је наумио, да распусти војску својијем кућама, па да гледа, да до каква уговора дође са Петром II-гијем. Но кад су се турци стали справљати, да оставе Грахово, црногорци и граховљани посоколе се, и колико их би, ударе на турке, и ту се заметне бој крвав и неједнак, у коме паде 32 црногорца и 10 граховљана, и међу њима Стеван и Јоко Петровићи са седам рођака, а са стране непријатељске 53 херцеговца. Послије ове погибије Јаков Даковић са преосталом дружином, међу којом је био и Драго Петровић, његов зет, затвори се у своју кулу, одакле се јуначки бранио, док је могао; а кад је видио, да ће турци надвладати, повуче

се у своју гласовиту пећину, што је до куле. У то је Петар II био сакупио велику војску и већ кренуо с њом пут Грахова, на који глас, Али-паша остави Грахово. Тај глас предусрете владику на Замаћево Ждријело, одакле се натраг врати, а Грахово остаде у пређашњем стању, но само за неко вријеме, јер је за слободу Грахова добар јемац био — на њему проливена крв Петровића! Петар II врати се на Цетиње с великом тугом у своме млађаноме срцу за својом браћом погинулом, чије су главе требињски град окитиле, и мишљу, како ће их осветити.

XII. Да се опет повратимо на унутрашње стање. Видјели смо, да је послије владичина повратка из Русије владао мир у свој земљи, и да се био почео ред уводити. Одма послије владичинога повратка, у фебруару 1834, стигао је на Цетиње онај заостатак годишње руске помоћи, о ком је још св. Петар радио, у износу од 5000 холандскијех цекина, и повише тога још 2,600 цекина, осим редовнијех 1000 цекина годишње припомоћи. То је била најбоља свједоџба, какво је повјерење и љубав био стекао млади господар у Петрограду. Та лијепа свота новаца дошла је у Црну Гору таман као кад лијепа киша пане на земљу, која је одавна изгорела од сунчане припеке. Требало је понављати цркве, припознати главарима, помагати потребнијема, а сврх свега уздржавати новоустановљену државну управу. Трудно да није био и који стари дуг, који је требало подмирити, а биће се што отолен потрошило и на прах и олово. Истина је, да се био увео порез, али г. 1836 појавио се јавни отпор противу те установе и то у ријечкој и у црмничкој нахији. Плаћање пореза било је тешко свијем црногорцима, те је примјер црмничана и цеклињана могао повући за собом и остале. С тога је сенат стао на пут томе отпору енергичнијем мјерама, и отпорнике покорио.

Осим тога, г. 1836 била је једна од онијех неродниј ех година, што често Црну Гору полазе. Особито је неродица била велика у катунској нахији.

Поред свега тога била је у Петрограду готова сплетка, коју је сновао противу младог господара бивши пресједник сената Ивановић помоћу већ добро познатог нам Вучићевића и злогласнијех Гувернадуровића, као што смо видијели и што ћемо унапријед видјети. Нема сумње, и онај отпор противу плаћања пореза у најбогатијем нахијама, које међу тијем баш нијесу биле те године пострадале од неродице, било је масло ове опаке завјере.

Ова је завјера противу младога господара у толико била опасниија, у колико ју је могао и нехотице потпомагати и сами Гагић, као пријатељ Ивановићев.

Такав положај, у ком се Петар II налазио у ово доба, био је несносан, очајан, управо трагичан, особито за генија, који се на толикој муци будио.

Да се из тога мучнога положаја избави, требало му је колико моралне толико материјалне потпоре. А гдје им је извор могао наћи, већ у Русији! И за то га главари народни и његови доглавници стадоше справљати на тај пут. Он пристане, и јави то Гагићу, молећи га, да му на рачун руске годишње помоћи пошље хиљаду цекина, да у овој тешкој години остави сенату на расположење за потребе народне, док се он поврати; али му Гагић ову молбу није испунио. Гагић је јавио 16 окт. азијатском департаменту, да владика креће пут Петрограда; а 12 новембра изашао је на Цетињу штампан проглас господарев „благородној господи главарима и старјешинама и свему народу,“ како креће пут Русије, а оставља сенат да управља, и заповиједа да буду у миру међу собом и са пограничнијем народима; „који би се пак црногорац или брђанин нашао да смутњу чини, такви ће бити много жесточије кажњен него ли да смо ми овђен, јербо би показа о себе, да је јавни смутљивац и разурник својега отечества;“ и завршује препоручујући их Богу свемогућему (Д. А.); и за тијем одма укрцао се у једну бокешку трабакулу, која је крећала пут Тријешћа. Не само до Котора, него управо до Остре пратили су га главари црногорски, у чему се огледа, колико потреба саучешћа у страдању његове тако млађане душе, што су главари добро схваћали, толико важност, што су давали овоме његовоме путу. Медаковић прича, одиста по народном предању, да га је на растанку пресједник сената, Саво Марков Петровић, исти стриц, заклео да не узимље „данак од јаднијех црногораца, јер сиротиња јако пишти и не види већег зла од тог сабирања данка.“ Владика је озбиљнијем лицем саслушао ове ријечи, па је одговорио: „Надам се у Бога, да ће овај мој пут не само олакшати него и донијети добра свој Црној Гори.“ И одиста ни главари ни млади им господар нијесу ни издалека могли слутити, какво ће му трње до Петрограда тај пут застирати!

ЧЕТВРТИ ДИО

ДО ЧЕТРДЕСЕТОСМЕ ГОДИНЕ

Други пут у Русију. — Подла завјера. — Гагић ислиједује. — Побједа владичина. — Разграничавање са ћесаревином. — Крвави сукоб с аустријском војском. — Посредовање руско. — Опет Грахово. — Посредовање везира босанскога. — Односи и уговори са везиром херцеговачкијем. — Смрт Смаил-аге Ченгића. — Односи на арбанашкој граници. — Догађај на Башиној води. — Осман-паша заузимље Врањину и Лесенду. — Његова политика подмићивања. — Посредовање руске и аустријске дипломације у Цариграду. — Односи са Осман-пашом. — Побуна црничка. — Нападај на ускоке.

1. Казали смо, да је сплетка против Петра II-ог била готова у Петрограду; знамо да је Гагић био пријатељ Ивановићев, а Ивановић је био главна чињеница оне завјере противу младог и даровитог господара, под којијем се Црна Гора почела лијепо унутра уређивати, а споља вјерно вршити свој велики позив према пограничнијем племенима и покрајинама; а к томе, позната нам је његова синовља оданост према Русији, као и непријатељско расположење Аустрије према њему; ипак је Петар II. био добро обавијештен, да његови непријатељи успијевају у Петрограду противу њега! Ми смо видјели, да је Гагић био вазда поштени посредник између Цетиња и Петрограда, и док је на Цетињу строго вршио упуства своје владе, дотле је у Петрограду био управо заштитником Црне Горе, што му је Петар II. онако срдачно и искрено признао особито у жабљачкој афери. Али иза онога топлога признања наступа хладноћа. Владика не пише ништа Гагићу ни о знаменитом граховском догађају! Него тек пред поласком у Русију јавља му своју намјеру, и моли га да пошље унапријед ону обичну руску годишњу припомоћ, да остави влади у тако тешкијем приликама,

у његовом осуству, за народне потребе; и видјели смо, да се Гагић није одазвао овој молби његовој. Откуда та хладноћа? Трудно је вјеровати, али докази свједоче, да је Гагић потпомагао коалицију Гувернадуровић-Вучићевић-Ивановићеву, исто као што је Ивановић потпомагао ствар, коју су Гувернадуровићи заступали, јер је изјаловљена нада и увријеђена амбација Ивановићева тражила освету, и у томе није бирао средства, па су му и Гувернадуровићи добро дошли; и Гагић је својијем пријатељством највише могао Ивановићу, ако ће и посредно и несвјестно, помоћи у Петрограду. И доста је било, да владика дозна, да Гагић још стоји у преписци са Ивановићем, да посумња у искреност његову. И односи морали су се прекинути или бар затегнути.

Пошто је Ивановић оставио Црну Гору, као што смо видјели, на лијепи начин, било је преписке између њега и владике доста опоре. Да се види о чему се радило, наводимо сљедећи одломак из једног писма владичиног од 23 октобра 1834: „Како се не стидите сада нијекати обећање учињено св. Петру, да ћете дати Црној Гори 20·000 цекина? Што је дао цар народу и грофиња Орлова, зар је хазна њихова ваша? Какво сте ви добро учинили народу? Што кажете, да не знате ви за̀ којекакве фалсе грамате што су чињене, то давно, фала Богу, чињено није, имаду хиљаде живијех свједока за то који ће свједочити; а најбољи је свједок иста грамата, која је у цјелости код мене.“ И увјерава га, ако не испуни своје обећање, да ће га тужити влади. (Д. А.) И на ту сврху владика шиље Милаковића у Петроград 26 априла 1836, гдје га наодимо још у септембру. Одакле се види, да је било наступило отворено непријатељство између владике и овога пријатеља Гагићева.

Пошто је владика отпутовао пут Русије, Гагић пише архимандриту острошком Јосифу Павићевићу, којега је владика био оставио мјесто себе у духовнијем стварима, чудећи се, како му владика није ништа писао о сврси свога пута у Русију, а још више, што од октобра прошле године није са Цетиња примио никаква извјештаја, па наставља: „Али предполажем да тамо *нису чисти послови.* Знам, да је г. владика из Вијене представио нашему министарству, да се народ у Црној Гори умножио до невјероватности и да је Црна Гора принуждена иселити неколико народа, да би остали лакше живити могли, и просио је допуштење, да једну чест народа *с њим заједно* пресели у Русију. Да не видјех ваше име на расписки удовице Ивана Поповића, ја не бих знао кому писати у Црну Гору и кога запитати о

њеном стању, и што се сад тамо чини? Поводом дакле овоги случаја узимам свободу писати вашему високопреподобију а просити вас, да благоволите што скорије одговорити ми на ова моја питања: 1. Јели истина, да се тако силно народ у Црној Гори умножио, да је потреба једну чест изселити, да би остатак народа лакше живити могао? 2. Није ли по несрећи каквог раздора, несогласија и междусобне брани у Црној Гори, која су побудила преосвештенога владику, да се удаљи у Русију? 3. Какав га је узрок побудио да се умијеша у посао везира херцеговачкога код Грахова, мјеста, које са свим турској власти состоји и за то да сиромаси граховљани и црногорци пострадају? Ја имах за важни узрок питати вас за ово више речено, јербо наше министарство радо би у сваком случају заштиштавати колико се може црногорце, а не знајући управо, што се код њи чини и како се они сада находе, не зна, с које стране почети представљствовти за њи код порте отоманске. За то, што најбрже можете, одговорите ми, молим вас, опширно на више речена моја питања, да би ја за благовремено могао представити на благоусмотреније нашега министарства, који се труди заступати црногорце у њиној срећи.“ И ово пише руски дипломата, када је владика на путу у Петроград, од кога се министарство може најбоље извијестити о стању у Црној Гори. Куд већег неповјерења према младоме владаоцу? Из овога се писма види, да је Татишчев из Беча упутио Гагића да управи ово питање на Цетиње, пошто је владика у Беч стигао, путујући у Русију. Али ми имамо и други доказ преокрета у расположењу руске дипломације према Петру II-ом. Кад је стигао у Беч, Татишчев му не да путни лист за Петроград! Петар II остаје у Бечу и отолен управља 23 децембра цару Николи меморандум о стању, у ком се Црна Гора налази. Меморандум је овај опсежан и врло вјешто састављен на руском језику. У уводу је живијем потезима истакнута историјска знаменитост Црне Горе; па слиједи излагање стања у ком се налази. При таквом положају ствари — наставља се даље — Црна Гора неминовно мора пасти под власт својијех вјечитијех непријатеља турака, или које друге јевропске државе, жертвујући тако и у овом посљедњем случају слободу и самосталност, своје посљедње благо, *које је још драгоцјено народу црногорскоме, благо које служи као луча паде и другијем једноплеменијем Црној Гори народима;* и падом црногорске слободе, потоње из српскога царства области, која је до сад сачувала своју независност, неминовно ће се умножити гоненье и противу другијех јој околнијех племена. Да се

то отклони, треба Црној Гори распространити границе на плодну Зету; или ако остане у садашњијем границама, потребита јој је годишња помоћ за унутрашњу управу од 32,000 фиор. бар за десет година. Без ове помоћи за установу унутрашње управе, могли би зли људи принудити кућу Петровић-Његоша, да се пресели у Русију, са бољијем породицама, које су јој помагале до сада, да народ уздржи у оданости према Русији. *Независност и добростање црногорског народа, обезбјеђено моћном Русијом, служиће и другијем једноплеменијем народима јемство њихове боље будућности. Петар II. проси ову помоћ моћне Русије за побољшање стања сиромашког народа, који се од г. 1711 находи под њеном заштитом, који ни у ком случају, само гдје је то захтијевала слава оружја рускијех царева, није штедио ни живота, ни имања своја, као што то свједоче грамате великијех царева и царица рускијех, које се хране у катедралном архиву на Цетињу.* (Д. А.) Ово је језгра овога меморандума.

Овај меморандум стигао је у Петроград преко руског бечког посланства, и граф Неселроде поднио га је на највише благоизвиђење. Усљед тога, по вољи његовог императорског величанства, одговара владици 12 јануара 1837: односно жеље, да се убједи порта, да уступи Црној Гори горњу Зету, да то није могуће; односно мисли, да се владика са неколико породица пресели и Русију, да владика не може оставити Црну Гору, и да је то била одлука потакнута часовитом увредом; односно умножења народа, упућује га да црногорци иду на радњу по сусједнијем државама, као што већ иду у Цариград; најпослије га савјетује, да не лишава паству и даље свога присуства, а књазу Горчакову који је тада замјењивао у Бечу Татишчева, наређује да владици даде сретства потребита, да се поврати у Црну Гору. (Д. А.)

II. Ово је суштина одговора на онај знаменити меморандум, достојан Црне Горе и великог ума њеног господара. Какав лед, какво несхваћање и ситничарство према оној топлоти, према онијем дубокијем мислима генија српскога, и према оној самосвијести господара црногорскога! Али је овај одговор био мед и цвијеће према сљедећем писму, које је притиснуло племениту пјесничку душу владичину. Руски вице-канцелар пише му одма 17 фебруара: „У брзо пошто сам саопштио Вашем Високопреосвештенству највишу вољу у одговор на писмо ваше из Беча од 23 децембра 1836, примили смо ми овдје извјешћа, као да су ваше наредбе изазвале смутњу у народу и крвопролиће, да је много породица црногорскијех утекло у турске области и на разне

стране, да вас народ силно мрзи, да је ваше мијешање противу народне воље у ствари Грахова био узрок, што је Грахово изгорјело и што је погинуло мноштво народа, који, до тада је плаћајући турцима мали данак, био у миру, и да је при свршетку народ црногорски тако устао противу вас да је ваш живот био у опасности, и да сте ви отпутовали изговором највише наредбе, да дођете у Петроград. За тијем као да сте прије поласка заложили манастир Мајине за 7000 фиорина сребра, и узели са собом све драгоцјености из манастира цетињскога. Ова извјешћа изгледају нам тако изванредна, да сам похитао наредити, да се удостовјери у Црној Гори о степену вјеројатности, што могу заслуживати, и ми смо се уздали при томе, да ћете прихватити спасоносне савјете, повративши се к вашој пастви, умирити исту и расијати ружне гласове". К овоме додаје још, да је владика узео у руском посланству 1000 цекина, да се поврати у Црну Гору, па мјесто тога да је искао аустријски путни лист, да пође у Париз, што није могао постићи, него код француског посланства; па сада опет да жели поћи у Петроград. „При стицају овијех неразумљивијех прилика, док се не расије тама и не сине истина, ви ћете се сагласити самном, да најмилостивији наш господар император не може се ријешити да вас прими, а при томе његово величанство наредило је, да се ви на путу у Пскову зауставите код тамошњег владике, док примимо извјешће из Црне Горе" (Д. А.). Извјешћа, на која се позиваје гроф Неселроде, потицала су од завјере, већ познате нам, противу младога господара; а куда су тежила, види се по ономе, да је народ тако устао противу Петра II, да је његов живот био у опасности, те да је с тога кренуо пут Русије; а ми знамо, да је Петар II издао проглас на народ, при поласку с Цетиња, задахнут највећом власти владалачком, и да је био испраћен главарима, како нијесу ни прије ни послије испраћени бивали црногорски господари!

III. Али да видимо извјешће, које су чекали у Петрограду из Црне Горе, „да се расије тама и да сине истина," па нека оно одговара на ону непоштену, сатанску оптужбу. Пошто Гагић није био добио никаква одговора са Цетиња, одакле му нијесу могли друго одговорити него: „господар је кренуо пут Русије и он ће најбоље моћи извијестити ваше министарство о свему" — Гагић по налогу азијатског департамента креће из Дубровника 8 марта пут Цетиња, гдје долази тек послије осам дана, јер није могао од снијега, који је требало да војска пропрти. На Цетињу су га већ очекивали главари из свијех нахија,

и сјутри дан одма у великој скупштини, Гагић је ставио ова главна питања: 1. Јесули у миру са пограничнијем турскијем властима, и уважавајули сусједне власти аустријске? 2. Постојили међу њима унутрашњи мир и поредак? 3. Јесули покорни своме *духовноме пастиру?* 4. Старали се владика са своје стране да благочестијем и справедљивошћу задобије њихово повјерење, а наредбама да сачува строги унутрашњи поредак и мирне односе са сусједима? По званичном извјештају Гагићевом, скупштина је одговорила на посљедње питање, да су се црногорци вазда покоравали своме господару, па опажа: „али односно владања владичина и повјерења к њему нико ништа није проговорио.“ Изложили су му тешко стање усљед неродице и уопће због оскудице плодне земље, и изјавили, да без помоћи Русије не могу живјети; и пошто највише страдају катуњани, да би их требало половину иселити, али само у Русију; али се ни то не може, јер би тијем Црна Гора ослабила; и за то су справили владику у Русију, да измоли помоћ у руског цара. Односно мисли владичине, да остави своју отаџбину, одговорили су, да се не могу начудити, како су новинари могли писати, да владика намјерава из Беча поћи у Париз. Односно утутрашњег мира одговорили су му: „Само један случај прошлог јулија, кад смо оружјем покушали покорити црмничку и ријечку нахију, да плаћају мали порез, установљен опћијем сагласјем, могао је дати повода непријатељима, да зло говоре онама и о владици“. Најпослије односно граховске ствари, такођер су одговорили, како су сву одговорност отклонили од владике.

Тако је овај одговор скупштине из основа обарао оптужбу, што су владичини противници били подигли у Петрограду противу њега; но Гагић није био тијем сасвијем задовољан, те је неке на само распитивао за вријеме тродневног бављења свога на Цетињу, и од њих је дознао, да је правитељство по одласку Ивановића изгубило сву снагу, да народ жали што је Ивановић Црну Гору оставио, и да се жали на владику и на његове сроднике! Овако гласи Гагићево званично извјешће рускоме посланику у Бечу, премда у истом извјешћу стоји, кад је приспио у Котор, да је ту нашао Пера Томова Петровића, брата владичина, и Стевана Перкова Вукотића, који су ту куповали жито и сиротињи дијелили! Па од ријечи до ријечи у том свом извјештају Гагић вели: „Текер сам изашао на пазар (у Котору), био сам окружен мноштвом сиромаха, који су ме питали, хоћели се брзо владика вратити из Русије, да их

ослободи од глади.“ И при свем том Гагић доставља, да су му „неки на само“ казали, да народ жали, што је Ивановић оставио Црну Гору, и да се жали на владику и на његове сродике!

Па се није још ни тијем свршило исљеђење противу владике. Гагић је тражио, да види драгоцјености манастирске, и нашао је мноштво, како старијех тако и новијех, што је владика из Русије донио, и што је св. Синод преко истога Гагића послао на Цетиње, и признајући то, надоставља: „*Изгледа* да су на јесеру црквене драгоцјености.“

Па није доста било што је Гагић ову истрагу водио на Цетињу, него је отолен пошао у Будву па у Котор да наставиислијеђивање противу црногорскога господара! „Пошто сам се приљежно обавијестио у Црној Гори и у аустријском предјелу, гдје се налази манастир Мајина, у кредитнијем књигама у Будви и у Котору не обистињава се, да је владика заложио манастир Мајину за 7000 фиорина.“ Али се није Гагић у „аустријском предјелу“ ограничио, да извиди клевету о том залогу, него је још распитивао за морално владање владичино, па наставља: „како многи црногорци тако и аустријанци говоре, да се владика ни најмање не стара да благочестијем и правичношћу добије повјерење своје духовне паствe; напротив својим саблазнивљијем владањем навлачи на себе осуђивање и мржњу. Он се само занима ловом и стихотворством. Цијеле мјесеце он је проводио у аустријском предјелу у манастиру Мајини, и цијеле ноћи играо је на карте са аустријскијем официрима...“ Ми смо Гагића до сада познавали, као старијега мудрога пријатеља владичина, управо као његовога ментора, и видјели смо каквијем се поштовањем и признањем млади господар односио према овоме ученом србину у служби руској, и заисто је он послужио интересима црногорског господара код руског двора и у покушају Гувернадуровића, и у Градашчевићевој буни, односно подгоричкој афери, и у афери жабљачкој; а овдје се очито показује заклети непријатељ Петра II-ог! Одакле ова промјена? Кад се сјетимо његова одушевљења, којијем је Ивановића испратио па Цетиње, ми ћемо лако схватити његово незадовољство, да не речемо огорченост, послије одласка Ивановића са Цетиња, што је само нјешто прикривао до згодне прилике. Овај извјештај свједочи, да је Гагић био у свези са оном опаком завјером противу владике. И Ровински добро опажа, да је Гагић имао намјеру, да Ивановића уздигне изнад владике. „Та његова намјера, вели Ровински, провирује отворено у правом његовом извјештају

из Црне Горе, 16 јуна 1832. Заустављајући се на питању, зашто је пресједник сената Ивановић (Вукотић) а не владика, он надоставља, како црногорци *све још* поштују његову врховну власт над собом, и *како га називљу господаром;* као да је то само за вријеме, а послије треба да престане. Он је с Ивановићем хтио, да са свијем потчини владику руској управи, надајући се, да ће тијем угодити влади, но што она на срећу и Русије и Црне Горе није имала у виду, и за то, ма да је за вријеме била незадовољна са владиком, у одлучном часу разбила је интриге противу њега сковане, и радила све могуће, да подржи његову власт у земљи његовој и углед пред осталијем свијетом.“ Ово мишљење Ровинскога потврђује и то, што Гагић Петра II-ог не називље нигдје друкчије него *духовнијем пастиром*, а његове поданике *духовном паством.*

IV. Но ми ћемо имати прилике, да још говоримо о овој завјери, а сада да видимо што чини онај млади владалац, докле се противу њега довршило ово, не знамо како управо квалифицирати, ислиједјење, — онај владалац, противу којега се још једнако повлачи клевета, да је хтио, још прије него је кренуо пут Русије, оставити своју отаџбину у невољи и побјећи ма куда по свијету? Могуће је, да је то он у очајању кад-год и изрекао, али да га неограничена љубав према роднијем кршима није с њима неодољиво скопчавала у свакој биједи и невољи, како да он то не учини, док је у Бечу био заустављен под теретом тако неправедне оптужбе и истраге? Тá и да није прије никад то ни промислио, неби чуда било, да му је то сунуло у Бечу за вријеме тако дугог искушења и ненадне напасти! [1]) Али не, његова је савјест била мирна, па се великодушно, управо философски подложио великој биједи, која се била на њега оборила, и као прави отац своје породице, заборављајући себе, брине се за своје, те кад њему није било слободно, да пође лично, пише преставку о невољи, у којој се находи Црна Гора, и шиље је у Петроград, као што смо већ видјели.

Из писма грофа Неселрода, ми смо видјели, између осталијех клевета, да Петар II намјерава из Бе́ча поћи у Париз,

[1]) Што Ненадовић прича, како је владика у Напуљу на оном американском ратном броду рекао, да је толико пута промишљао, да крене пут Америке, па да већ ништа и не чита о Јевропи, у којој 70 милиона словена нијесу кадри ослободити српство, у томе се огледа осуђивање руске дипломације; а што истом цару Николи вели, да је долазио до те мисли, да остави Цану Гору, тијем је хтио да живљијем бојама престави мучно стање, у ком се налазио.

да је на ту сврху тражио аустријски путни лист, па да није успио, те да га је добио код француског посланства; и одиста, зар из страха, да то не учини, руски вице-канцлар саопштава владици највишу вољу, па пође у Псков и да код тамошњег владике чека исход истраге. Владика је то једва дочекао, и како је мирном савјести чекао исход те истраге, најбоље се види, како је он весело дане проводио у Пскову, гдје је стекао пријатељства, које је за дуго преписком његовао. А ако је он путни лист за Париз тражио, и добио га, ко га је задржао од тога пута? То нијесу знали како руској влади поднијети; али је она могла баш у томе надозрети невиност и оданост владичину Русији безусловну!

На сваки начин ова наредба, да Петар II пође у Псков, и да ту чека одлуку, била је једна мјера противу њега под толиком оптужбом и таквом истрагом; и ми знамо да је Ивановић својијем присташама у Црној Гори у изглед стављао и ту могућност, да владику затворе у тамницу!

Али је истина и правица тријумфирала над клеветама. Владика је дошао у Петроград 18 маја и ту остануо до 12 јуна, и за то мало дана, он је добио доказа највише милости цара Николе, који је повисио годишњу помоћ Црној Гори од једне на девет иљада цекина. О свом састанку са царем, по Медаковићу, владика је овако причао, како га је ословио: „Цар има одвећ оштар поглед — и управо не могаше му се погледати у очи, па ће ми рећи: Ви сте хтјели да идете у Париз. Ако оћете, можете ићи и одавђе — ја ћу ви дати пасапорат. Не мислите да је мени стало до вас, него до оног јуначког народа, којем сам рад добра учињети. — Ту ти немогох — причаше владика — да ђаволу прозборит', већ остадох кано ти нијем.“ Може бити, да је и сам владика овако живијем бојама представљао приговор царев, који му је по свој прилици учинио услед оне новинарске измишљотине; а може бити да је и Медаковић коју придодао; на сваки начин, да ово није био озбиљан укор, свједочи владичина потпуна побједа. А да му је цар нешто приговорио о његовој намјери, да остави Црну Гору, о којој се толико говорило, свједочи на сваки начин ово писмо владичино, којијем се са царем опростио, полазећи из Петрограда: „Дозволите ми великодушни царе и милостиви покровитељу наш, пред мојим одласком, да ви изјавим у име народа црногорскога нашу благодарност на свијема доброчинствима, што на нас излијевате. Ми осјећамо сву њихову важност. Сами Бог наградиће православну Русију, што не напушта свој једино-

вјерни и једноплемени народ. Нама не преостаје друго, него употребити све наше напоре, *да сачувамо непорочну част словена, којој великој и Богом благословеној породици, срећни смо, да припадамо.* Ваши су напутци дубоко упечатани у мом срцу: они се никад неће изгладити, јер су ми најбољи доказ милосрдног учешћа, великог православног божијег помазаника, нашег доброчинца, у мојој судбини и црногорског народа. Преиспуњен овијем осјећајима, ја се усуђујем изјавити вашем императорском величанству, да од свега, што је донесено до највишег знања о мом владању само је једно очајање моје било основано. То је истина: видећи немогућност управљати народом без помоћи, ја сам хтио све оставити и живјети по иностранству. Све остало је измишљотиња непријатеља мојијех и поретка. Ваша ме моћна десница задржала од непромишљене намјере, коју је само очајање породило! Сада, укријепљен вашијем благоволењем, идем у име Свемогућега Бога к указаном ми циљу, будући увјерен, да докле је он с нама и његов преставник на овом свијету правосудни Николај лако ће бити тешко бреме, што је судба на мене ставила.“

Тако је у Петрограду била рашћерана она олујина, што се била надвила над главом Петра II-ог, и Црна Гора била је дошла до средстава, како да потпомаже своју сиротињу, тако да води уредније унутрашњу управу. И с те је стране млађани господар могао бити заиста миран и задовољан; особито је морало годити Петру II-гом, што је цар наредио да потпуковник Озерецковски с њим пође у Црну Гору, који по „опитности и благоразумију своме“ — како то Родофиникин, царски секретар, доставља владици — „може вам дати корисне савјете, кад на мјесту проучи стање црногораца.“ (Д. А.) Исти Родофиникин тада је доставио владици, да је цар „најмилостивије по ходајаству вашему изволио удијелити Милаковићу четврти степен св. Владимира.,“ што је такођер морало задовољити Петра II-ог. Али ма како да је његова душа морала побједу славити над његовијем пораженијем непријатељима; ма како да је морао бити благодаран руској влади, што је повела, у његовом осуству, у Црној Гори против њега ону истрагу, која је открила лажи његовијех непријатеља: он се морао повратити на своју столицу с тешком увриједом и са страховањем, да га слична напаст опет може снаћи. Он је ту увриједу дубоко у својој великој патриотској души трпио, и само се ограничио, да послије свога повратка на Цетиње управи рускоме консулу у Дубровник сљедеће писмо: „У вријеме мог бевљења у Русији

разумио сам, да су ме моји непријатељи најцрњеиштима бојама описивали пред министарством руским, тужећи се на мене од имена цијелога народа, *а ово је и вама познато.* Ја сам истинито увјерен био, као што се нијесам ни преварио, да народ није имао ништа противу мене тужити се. Јер сам знао лијепо расположење народа к мени и сумњао сам, да ту мора бити и неко са стране, за то сам се и старао дознати, одкуд је тај зли извор истекао, и најпослије успио узнати, да је то био Иван Вукотић (Ивановић), који је својијема писмима учио неке недобромислеће, како ће писати противу мене двору рускоме. Ови неблагомислећи, а није их више било него четворица у све, заслуживши још прије тога праведну казан од мене, лако су се за њим повели и саблизнили. Да би вам могао јасно доказати Вукотића отровно сјеме, који је радио међу овијем народом, прилажем овђе његова писма у подлинику, из којих ћете виђети, ђе он између осталога и то пише црногорцима, ако би мене у Русији ставили у тамницу, и такођер ђе их наговара, да мене убију. Што се тиче његовијех писама и његова влијанија на народ, то је једна од најмањи и ништа незначећа ситница; но будући да је моју чест вријеђао и што би могао он по својој злоби и у напријед исто таково безрасудно народу писати и моју чест оскорбљавати, за то и молим вас, да би сте изволили о свему овом обзнанити русијском императорском министарству, молећи га да би оно, које се милостиво старало о нашој садашњој и будућој срећи, по својој к мени благонаклености, изволило ми учинити удовлетвореније, поступивши Вукотићем онако како оно по својему благоразумију за добро нађе, да је нуждно.“ Овијем је владика хтио изнијети Гагићу слику његовог штићеника и показати му што је заслужио, знајући унапријед, да Гагић неће ову оптужбу против Ивановића својој влади подносити. Заисто владика се није могао благородније и боље осветити Гагићу, него што је, шиљући му изворнике писама његовог пријатеља, у којијема потиче своје присташе противу владике и на само убиство! Има доказа још, да је Ивановић црмничане упућивао, да убију владику, а послије да народ моли руског цара, да му пошље за управитеља Ивановића! Дакле Ивановић се још није био одрекао Црне Горе, куда се мислио повратити као руски гувернер, и Ровински не пише без основа, да је то и Гагић замишљао. Гагић је хтио да се покаже виши Рус од руске владе. И кад је млади Раде Томов замијенио старога митрополита, држао је, да му се за то пружила згодна при-

лика. А кад је видио, како су црногорци одани своме младоме господару, пристао је и уз саме Гувернадуровиће, да противу њега окупе незадовољнике, који ће га у име народа оптужити у Петрограду! То се неда порећи, јер то свједочи онај његов извјештај послије извршене истраге. Све што је Гагић могао наћи на терет Петра II-ог, то је, да није калуђерски живио. Ту ману владичину Ровински овако тумачи и оправдава: „Једина му је забава била читање и пјесија; но и то му ес у гријех узимље, и од њега у двадест-петој години, пуна момачког и пјесничког огња, тражи се безусловно, да се претвори у аскета, какав је био стари митрополит, и под калуђерском мантијом да угаси све, чим се гријала његова душа, чим је било његово срце, и што је као прометејева искра, просвјетљавало његов ум, одсијевајући и на мрак около њега. Ови сурови и неправедни укори, што су му се онда чинили, и данас се чују у списима људи, који га тобож љубе и поштују, ал одиста који га не разумију. Поставши монахом по морању, он се никад није могао измирити с овијем саном, и зато је вазда избјегавао калуђерске мантије и црквено чинодјествије. Осим личнога нерасположења према калуђерском сану, владика је за вријеме првијех година владања јасно увидио, да се не слаже архијерејска мантија са жезлом владчанскијем. Он је себе осјећао просто човјеком и свјетскијем владаоцем, а не монахом и духовнијем пастиром, какви су били његови претходници. Не једном учествујући непосредно или посредно у крвавијем пословима, он није могао с мирном савјешћу у божјем храму приносити бескрвну жртву. Но ако његови савременици, услијед личнијех интереса и расположења, или по својој кратковидности нијесу схваћали у њему необичнога човјека, и судећи опћом мјером, корили га, што не испуњава формалности, то ми сада можемо бити према њему справедљивији, и не скривајући његове мане и погрешке, нећемо га осудити, не разабравши прилике, у којијема је живио и дјеловао Ми бисмо рекли: прилике, у којијема је постао. Сјетимо се његова васпитања. Он није у манастиру Савини учио, него код савинског калуђера на Топли, који је ту био учитељем и парохом; истина, дијете је живјело у кући учитељевој, али ко га је надзиравао, кад је учитељ одио по парохијскијем дужностима? Опет један ђак, који му је био више друг него надзорник. Ту није учио богословију, као што се уопће мисли, нити се за монаха справљао, него основну школу учио. Кад се с Топле повратио на Цетиње, још га је мање Милутиновић могао васпитавати за духовнога пастира. Пошто

је био проглашен за господара, уз њега смо видјели Мојсија игумана Ђурђевијех Ступова, који је био велики политички агитатор са великијем патриотскијем мислима. Уз то је дошао млади Милаковић из новог кола ученијех срба, који су књижевношћу за српство радили. Тако видимо, да Петар II-ги, враћајући се први пут из Петрограда не дониси собом богословске књиге него свјетске науке. А његов велики дух није знао за претварање, нити је пазио на формалности. Њему је као духовном пастиру, које је достојанство добио не по избору своме, него силом прилика, довољно било, што је и у његовој души била дубоко укорјењена вјера у Бога, и што је његовао хришћанске врлине, у чему је могао бити образац и најстрожијим богословима и јерарсима. За то је његова савјест могла бити потпуно мирна и сте стране.

Али друга дужност, дужност господара Црне Горе надмашавала је владичанску, и Петар II осјећао се куд и камо више као свјетски владалац него ли као духовни пастир. То је захтјевао највиши државни интерес Црне Горе, ком су се захтјеву подлагали и сви претходници Петра II-ог, особито од како су митрополити-господари из куће Петровић-Његоша почели владати. Њихова се владавина и не може назвати теокрацијом, којом се обично називље само за то, што је преставник врховне власти био црквени поглавар. Тако за вријеме Петра II-ог и та привидна црта теокрације готово ишчезава.

Послије шест година владања пред нама стоји потпуна слика младог владаоца са свијем особама и приликама, у којијема му је суђено било да даље ради; и он је већ био добро искусио и познао и те особе и прилике, па инак с поуздањем наставља да врши своју тешку дужност.

Какво је стање чекало владику у Црној Гори, ми већ знамо. Зиму је народ провео помоћу у житу, што је сенат набављао и дијелио. Али је уз то била придошла и болијест на стоку, најачи извор народног благостања у Црној Гори. Тако можемо себи преставити каквом је радости дочекан Петар II од народа на повратку из Петрограда са толиком царском милости. „Повративши се владика са пуном руком из Русије — пише Медаковић — бјеше задовољан и почне се старати за бољитак својијех црногораца. Сенаторима повиси плату, те имаше сваки по сто талијера на годину; капетанима одреди по 30 а перјаницима по 40 талијера на годину. Он сагради велики дом на Цетињу за

себе, сенаторе и за сакретара. По петорица сенатора морали су на измјенице бити на Цетињу. У овоме новоме дому бјеше 25 одјељења, од којијех имаше владика за себе само три: биљарду, ђе се судило и засједавало, кад се није могло у пољу, и ту имаше приступа сваки црногорац; до биљарде имаше једну собу, у кој му бијаше библиотека; а у трећој малој са једнијем прозором спаваше владика. Он оснује и другу школу на Добрско село. Он кроз много племена направи путове, којијех прије није било. У онијем племенима, ђе је на сушнијем годинама нестајало воде, даваше новаца, да се копају убли (бунари). Сагради млин на ријеци Црнојевића, у којем се прављаше прах.“ О потпуковнику Озерцковском — вели Медаковић — да је био послан с напутком да сазнаде потребе и жеље народне; „али се он на то слабо осврташе, већ провођаше *веселе дневи са владиком.* Из опхођења истог Озрецековског могло се закључити, да руско правитељство *није марило да се плете у унутрашње послове Црне Горе.*“ На ову примједбу Медаковићеву Ровински добро опажа: „По мњењу г. Медаковића, Озерецковски имао се односити према владици као строги ревизор и не имати с њим никаква приватног општења; а он је међутијем проводио с владиком веселе дане (у ондашње вријеме на Цетињу!). И као да му је неугодно и чудно, како то руска влада неће да се мијеша у унутрашње послове црногорске. На овоме се заустављамо, опажајући, да су се ова господа срби, који су управљали у Црној Гори рускијем пословима, као Гагић, а прије Ивелић, показивала већијем рускијем патриотима, него ли руси и него ли је то жељела руска влада. Ето за што је владика Петар I молио, да му се пошље руски чиновник, али прави рус, а не србин“. Ми који смо до сада пратили чемерне часове владичине због понашања руске дипломације према њему, сада чисто уживамо у овоме јадиковању Медаковићевом, из кога се види да је Озерецковски био човјек, који је разумио владику, и у ком је велико руско срце било. Било је са свијем природно, послије онијех жалба противу владике, да руска влада пошље једнога новога човјека уз владику, да се упозна са приликама; и заисто веће задовољштине није могао жељети Петар II, нити је Гагићу из Петрограда могла доћи грча награда за његово подржавање Ивановића. У исто доба, ми смо већ видјели, да је овај руски поузданик био послан да својијем искуством буде на услузи Петру II. Овај племенити Рус остао је на Цетињу до дубоке јесени и за све то вријеме Гагић није имао никакве преписке са Цетињем. Тек 11 новембра пише владици, како је примио преостале

двије трећине годишње помоћи, те му дотични новац ставља на расположење. Писмо ово почиње, оправдавајући своје ћутање, овако: „Времено присуствије г. полковника Озерецковског код вас учинило је било излишно моје с вашим високопреосвештенством писмено сношеније; а како њега тамо већ није, то открива се пријатни за мене случај обновити с вама преписку и тако надокнадити минувше ме удовољство“; а овако завршује: „Впрочем мени је строжајише наложено бљусти и настојати, да би се ови динари јединствено на ползу црногорскаго народа употребили. Поводом овога налога дружески препоручујем вам, да рачитељно, совјестно и у тачности располажете с овим динарима, да би се један пут желајеми успјех имао и благо намјереније постигнуто било *почетком политическога бишија Црне Горе*. При том покорњеише просим вас, ако по случају што год памети достојнога новога имате, благоволите ми саопштити; равно и о учрежденију и напредовању код вас гражданскога правленија, о народном к врховној власти повиновенију и о вашем политическом са сусједима сношенију удостојите ме опширних извјестија“. На ово писмо владика одговара Гагићу: „Ја вам захваљујем на овом вашем *искреном* објавленију и могу вас увјерити, да ја нећу *злоупотребити* монаршеско великодушије овом народу указано, напротив тога настојаћу, да овај народ осјети ползу од тога и да заслужи унапред императорско благоволеније — то је све што вам могу сад саопштити, а унапред, кад се што важног догоди нећу вас оставити без извјестија, као што и до сад не би, да није овдје био г. подполковник Озерецковски, *који је о свему стању Црне Горе министарству донео*“. Озерецковски је проучавао прилике, у којијема се Црна Гора налазила, па је у исто доба и владици могао савјетом бити на руци, и „о свему стању Црне Горе“ израдити извјештај да га поднесе својој влади; дакле Петар II није сматрао потребитијем, да сада извјештава Гагића, особито не „о учрежденију и напредовању гражданског правленија“; за то му ништа о томе и не одговара, него га само увјерава, да неће „злоупотребити“ примљену новчану помоћ. А баш односно ове помоћи имао му је што саопштити. Послије повратка из Русије, добивши тако обилату новчану помоћ, владика је саставио упуство, како треба овијем новцем руковати, и наименовао је благајника, који ће њим руковати. То је био његов секретар Милаковић. У дотичној одлуци наименовања владика вели: „У пуној мјери желећи обратити ову помоћ на праву ползу народну и тим оправдати благодјетељну милост, коју нама је учинио государ император, ја налазим за

нужно одма предати на сахрану дану суму навлашт за то изабраном казначеју и с тим у исто време *установити на вазда јасни и темељни поредак и правила ради трошења и расхода исте суме.* Знајући од давног времена одличито усрдије ваше и готовност посвећавати труде своје на ползу народну, и при том имајући у виду, да сте ви већ за вашу ревност, коју сте указали к служби, удостојени од господара императора орденом св. Владимира, ја налазим вас достојним и због тога званије казначеја мећем на вас. За овим таки предаћу вам суму, коју и предлажем, да унесете у књигу прихода и скоро ћу вам дати потребну инструкцију и правила, којима ћете се руководити у свима случајима, који се тичу ваше дужности.“ По овој одлуци владичиној види се, да прије није било ни одређене особе, која је новцем руковала, ни правила, којијех се држала, коју ће оскудицу бити осјетио владика приликом руковања с оном свотом, што је била дошла из Русије послије његовог посвећења. У таквој оскудици већ се зна што бива с новцем, који народна пословица сравњује са водом. Овом новом установом владика је хтио да се ослободи одговорности и захтјева, којијех је морало бити са сваке стране. Покрај владике били су већ први његов брат Перо Томов и први рођак Ђорђе Савов, с којијем је долазио до тога, да му је нудио издржавање изван Црне Горе; Ђорђе је на то одговорио, да га може удаљити са Цетиња, али да не може из Црне Горе „јер је она колико твоја, толико моја.“ Ровински, који је највише пажње улагао у проучавању унутрашњијех прилика, овако се изражава о Ђорђу: „Он је играо улогу демагога и с тога се појављује пред владиком као заштитник народнијех интереса, а такођер и некијех личности, које владика није трпио, и који су били велики престунници. У колико је он био справедљивији од владике ми не знамо, ал' имамо пуно права, да о томе сумњамо; ал' да је он хтио да игра улогу равну с владиком, види се из наведенијех његовијех ријечи, као и из касније историје при доласку на владу Књаза Данила, кад се он опет појављује претендентом.“ Робер пише да је не један кабинет тежио, да средством Ђорђа уведу у Црну Гору раздјељење власти грађанске од црквене, па вели да би најбоље било, да Јевропа успостави у особи овога способнога војника званье гувернера и да тако усредоточи у једној владајућој породици обје власти, политичку и религиозну. Ако Робер није поуздан односно унутрашњијех дјела, добро је знао што су о Црној Гори мислили јевропски кабинети.

Дакле владика је био на муци и са првијем својијем сродницима. Ми знамо по Гагићу, да је владика исплаћивао и дугове, што је Ђорђе у Русији био починио; као што нам се само говори, да Ђорђе, повративши се из Русије, није могао живјети скромно као остали главари црногорски. Поред њега и Перо Томов се подизао, те је сваки на своју страну потезао, и своје пријатеље штитио. Међу сродницима владичинијем једини је био Станко Стијепов човјек имућан, који, ма да је био најзаслужнији међу Петровићима још за вријеме Петра I-ог, не само да није био на терет владици, него је његова кућа на Његушима, гдје је постојано живио, била отворена вазда сиротињи и у опште намјерницима, којијема је требало на путу конака и поткрјепљења, што је добро сачувано у народном предању. Зна се такођер да је владика мало трошио, што је давало повода, да га сматрају тврдицом. Отуда одлука, да се „установи јасни и темељни поредак и правила ради трошења и расхода.“ Ево како је био уређен државни четверомјесечни предрачун:

Плате гвардији — — — — — — —	4.000	фиорина
Сенаторима — — — — — — — —	966	„
Перјаницима и капетанима — — —	1.013	„
Казначеју — — — — — — — —	166	„
На унутрашње расходе и манастирске	1.333	„
На уздржавање школа — — — — —	1.333	„
На грађевине — — — — — — —	2.113	„
Изванредни трошкови — — — — —	666	„
У све	11.590	фиорина

Тако имамо први стални државни буџет, који је износио 34,779 фиорина на годину. Ма да је руска помоћ била виша од овог годишњег расхода, трудно је вјеровати Медаковићу, да је било обустављено купљење пореза по народу; може бити да је био опроштен порез које неродне година, или да је био опроштен сиромашнијој класи; али да је ова установа и даље трајала, то свједочи Гагић у свом званичном извјештају од г. 1842, и Попов у свом путопису по Црној Гори. „Тешко да је владика попустио, вели Ровински, што би противурјечило његовој главној цјељи, да поучава народ на поредак и послушност, баш онда кад се осјећао јачијем и бодријем, и кад је могао народу добра чинити на други начин, дајући помоћи у грађењу путова и бунара, отварајући нове школе (г. 1842 било је већ 6 школа.) и набављајући џебану.“ Ако је било сувишка, он је спремао бијеле паре за црне дане, јер је био већ искусио, каква пужда може снаћи

народ, кад наступи неродица; а и рата се он у души својој није никад одрицао, и ако га се морао устима одрицати пред руском дипломацијом. К томе руска помоћ није се смјела улагати у ратне сврхе, него само у „благополезна учрежденија;“ а народу црногорскоме кад-и-кад много је потребитије било набављати оружја и ратне муниције. Осим тога, вели Ровински, напомињало се с руске стране не једном, да Црна Гора нема рачунати на туђу помоћ. И Гагић у својијем саопштењима није само јадан пут приказивао својој влади, да су Црногорци сиромашни само са својега нерада; а црногорску владу је савјетовао, да уведе још порез школски, и приговарао, да би могла општи порез још удгостручити. И владику је мучило начело опстанка на туђ рачун, што народ није схваћао или није хтио да схвати. Све ово говори противу оног Медаковићева тврђења, које је и Лавров прихватио, да је био порез укинут. Не, то шћаше бити корак назад у раду на унутрашњем државном уређењу, а ми видимо да се тај рад наставља већом снагом послије другог повратка младог владаоца из Русије.

V. Пошто је Петар II тако најпатриотичнијем самоодрицањем охрабрио и подигао дух у своме народу, и учврстио унутрашњу управу, чекао га је одма тешки и немио посао: разграничење са ћесаревином. Први је повод томе био питање о манастирима Станьевићу и Мајини. Ми смо већ видјели, како то питање стоји. Аустрија се сматрала насљедницом млетачке републике, и позивала се на границе, које су биле уговорене између ове посљедње и Турске; али тај уговор није важио за Црну Гору, која је била вазда независна од Турске, коју је независност и млетачка република признавала, кад је г. 1451 Стефан Црнојевић био принуђен тешкијем приликама, да ступи у њеку полузависност као услов мира, и да се обвеже, да ће се злузети, да се Грбаљ и друга мјеста у которској околини подложе републици, задржавајући право на царине и на Солила, која су припадала у крунска добра зетскијех господара. Али се Иван Црнојевић био ослободио од овијех тешкијех услова, [2]) и ако је опет био принуђен, да се одрече Грбља, као што смо навише видјели при разграничавању са властелом которском и Будвом. У грани-

[2]) Милаковић, 55.- Није доказано ни да је исти Стефан Црнојевић примио ове услове у цијелости; на сваки начин ово није био обострани уговор, и за то није био обвезан за Стефана Црнојевића, него у колико је принуђен био тешкијем приликама. Ровински мисли, да међу „остала мјеста“ околине которске спадају Побори, Брајићи и Мајине, али смо ми противна мишљења.

цама тада утврђенијем било је земљиште, на ком су били поменути манастири. За Станићевиће се зна, да је ту цркву оградио владика Данило г. 1724, а у Под Мајини има натпис, који свједочи да је ту цркву оградио митрополит Сава г. 1747. Није овдје мјесто да проучавамо односе између Црне Горе и млетачке републике за вријеме владике Данила и његовијех насљедника, толико се зна, да је Црна Гора дјелотворно помагала републици противу Турске, а република је гледала на сваки начин да вјештином дипломатском заквачи штогод и од свога савезника, који се није могао истијем оружјем борити. Република у својијем одлукама у то доба спомиње у Боки своје старо — и новодобивене крајеве. Под новодобивенијем је република разумјевала Мајине, Поборе и Брајиће. Али на који их је начин добила? Јели то била награда од стране републике Црној Гори за њезину ратну припомоћ против Турске, или је те црногорске опћине република добила уговором мира са Турском? Република није могла правно добити ни недља земље црногорске, што је Турска уступила; а ако је присвојила ове крајеве црногорске лукавством и пријеваром, кад је митрополитима цетињскијем дала црквену јуриздикцију у Боки, тај њезин посјед није никад могао постати пуноправнијем и законитијем. Али све то није помагало Црној Гори, јер се њој одрицала заштита међународног права, а Аустрији признавало право, да заузме све што је млетачка република била присвојила.

Тако је г. 1837 састављена била мјешовита црногорско-аустријска комисија, која је имала означити црногорско-аустријске границе од Црмнице до Цуца. Ова комисија је дужна била, да у сваком пограничном селу саслуша по неколико људи, и по њиховом казивању, да се повуче граница. Но одма из почетка комисија удари на такве потешкоће, које није могла савладати. У вријеме потоњег сеуства владичиног Аустрија је била оградила на Паштровској Гори једну војничку стражарицу покрај једне воде, на којој су црмничани стоку појили, и црмничани су тврдили, да је стражара огрђена на црногорском земљишту. О тој ствари пише Петар II Гагићу 10 марта год. 1838 овако: „Има већ готово по године дана, да је одређена од аустријске и црногорске стране комисија, да дијели границе и била је неколико подјелила па се недавно оставило по сљедећој причини. У вријеме мојега посљедњега путешествија у Русију писао је г. администратор окружја которског овдашњем правит. сенату, да ће по заповједи свог губернатора дати начинити једну кућу за стражару милитарску код црногорске гра-

нице између црмничке нахије и Паштровића, и правит. сенат био је сагласан, јер је ту и прије негда била аустријска стражара, но г. администратор није начинио на оном мјесту, на коме је у своме писму говорио, него је дао сазидати на црногорској земљи, па још на таквом мјесту, да је иста кућа заградила воду, на коју црмничани поју своја стада, од како сушествују њихова племена и без које обићи се никаквијем начином не могу. Сад кад је комисија дошла до овога мјеста, није се могла никако око те куће и воде погодити, због тога се и прекинула диоба границе. У овом дјелу г. администатор неосторожно поступио је со тим више, што је могао недалеко од тог истог мјеста на другоме дати начинити стражарицу, гдје има такођер вода жива, која нигда не престаје. Ја се бојим да ова кућа и забрана воде не да какви повод несогласију између црмничана и паштровића, аустр. поданика, јер г. администратор који је заповиједио, да се та кућа на црмничкој земљи направи, хоће и да је задржи, а црмничани биће по невољи принуђени стада своја гонити на ту воду, зашто без ње живити не могу *ше би се лако могло одуда што родити.* Може бити, да правитељство аустријско и неће хтјети ову кућу на црногорској земљи начињену за стражару свог милитара задржати, но при свем том мило би ми било, да изволите о овом дјелу донијети рус. имп. посољству у Бјени, јер не би радо, да нас оно нађе ни у најмањој кривици, којој нијесмо причином, зашто ја бодро и свето набљудавам совјете, које ми је рус. имп. министарство дало касателно владања спрама аустр. правитељства и његови поданике.“ (Д. А.) А Гагић му одговара, да му треба знати, је ли одиста у црногорској граници стражара ограђена, у ком би случају Црна Гора имала право; „у противном пак случају имају право аустријанци, и не можете се никако оправдати, него допустити њима на вољу, да чине што је њима драго на својем предјелу. Овдје се чује да се код вас на граници много непријатни ствари догодило, о којима ваше високопреосвештенство ништа ми не јављате, и за то ја ништа не вјерујем осим вашега извјешћа. *Желим вам савршено сагласије са Аустријом, од којега зависи будуће благостање и срећа народна.*“ Затијем одма другијем писмом Гагић саопштава владици, да је руски посланик у Бечу Татишчев говорио о предмету с аустријским канцеларом, и да је кнез Метерник обећао, да ће аустријска влада наредити најтачнији развиђај по овоме дјелу, и ако ови извиђај буде сагласан са црногорскијем захтјевом, да ће он предузети све мјере, да се томе захтјеву задовољи. То је владику умирило; а међутијем

комисија је продужила и довршила свој рад од стране Грбља. Па је опет запињало кад се дошло између села Мартиновића и Угања, тако да је владика одговорио далматинском гувернеру Лилијенбергу: „Ваша ексцеленција спомињете, да сам ја дао његовој свјетлости књазу Метерниху и вама честно слово, да ћу радити, да се границе раздијеле међу Црном Гором и државом његовог величанства императора аустријског; то је истина. И заиста, да је ваша комисија с таквом справедљивошћу поступила у назначењу граница с каквом сам ја, оне би се до сада биле и раздјелиле; но с оним поступањем и намјеренијем, како чини ваша комисија досадашња, трудно ће се у том дјелу успјети. А што в. е. спомињете, ако ја желим промијенити мисао, ја је другоначије промијенити не могу већ ако би све оне сопствености црногорске уступио; па и с тим не би успио никаква добра учинити, само би противу себе васколики црногорски народ вооружао. Вашој е. познато је добро, колико сте ме пута увјеравали и ви и њ. с. књаз Метерник, да раздјељење граница међу Боком и Црном Гором гледаће се свршити на справедљив начин, да се не учини ни једноме ни другоме племену никаква штета, нити узимање сопствености, то ли га лишити и онога о чему живи и без часа не може сушчествовати.“ Те га позивље на лице мјеста, да сам види, колико основа имају жалбе аустријскијех комесара противу црногорскијех. Из овога писма види се, како се наваљивало на владику с аустријске стране, коју је руска дипломација подржавала, и ми се морамо дивити толикој постојаности младога владаоца према тако моћнијем удруженијем силама.

VI. Стање је тако било запето на граници, да је дошло и до крви. Још с прољећа почела се сакупљати аустријска војска на Паштровску Гору. Владика је молио далматинског гувернера Лилијенберга, да уклони ту војску са границе. Мјесто тога Лилијенберг одговара владици 10 априла 1838, да су црмничани 6 марта пуцали на аустријску стражу и да су погрдама вријеђајући одбили непријатељски капетана Орешковића и окружног которског поглавара, који су били пошли с најбољом намјером да мирно ријеше погранично питање. Дакле, сва је кривица на страну црмничана, које предводи неки сердар Пламенац. Заборављајући све то, позивље владику, да заједнички наставе рад. Приговара му што његовијем присуством није настојао да посао мирно трси: „Да наше власти нијесу попустиле, могло је бити злијех посљедица, гдје је довољна била једна ријеч ваша.“ Моли га да он лично посредује. Да пружи доказ пријатељства,

зауставља батаљон стријељаца и набавку коња за горске топове, и даље енергичније мјере, које би биле неопходне, да се чини поштовати земљиште аустријско. Даје наредбу, да се повуче војска са границе тек се посао сврши повољно. (Д. А.) Ово је био одговор из Задра, доста опор, готово пријетећи! Можемо себи преставити, какав је утисак учинио на Цетињу. Овај одговор положај на граници још је морао више погоршати. К томе, свршетком јула погине ту један црмничанин, по свој прилици на оној води близу аустријске стражарнице. Црмничани оружјем заузму своје границе, готови да освете свога брата. С друге стране ту се сакупи аустријска војска из Боке и чак из Дубровника. Гагић у томе часу пише из Дубровника владици: „У суботу пред вече (23 јула) разнесе се овдје несрећан глас, да су црногорци изненада напали на аустријску стражу у Паштровићима, и убили једнога официра, једног сержанта и десетак солдата, и освојили новосаграђену на граници стражару, и да је сва аустријска војска, која се у Бокама находи, и сви жељи Боке подигли су се на оружје против црногораца, — *и тако да се је међу вама и Аустријом формална војна започела.* Одма послије овога гласа пошао је одавде бригадни генерал г. Турски у Боку и за њим исту ноћ одправио се један дио војске у помоћ оној, која је у Бокама. Што ће из овога..... воспосљедовати сами Бог зна! Но *готово и људи знаду, да ће за црногорце веома несрећно изаћи,* будући су тако непаметно и бујно поступили и то одма послье назначења границе властима аустријскијема и црногорскијема у сагласју. Један турски брод искрцао је ономад у овај лазарет 600 барила праха, који ће се, пошто одстоји контумацију, одправити у Ерцеговину и Босну.“ Па што се у ствари догодило на планини Паштровској? Медаковић очевидно ствар преувеличава, али оно што је Гагић био чуо у Дубровнику није било ништа прећерано. Кад се црмничани скупише на планину Паштровску, владика пошље тамо Ђорђа Петровића, који је 26 јула писао владици овако: „У јучерашњем боју погинуло је од наше стране пет и неколико рањено, а од њихове стране било је у три пут више како чујемо, али ми се чини да је и много више.“ Дакле ово је било 25-ог јула, а по Гагићу први је сукоб био 23-ег јула; да је пак било и прије 25-ог боја, то изгледа из писма Ђорђина, јер да није било, не би рекао у *јучерашњем* боју, нити би завршио опет овако: „*Данас* нема никаквога, нити се почи-

њало.“ Осим тога црмничани није су ље чекали Ђорђа да освете црмничку крв пролиту!

О овом првом окршају црногорског оружја са аустријскијем оволико смо тек могли дознати по документима; за то вриједи чути још како овај догађај излаже Медаковић по народном предању: „Владика пошље својег братучеда Ђорђија Савова су дванајест перјаника, те да брани границу од нападаја ћесароваца. Ђорђију дочекају црмничани радосно и он нареди, да иду сви црмничани на Петровску Гору, гдје се била окочила ћесарска војска. Послије одласка Ђорђина био је владика узнемирен, бојећи се, да сама Црмница неће бити устању одољети великој ћесарској војсци, нареди да се креће и сва ријечка нахија. Међу тијем и Ђорђе већ је био прикупио црмничане и отишао с њима на Петровску Гору. Ђорђије размјести тако вјешто своју војску, да је ћесарска скоро била обкољена. Заповједник ћесарске војске Штерн (ћорав у једно око) предложи Ђорђију, да се учини примирије, на што овај пристане. Кад се учини примирје, Ђорђе пошље све црмничане, да се врате дома; а владици јави да обустави ријечане, да се људи не ломе, јер је примирје углављено. Ђорђе остане су десет перјаника, са срдаром Филипом и 300 подгорана и брчељана под Космачем. Дознавши ћесаровци, да се црногорска војска разишла не пазећи на учињено примирје, још исте ноћи ударе вјероломно на границу црногорску, палећи куће и сијена по ливадама и по гори, поплијене што нађу и заузму све оне положаје, које имаху црногорци у својијема рукама, па се упуте Космачу и обколе Ђорђију, да њега и његове заробе. Ђорђе одма све ово јави владици, како ће ћесаровци погазити вјеру, и преко исте учинили пустош на црничкој граници, него да што прије пошље војску у Црницу. Ђорђе позове сву Црницу да иде на границу и да се брани, а био је јако озлојеђен овом пријеваром. 18 августа зором удари ћесарска војска на Космач и и заузме главицу у намјери да Ђорђија зароби и да остану црногорци без вође. Ђорђије се ријеши прије погинути него бити ичијем робом, па тргне сабљу из кора а повиче: Јуриш на главицу! да ђавола преженемо и отмемо наше метеризе, или сви да изгинемо, само да не останемо под срамотом! Ако освојимо главицу, онда је наша рука; ако ли не, онда за нас поштења нема; сад јуриш, соколови!“ — Јурише на главицу и освоје, на коју попере црногорски барјак. Озлојеђени Ђорђије није се задовољио са овијем јунаштвом, већ намисли још окушати срећу са ћесаровцима, па повиче својијем јунацима:

„Сад се не бојте, сад са помоћу Бога можемо учињет, да се за довијек прича: поломили смо непријатеља, сад за њим, а неће нам се нигђе обрнути!“ — Овијех 200 момака натисне се за осталом ћесарском војском, које је било, кано што је речено, 9000 људи. Црногорци јуришe на утврђење Кропац, налазеће се нл сред Паштровске Горе и освоје га. Иза овог присни ћесаровци једну ватру, па окрену плећа бјежати, оставивши 70 мртвијех стријелаца. Црногорци тргну ножеве да сијеку, али им то Ђорђије не даде. Ћесарски заповједник војске нађе се у чуду и бојећи се да ће га црногорци шћерати у море (кано што су тако учињели са французима 1808 год. на Брајићима) развије бијели барјак и заиште мира. Црногорци не осврћаху се на бијели барјак, док им Ђорђије заповиједи, да се бој прекине.“

Но имамо и очевидца, који нам описује главну битку на Паштровској Гори. То је рус Ковалевски, који се тада налазио на Цетињу. Он пише: „Већ је свићало, кад смо дошли на Паштровску Гору. Често смо наодили иза камења склоњене црногорце по пет по шест, који су по изгледу били расијани у нереду, али у ствари, да су могли једни друге подржавати. Тишина је владала. Сви очекиваху бој. Ми смо пошли под барјак његушки, гдје се налазио заповједник војске, Ђорђе Петровић—Његош.... Аустријанци су се већ приближавали. Не видећи пред собом непријатеља, они, и ако трудно, иђаху напријед. Црногорци су само чекали знак за напад. Аустријанци нијесу давали великога значаја „неуређенијем гомилама, по њиховом суђењу, које нијесу способне да ступе у битку са редовном војском.“ Још треба примјетити, да је аустријска војска тада страдала од исте ране, од које се и наша излијечила тек послије кримског рата, то јест од недостатка индивидуалног развитка војника: у маси је добар; он је саставни дио машине, која ради по вољи другога; али кад остане сам или у групи, остављеној самој себи — он гине. У овом случају, што описујемо, овај је недостатак нанио погубне посљедице аустријанцима. А био је томе и повод несмислен: били су послани у горе, изривене поточинама, засијане оштријем кршем, стројни редови војника, с тешкијем оружјем и у чизмама, у којијема се не може одити по кршевима. И ми смо сами морали оставити чизме и обути црногорске опанке, ма како да су неугодне за ненавикнуту ногу. Ми смо гледали на ове редове одличне војске, која се све више растројавала како се више пењала узбрдо, спотицали су се о камење, и падали су. Они су били већ под

пушкометима непријатеља, а нијесу га видјели. Од једном на дати знак са свијех страна, иза сваког камена загрмјеше пушке, и готово са свијем нестаде официра, који су ишли јуначки пред војском. Црногорци у ријетко премашују, а овдје су могли убијати по избору. Војници су исто ишли напријед, пуцајући, не видећи на кога, и идући не знајући куда и зашто — бесвјесно као макина. Само су нам паштровићи чинили нешто квара с крила, али су и они устукнули брзо назад. И још неколико метака, његушки барјак крену се напријед, и црногорци искочише иза камења с голијем јатаганима. Изненађени овом појавом, изнемогли од труда, без официра, војници су гинули готово без отпора. Требало је много труда да се наши зауставе и да се сачува неприкосновеност аустријског земљишта. У сред најсјајније побједе ми смо мислили о средствима за измирење. Сјеча је била страшна, пораз савршени. Љешине разметане, испаравање свеже крви, јауци рањенијех, узвици побједитеља, као да је опијало црногорце. Незнајући за умор, викали су, пуцали, пјевали, скакали с камена на камен један код другога као срне.... То поље смрти престављало је грозну слику, која је кадра да неведе многе тужне мисли, али није било до тога. Окупивши у ред војску, јављено је било аустријскијем властима да похитају, да скупе своје мртве и рањене, тијем прије, што је била почела већ несносна врућина. Преговоре за мир ми смо чекали од непријатеља; није нас одило да започињемо. Међу тијем извијестили смо владику о побједи, и ријешили, ако аустријанци стану опет да се према Црној Гори односе с висине као прије, да се користујемо побједом и паничкијем страхом војске, па да грунемо у Боку са двије стране. Црна Гора била је готова и дрктањем нестрпљења чекала је тај час.“ Ова цртица допуња оно што смо могли покупити о овој битци; Медаковић вели, да нијесу били у том боју ни сви црмничани, а Ковалевски спомиње и Његуше; кад су ови приспјели, одиста је прије њих ту била и цијела црмничка нахија и бар дио ријечке. На сваки начин и Медаковић и Коваљевски попуњају онај костур, што смо по документима могли саставити, и дају живљу боју догађају одиста доста озбиљноме, и с једне стране врло жалосноме. Питање је, ко је убио онога првога црмничанина на Паштровској Гори? Медаковић каже, да га је убио војник ћесарски, па да су ћесарске власти подметнуле, да га је убио паштровић, да тако закрве родну браћу, црмничане са паштровићима. Како год било, ту је брат на брата оружје смртноносно подигао; па нијесу били у том боју

сами паштровићи, јер Медаковић пише: „У овом боју нијесу се одликовали бокељи; а особито новска крајина, тивћани и луштичани бјежаху безобзирно са ратног мегдана, бацајући са леђа струке и торбице да брже и лакше измицати могу.“ Ово су били тако звани пандури, који су по дужности морали слиједити редовну војску. Но просто бар кад се нијесу одликовали!

Послије овога догађаја слиједили су одма преговори, који су довели до примирија, које је било потписано у Будви 8 августа 1838 од Ђорђа Савова Петровића и од окружног начелника бококоторског Ивачића, и којијем се „прекида завада и непријатељство на планину паштровску указано између ц. к. војске и аустријских поданика с једне стране и међу житељима Црмнице црногорске с друге стране.“ Вриједи чути суштину овог уговора од ријечи до ријечи: „Ово сакраћење непријатнијех поступака пребиваће до једног мјесеца дана, а и послије овога одређенога времена неће се моћи предузимати на ново друга свађа, без да се каже унапријед за три дана. Црмничани имати ће се натраг устећи с планине паштровске у њихове куће, и кад учињено ово буде од њихове стране, ц. к. војска на ново узети ће сва она мјеста, која су набљудавали прије него што се била појавила ова садашња злоћа. Они који би се посље овог закљученог мира усудили другога зађести на који му драго начин, или опако дјело учинили, које се клони за смутити народ и уредност и општи мир, бити ће жестоко кажњен од оне власти, од које буде зависио. Она приватна притјажања, која су на планину паштровску, тако исто и род њихов, била она што принадлежи црмничанима или паштровићима, остају као и прије у корист оним, чије се што назива, за које за убудуће не бива овијем учињена никаква одлука.“ Тако се дала Аустрији задовољштина тијем што се црногорска војска повлачи са заузете Паштровске Горе, коју аустријска војска опет заузимље; а црмничанима је била довољна јуначка слава!.. Ми смо већ видјели, како Гагић пише Петру II-ом, да му народно добростање и сва срећа зависи од добријех одношаја са Аустријом; па што он овом приликом поручује на Цетиње? Боље него би се надали! Прије него ли се примирије закључило, а послије овијех крвавијех догађаја, 30 јула, Гагић пише владици овако: „Допис ваш умирио ме о неколико, јербо сам видио из њега, да нијесу црногорци толика црни колико их описују, а надам се, да се је до сада утишала рат међу црмничанима и паштровићима, *и очекујем од вас из-*

вјешће о савршеном помирењу са аустријанцима. Чуо сам ономад, да је ерцеговачки везир Али-паша послао к вама своје људе, да с њима преговарате о миру: е да тај преговор узима жељени успјех! — *Господар император Николај Павловић јуче и данас находи се заједно са аустријским императором у Инсируку, не далеко од Тријешћа*".... Ми ову овако лаконичку вијест разумијемо врло добро, при свршетку писма, у ком се очекује „савршено измирење са аустријанцима." Црмничане је ово и овакво измирење морало јако бољети, а боли и до данас са свијем разложно, јер Паштровска Планина колико је по својој природи паштровска толико је и црмничка, пошто су јој Паштровићи у присоју а Црмница јој се пружа у осоју. Али народ није могао схватити односе између цара покровитеља и ћесара, ком је баш онијех дана цар Никола био гост, ни Метернихову моћ у оно доба, него је све ишло на терет младога господара! Пошто се примирје закључило, Лилијенберг 12 августа пребацује владици, да је овај отпор на граници унапријед био приуготовљен. Управо владику окривљује, да је он сам томе био узрок, јер 22 априла на Стањевићима да је отворено показао, да не оће чути разлоге, а на посљедњој конференцији 23 јула да је подржавао црмничане пред њима, што је потакло њихову смјелост и изазвало садашње догађаје. За то као да прекида с њим односе, упућује га на комисију пограничну, којој је на челу генерал Турски (Д. А.). Иза овога писма одма Лилијенберг шиље владици друго, које у јевгри гласи: Кад би збиља стале ствари, као што ми ви пишете, ја бих вам имао захвалити, што сте пријатељски зауставили црмничане; али шћаше бити мјера пријатељскија, да сте то одма учинили, прије него је пуковник Росбах био принуђен да употреби силу противу силе. Моја храбра војска не пуштава се добити тако као што ви мислите. Ја имам у Далмацији 10 хиљада војника, који су били кренули по суху и по мору; из Хрватске пружају ми руке 24 хиљаде, које се могу умножити на 50 хиљада; у потреби могу укрцати 20—30 хиљада у Млецима, да се нађу у Котору кроз 2—3 дана. Даље пише, да су сукоб изазвали црмничани, који су ухватили два војника неоружана (!). Што би користила даља истрага, *док је ваша воља на мјесто права,* и право код вас не вриједи ништа, као што сте ви доказали особито на Стањевићима и у Паштровићима, гдје нијесте хтјели прегледати документе потписане истијем црногорцима, јер су били у корист нашу и јер сте ви његовали противна осјећања. Ако оћете *промијенити мисао,* молим вас да ми кажете

што у ствари желите, и ја ћу учинити све оно што је могуће у корист споразума, мира и пријатељства (Д. А.). Из овога писма види се какав је утисак учинио овај сукоб на граници, те се ставља пред очи владици какву силу Аустрија може покренути против Црне Горе, окривљујући га опет безобзирно. Али је ово изазивање мало витешко било, кад се знало, да владика мора трпјети, пошто се не смије макнути од Русије.

VII. Овако озбиљни положај на граници заустави рад мјешовите комисије за дуго, и вријеме је, да се обратимо на односе са сусједнијем турскијем везирима. Петар II, бавећи се у Петрограду, добио је опет упуство од азијатскога департамента, да ради о миру са пограничнијема турскијема покрајинама; и није одиста без савјета рускога посланства у Бечу походио отоманског посланика Ферик-пашу у аустријској престолници, ком је изложио тешки положај по турскијем границама. Ферик-паша обећа владици, да ће о тој ствари писати Султану Махмуту, увјеравајући га, да ће Црна Гора са стране Турске наскоро потпуно мирна бити. Кад се Петар II вратио на Цетиње одма то доставља везирима, херцеговачкоме и арбанашкоме молећи их да за боље и једне и друге стране издаду заповијед подложнијема им пограничарима, да живе у миру с црногорцима, што је он са своје стране већ учинио према својијем крајишницима. Остављајући за сада на страну Арбанију да се обратимо Херцеговини, гдје је чекало владику тек потакнуто граховско питање.

Треба поновити, да Црна Гора према Турској није имала означенијех граница. Као што смо већ рекли, *Црна Гора је осјећала својијем нераздјељивијем дијелом свако племе, које је хтјело да то буде, пролијевајући крв своју са осталијем црногорцима за своју независност.* За то да се одржи Грахово слободно од турака, послије свога повратка из Русије. Петар II гради на Грахову, на једном стрмом каменитом брежуљку, тако званом Хумцу, тврђаву у правом смислу ове ријечи, која је владала читавијем пољем граховскијем. То је морало изазвати везира херцеговачкога, који је опет сматрао Грахово својом земљом; осим тога никшићи убију неке бјелопавлиће, а корјенићи једног цуцу, којега су црногорци одма осветили, ударивши и опаливши Корјениће. То је владика све саопштио Гагићу 28 маја 1838, а Гагић опет Татишчеву у Бечу, тужећи се на владику, — „који све моје опомене и пријатељске савјете презире, а управља се само страшћу лукавства урођенога црногорца.“

Истога дана, кад је Гагићу писао, владика је то исто саопштио непосредно и грофу Неселроду у Петрограду, јављајући му, да се по Босни и Херцеговини купи војска против Црне Горе, правцем преко Грахова. А Гагић је владици одговорио 31 маја: „Има већ двадесет дана, да се овде говори, како су црногорци попалили Корјениће, убили неколико турака и Граховом завладали, — и за то да се турци купе у Ерцеговини, да ослободе Грахово и истјерају црногорце из својих предјела. Овај говор држао сам ја до сад за лаж, будући од вас нијесам био предупређен о томе што се по вашој граници чини, но сад како ми ви јављате, да су црногорци освету учинили у Корјенићима, вјерујем све што се је рекло односно Ерцеговине и Црне Горе. Турци, без сумње, неће оставити Грахово у црногорским рукама, — за то није се чудити, што се купе код Грахова и справљају се ударити на црногорце. *Грахово је камен спотиканија, које ће некоме велико зло произроковати!* Говори се да има већ скупљенијех турака и христјана око Грахова до осам тисућа. Дај Боже да се све ово мимоиђе без великога зла.“ Усљед оваквог стања ствари на херцеговачкој граници, и разумјевши између редака овога писма Гагићева баш оно што је Гагић Татишчеву писао о владици, овај одма управља Гагићу читаву споменицу, у којој оправдава своје становиште у овој размирици. Прије свега, односно нападаја на Корјениће, наводећи како су турци жива ухватили онога цуцу и још на аустријском земљишту, вели: „Препунивши се мјера турскијех безчовјечија, црногорцима није другог средства остало, него или да се свете, или да предаду оружје. Дуг чести презревши посљедње, изабрао је прво — освету над Корјенићима. Што се тиче Грахова..... чест имам саопштити вам, да Грахово нити је данас турско, нити је од преко сто година њихово било, него црногорско. *Граховљани су од сто година више дијелили зло и добро с црногорцима уједно;* они су с овима заједно помагали и русима, и своју крв пролијевали противу непријатеља. Њима су моји предшественици, како и осталима племенима црногорскима, шиљали старјешине, да им по обичају овоземском суде, и судили су им. Истина је, да су они турцима давали по нешто, но то су давали од неких земаља и пасишта, које су држали до града Клобука. Ја им то нијесам никада бранио, нити им сада браним то давати, само да оће турци од њих мировати; ал отуда не сљедује, да је Грахово турска земља, као што сте га ви у предпоменутом писму изволили тако назвати. И други црногорски племена има, која

за ђе-које аустријске земље плаћају, но они за то не престају бити црногорскима племенима. Осим тога треба знати, *да је Грахово како год и остала племена црногорска често тукло се с турцима,* и опет се по обичају ових земаља с турцима мирили, па *турци бојећи се црногораца нијесу до 1836 г. никад смјели велику војску на њих дизати.* Поменуте 1836 г. исти везир херцеговачки ударио је преварно на Грахово, попалио га и посјекао неколико граховљана и црногораца, који су им у помоћ били дошли, *као што би и свиком свому племену дошли и долазе, кад турци на које ударају.* Везир свршивши зло своје дјело, *побјегао је тај час из Грахова, и побјегао јединствено за то, што се бојао црногораца, који су и спремали се, да се с њиме побију, и тако је Грахово остало црногорско, равно као и друга племена црногорска, која су турци кад палили,* што су остала опет црногорска, којима су и насељена. *Кад би ми турцима оставили сад Грахово, ми би морали и сва наша племена једно по једно уступити им, ако они добивају право притјажанија мјеста тим, што га попале.* На прилику кад је при свршетку 1837 г. везир херцеговачки имао намјерније ударити с војском на наша два племена Горњу и Доњу Морачу, да ја зараније то нијесам обазнао и да нијесам одправио двије хиљаде црногораца онамо, он би из пријеваре може. бити попалио обје Мораче, но за то ни по каквом *праву ми не би смо допустили, да њима принадлеже, док би смо кадри били морачане својим оружјем подржавати. Паша скадарски, виђели сте, што ми пише за Црмницу, да је његова. Да ми херцеговачкоме пустимо Грахово, он би сјутра опет искао Црмницу.*„ Даље увјерава руског дипломату, да нема никакве намјере, да ратује; а и да је у стању, опет не би ни по какву цијену ништа предузео противу воље руског цара, чију милост више цијени него бог зна каква освајања, а камо ли безплодно и празно Грахово. „Но Грахово је наше — завршује — а што нама принадлежи, то лако доиста не пуштамо, као што ни други нико своје не пушта, јер кад би смо почели то пуштавати, онда би наше мало племе изчезло међу многочисленима непријатељима. *А да је Грахово наше, то је познато и г. Озерецковскому, који је овђе био, и о њему на мјесту идући кроз Црну Гору вјерно извјестити се могао.*“

Овај енергични говор владичин и образложење црногорскога становишта према Грахову постигли су своју сврху. Гагић је одма одговорио владици: „Важност садржанија истога отношенија обвезује ме довести оно у точности до свједенија мојега началства и учинити му боље познатим ваше рјеши-

телно и карактеристичко изјасненије касателно Грахова и његовог под вашим савршеним управљенијем нахожденија. *Сушшество дјела уничшожава свако двоемислије: од сада унаиредак министарство и ја имаћемо друго мњеније о состојанију Грахова.*" Морало је на Гагића дјеловати особито позивање владичино на Озерецковскога, који је, за вријеме борављења свога на Цетињу, одио на лице мјеста.

VIII. У исто доба Петар II одговара (16 јула) Већи-Мехмед-паши, босанском везиру, на његово „пријатељско" писмо, да је граховско племе, од како је насељено, вазда плаћало турцима за земље, које је држало у турској граници, а да су им црногорци вазда судили. „У овом племену — пише даље владика — вазда је слободно било и црногорцу и турчину састати се и кад су били међу собом у највећи рат, и у том мјесту нијесу један другога задијевали, већ су се гледали као пријатељи до 1836 године. Ове године ударили су крријући вама муселими херцеговачки на Грахово, огњем га изгорјели и посјекли неколико граховљана и црногораца, који су им у помоћ били дошли. То је била прва зађевица и зли почетак за оне крајеве. С тијем ударањем на Грахово паша херцеговачки оштетио је прве договоре, које су имали црногорци и турци око Грахова и задио је крвопролиће и зло на оном крају, ни зашто друго, него за то, да покаже како је он кадар црногорцима узимати њихово. Ја вас могу увјерити, честити везире, да није исти паша учинио то зло дјело од Грахова, да би Грахово стојало, као што је вазда стојало, и турцима плаћало, и никакве смутње ни буне не би било на границама, него би све било мирно и спокојно." Даље напомиње, како се био обратио паши херцеговачкоме, тек се из Русије вратио, позивом да раде народ измирити, но да он није ни главе обрнуо, те сад моли босанског везира: „да ствар граховску поправимо и да мир међу пашалуком херцеговачкијем и Црном Гором учинимо." И овдје се позивље на обећање Ферик-паше, да ће султан наредити својијем везирима, који граниче с Црном Гором, да измире своје народе са црногорскијем. Па завршује: „Ви ћете овијем учинити славно и човјекољубиво дјело и подржати вашега имена славу, која се данас разгласила по овијем крајевима ради мудрога вашега владања и добре душе ваше."

Пада у очи ово опћење између босанског везира и црногорског господара мимо херцеговачког везира. Откуда ово мијешање босанског везира у херцеговачке ствари? Није ли се Али-

паша прогласио у Мостару господаром Херцеговине? Колико је ово мијешање морало вријеђати Али-пашу, толико је годило Петру II-ом; отуда и овај меки тон са босанскијем везиром и права оптужба противу Али-паше у наведеном писму.

До сада је Али-паша Ризванбеговић био познат на Цетињу са његова непатриотског држања у Градашчевићевој буни, па са његова упадања на Грахово; и отуда можемо себи преставити, како је о њему мислио Петар II. То се најбоље огледа у одговору владичином на писмо Али-пашино, којијем му доставља, да је наименован за везира херцеговачкога. Ову нотификацију Али-паша шиље на Цетињу тек послије граховског догађаја, и у исто доба виндицира своје право на Грахово. Владика му одговара, да је већ чуо, да је „постао тијем чиновником;“ а односно Грахова нијече му свако право; ако га је пријеваром опалио, то је могао вазда на тај начин учинити, „но такав поступак твој није ти донио никаква поштења“; даље му пребацује, како је кријући дошао на Грахово, да је тако кријући и побјегао; а жали што није знао за његову намјеру, јер иначе шћаше скупити коју хиљаду црногораца, „да те јуначки сретем на своју границу, како су се вазда научили црногорци.“ Па писмо овако завршује: „Него сврх свега тога покоља и крви, која је пала и с ваше и с наше стране, ја те молим, да се прођеш од Грахова; нећеш ли се проћи, а ти одговарај Богу и твојему цару за све што се до сада догодило, и што ће се по сада око њега догодити.“ Тако поздравља Петар II тога малога султана на Херцеговини при своме поласку пут Русије; а тек се из Русије повратио, већ смо видјели, како се на Грахову утврђује. Овај охоли отпоздрав са Цетиња, као и црногорско утврђење на Грахову, био је рјечит доказ Али-паши, новоме господару Херцеговине, колико га Петар II уважава; али је поносити и силни херцеговац ово презирање могао разумјети и лакше претрпјети него ли мијешање босанског везира у његове ствари.

Ми смо видјели, како Гагић пише владици, баш послије оног крвавог окршаја на Паштровској Гори, да је чуо, како је Али-паша послао своје људе, да преговарају с црногорцима о миру; видјели смо даље, како је писао владика босанском везиру о пограничном миру; а Лавров пише; „Из писма (владичина) истоме везиру (босанскоме) од 11 августа 1838 види се, да су опуномоћници с једне и с друге стране имали састанак на граници, и да су дошли до тога, да Грахово остане у истом положају, како је и прије било, али да крајишници, подговорени

Али пашом, није су хтјели ни на какав начин на то да пристану.“ Очевидно, опуномоћници били су послани од стране везира босанскога, и са свијем је наравно, да Ризванбеговић није могао допустити, да тај састанак успије.

Иза овога првога састанка слиједио је други, о ком владика пише Гагићу сљедеће: „Част имам саопштити вам, да су опет овдје били посланици везира босанскога и херцеговачкога поради дјела граховскога и мира пограничнога, с којим сам и закључио мир писмено, као што ћете изволити видјети из приложене копије трактата мирнога. Ја сам много има труда, док смо на закљученије дошли; не знам би ли успјео, да су посланици другојачији људи били, но на срећу, посланик везира босанскога био је човјек у Русији, који не само говори посредствено руски и српски, него и доводима се убједити да̂, а други посланик везира херцеговачкога такођер је био човјек, који се прилично у јевропске ствари разумијева и лијепо српски чита.“ Види се да су из Цариграда, усљед руског настојања, озбиљне наредбе долазиле и једном и другом везиру, да дођу до споразума са Црном Гором. Овијем уговором, на Цетињу потписанијем 20 октобра 1838, именује се војвода Јаков Даковић начелником граховскијем од стране оба везира и владике црногорскога; а граховљани се обвезују да плаћају агама и султану, што су и досле давали, но преко свога војводе; даље се забрањивало како турцима тако и црногорцима да унапријед ишта граде на Грахову, али се о већ подигнутој тврђави на Хумцу ништа не говори. У петом чланку „закључује се вјечни мир између *независне области Црне Горе* и пашалука босанског и херцеговачког т. ј. од врх Кучког Кома до Драгаља. Све земље што се налазе између ове двије тачке, и које су обрађивали за вријеме рата црногорци или турци, остају у њиховијем рукама, а које се у ратно вријеме нијесу обрађивале, да се раздијеле по пола.“ Везир босански и владика црногорски узајамно јемче за све ово што се уговорило, али изостаје везир херцеговачки у овом јемчењу! Али-паша је послао свога човјека на Цетиње, али он ево ничим не обвезује свога господара, одиста по изричном упуству његовоме, што на састанку никоме не пада у очи. Са стране турске покретач је био ове дипломатске акције босански везир, и његово јемство било је довољно; али је, тијем увријеђени, херцеговачки везир друкчије мислио!

Уговор овај није био учињен у смислу на више наведене владичине споменице о Грахову; али се мора признати, да је овијем уговором млади господар постигао сјајни дипломатски

успјех. Прије свега, Грахово добива полузависност од Турске, чим се удаљују турци из Грахова, што је била велика добит за наше племе пограничнo; а друго, овијем су уговором признали везири босански и херхеговачки *независност* Црне Горе и фактички, уговоравајући с њом, и изрично у тексту уговора; треће: Црна Гора добива неко право над Граховом. За то владика с разлогом пише Татишчеву: „Ја се душевно радујем, колико с тога, што су турци признали нашу политичку независност, која је на самом дјелу од давнијех времена постајала, толико и с тога, што сам био у стању у исто доба испунити савјете нашега високога покровитеља утврђењем мирнијех односа с турцима;“ а Гагићу: „Ви ћете у горепоменутој копији мирнога трактата лако замјетити, да сам ја *сирема данашњих обстојатељства неколико и пожртвовао с Граховом, на томе су причином била честа повторителна наставленија росијског императорског министарства, да настојимо живити у миру с пограничнијем крајевима, и ја сам радио добавити се бумаге, у којој би турци признали независност Црне Горе. При томе и за граховљане није рђаво, за што им турци неће заповиједати, ни судити.* Данас има и велики земаља, које турцима плаћају, па себе за срећне почитују, што им само не заповиједају.“ Овијем уговором дакле, осим што је Грахово ослобођено од турака, и осим што је први пут ако ће и од самога босанскога везира призната независност Црне Горе и узакоњен њен утицај на погранична јој племена, задовољено је савјетима руске дипломације, ал' некијем пожртвовамем, а то је: што Грахово није било присаједињено Црној Гори, него остављено као неко неутрално земљиште. Осим рускијех савјета на ово пожртвовање утицале су и тадашње прилике, у којијема се налазила Црна Гора, послије тек закљученог будљанског примирја са Аустријом. Ово је први почетак црногорског војевања пером са моћнијем сусједнијем царевинама, и ми можемо задовољни бити са постигнутијем дипломатскијем успјесима.

Да ствар боље расвијетлимо, навешћемо како је Ровински схваћа: „Положај Грахова измијенио се у толико, у колико се прије мијешање Црне Горе у његовијем пословима сматрало незаконитијем, а сада је оно признато законитијем, и уплив црногорски остављао је јачи него ли турски, јер је војводство остало насљеднијем у породици сасвијем Црној Гори оданој, не говорећи ништа о томе, што су се тијем Граховљани јаче свезивали с Црном Гором и састављали као једну цјелину обзиром на топографски положај Грахова. Г. Лавров сравњујучи овај трактат са оном споменицом владичином о Грахову, опажа, да

је ту владика учинио неке уступке, што и сам признаје у писму Гагићу, образложивајући их жељом, да угоди руском министарству. У самој ствари није било учињено никаквијех уступака: Грахово је било одавна за себе територија, као многе друге у удаљенијем провинцијама, гдје је турска државна власт била сасвијем слаба, а народ живио по својој вољи, не смијући допуштати над собом власт ма које државе; порез се плаћао Турској, али не тачно, и њим су се користовали више аге, т. ј. господа, или покрајински главари, који су и сами удаљивали мијешање државнијех чиновника. Порез се тај није сваке године купио, него за неколико година одједном, па ако су се становници противили исплати, подизала се на њих војска. У том су се положају находили Васојевићи, а некад и Кучи и Братоножићи, који су се постепено примицали Црној Гори. Такво је било истинско стање ствари; а све што је владика писао Гагићу, било је састављено у духу, да га задобије на своју страну у питању Грахова, што му је и пошло за руком; јер је иначе Гагић могао шкодити ствари. Али је сада и он био задовољан успјехом владичинијем". Што владика није био вазда искрен са руском дипломацијом, томе је био узрок у погледу њеном на црногорско-турске односе; и та неискреност појављивала се тек у крајњој нужди. Ми смо већ казали, да у Петрограду нијесу могли да схвате *зачатије храбра српства,* а владика као геније српски није могао издавати велику мисо српску ни за љубав Русије.

Како у уговору, о ком је ријеч, није било одређено, што граховљани имају давати цару, владика пошље војводу Јакова и попа Стевана Ковачевића са Радованом Пипером, једнијем од својијех најпоузданијех перјаника, Вељк-паши у Травник, који их лијепо прими и с њима писмено углави, колико ће на годину цару давати. Из Травника војвода Јаков с друштвом врати се у Мостар, гдје их Али-паша задржа цијелу зиму, ма да су му били донијели од босанског везира писмо, у коме му је препоручавао, да им не би каква насиља чинио; а владици Али-паша управља пријатељско писмо, које завршује: „Сувише за сваку слободу истијех граховљана потребито је, како смо и наредили, да буду код нас десет граховљана за сејмене, којијема ћемо давати храну и приличну плату". Па под P. S. као мимогред: „Јаков с друштвом остаје код нас либеро, док дођу из Грахова други десет, како смо осудили да је згодније и мирније за нас и њих. Ако буде икаква потреба, да кога свога човјека пошљеш к нама, немој никога другога осим онога истога Радована"...

Ово је писмо било од 16 децембра, а 7 јануара опет се Али-паша оправдава, одговарајући владици, који му је морао оштро писати, што је Јакова с дружином у Мостару задржао, овако: „Ти знаш, да је свуда обичај, тако исто и по арнаутлуку, да, кад се уреди начин од сваке мирноће, код онога, који остане старјешина и јачи, буду код њега неколико људи како би остало у напредак без сумње; тако исто и мѣ учинисмо за граховљане, док се упуте на прави начин, и да не би се маскарили за сваки царски и везирски посао као и до сада, и да сваки посао стоји у миру како је утврђено и речено у сенету њихову. И кад би послали кога од наше стране у Грахово за покупити царске хараче и остало како је речено, не би требало никога другога шиљати него оне исте граховљане, који би почивали код нас. И на та начин, можеш и ти додати њима у главу, да слободно никаквога другога узрока није до овога вишереченога, и да се неће ништа више тражити, него што је речено и утврђено, него треба да дођу осам до десет приличних граховљана к нама, па ће Јаков с дружином либеро се тамо вратити“... Овијем Али-паша показује своју власт и открива, што је мислио о уговору цетињскоме. Босански везир споразумијева се лијепо са војводом граховскијем, и препоруча Али-паши, да им не би чинио какво насиље, а Али-паша задржава у Мостару војводу са дружином, док не дођу десет „приличнијех“ граховљана, да му буду сејмени! Противу овога насиља владика пише и Већи-паши и Гагићу, и тек у мају 1839 војвода Јаков са дружином долазе на Грахово, пошто су дошли са Грахова нови сејмени, а у самој ствари таоци код везира херцеговачкога. Идући Јаков из Мостара, веле, да је рекао: „Може се случити, да још једном дође моја глава у Мостар; али моја нога неће никада!“ У овоме насиљу Али-пашином најбоље се огледа снага онога цетињског уговора са Већи-пашом, који је на то био упућен из Цариграда, одиста настојањем руске дипломације. Али-паша је показао своју моћ и Петру II-ом и везиру босанскоме, и овоме се поштено осветио, што се у његове послове мијешао. Али се на томе није зауставио, него тражи, да владика поруши тврђаву са Хумца. „За сенет Већи-паше везира босанскога, што ми пишеш, да је у њем речено и писато да остане, истога сенета копија је код нас, а о томе спомена нема, нити је он знао за ту кулу, да је грађена. Сувише сваки од мојих крајишника се чуди, што ће рећи владичина кула у Грахово и караули; према тога ваља и корјенићи да начине другу кулу према њој, ђе буде мјеста,

и да они сједе у њу, и онда бива опет немир. За то пријатељу, ваља да се та твоја кула развали и за пуно других разлога, а колико си новца поарчио, како смо ти прије писали, ми ћемо теби платити... Ти си њу начинио од немира пограничарскога. Сада кад смо утврдили мир, немаш се ништа бојати и ваља кулу дигнути".

IX. Али се догађаји на херцеговачкој граници преплијећу и нагомилавају, те нас позивљу у Дробњаке, друго племе херцеговачко, које је тежило к Цетињу. Дробњачко племе још за вријеме Петра I-ог ступило је у свезу са Цетињем, одакле му је и суд био постављен, и ако је свом аги харач давало. На челу дробњачког племена била је од старине кућа Церовића, а тада је у тој кући био први поп Милутин. Војвода Станко Стијепов, кад је за вријеме Петра I-ог у Дробњацима установио суд црногорски, побратимио се с попом Милутином, коме се баш тијех дана родио син Новица. Ту је свезу са Цетињем поп Милутин главом платио, кад га је био паша у Пљевље на вјеру позвао. А кад му приспје син Новица, турске власти њега признаду за кнеза дробњачкога.

У то су доба дробњаци били у крви са морачанима. Како је у Морачи одавна постојао црногорски суд, с Цетиња се радило, да се та крв умири; а и сами Дробњаци морали су жуђети, да се што прије измире са својијем сусједима. На ту сврху одио је у Морачу Перо Томов, брат владичин, и Стеван Перков Вукотић, и код њих је долазио из Тушине млади Новица Церовић, који се ту први пут познаде са овијем црногорскијем главарима. Кад побратим попа Милутина на Цетињу чу добар глас о своме посинку, веома се обрадује, и он буде одређен, да освети Петровиће, који су били погинули на Грахову. Неутјешни пјесник и владалац, као прометеј прикован ондашњијем међународнијем приликама, био је окренуо сву жеђ освете противу Смајил-аге, који је био црногорце на Грахову коњицом салетио у Челињем Потоку, те онако изгинуше. Особито је владика неутјешан био за Стеваном Станковијем, најмилијем Петровићем. Смајил-ага Ченгић, муселим гатачки, пивски и дробњачки био је јунак на гласу да таквога није било до Дунава. У младости је био уз Али-пашу Ризванбеговића, али кад постаде султановијем капицибашом, мало се помало тако ссилио, да је Али-паша почео од њега зазирати. Он није био тако зао човјек, нити је раји велике зулуме чинио; али је имао сина Рустанбега, који је био велики блудник-силеџија. А овога зулумчара није се могла раја опростити, док му је отац у животу био.

С Цетиња је био послан нарочито у Дробњаке Радован Пипер с писмом на Новицу, који је једва чекао да обнови оне везе са Црном Гором, у којијема је његов отац живио и погинуо, у толико прије, што је Смајил-ага већ подозријевао на Новицу, од како је ишао у Морачу код црногорскијех главара. На ту сврху договори се он са Миньом Радовићем, војводом морачкијем, да дочекају Смаил-агу, који је имао доћи о јесени да харач купи. А и Смајил-ага опет са своје стране справљао се овога пута, да Новицу смакне. Дошавши у Дробњаке јесени 1840 са том намјером, разапе шаторје на Мљетичку, убавом пољицу под брдом Пјешивцем, на путу између Шавника и Тушине. Отолен посла по Новицу, да у вечер дође код њега; ал' му Новица одговори, да не може ту вечер доћи, него да ће у јутро рано подранити. Тек се ноћ ухватила, Новица се стаде справљати, како ће збиља зором Смаил-агу походити. Како је Смајил-ага намјеравао Новицу погубити, кад му под шатор дође, био је около шатора пандуре све турке понамијештао, а хришћане, што су били у његовој чети, међу којијема је било и дробњака, подалеко од шатора, унаоколо поља. Тако је Новица могао лакше своју намјеру саопштити овијем дробњацима, на челу којијема је био Шујо Карацић, и Шујо је могао сигурније с Новицом у свезу станути. Тек се мало расвануло, Новичина дружина, која се била тајно ноћи прикупила иза једнога бријешка, изненада јуриша, испаливши најприје пушке, па голијем јатаганима на шатор. Смајил-ага погине од пушке, а главу му посијече гатачки ускок Мирко Алексић. Са Смајил-агом ту погину до 40 турака. Прича се, да је неки Ђоко Маловић казао Смајил-аги, што му се справља, него да бјежи преко Пиве у Гацко; али, да му је Смајил-ага одговорио: „Жалосни Ђоко, ти си луд; ко смије на мене напанути!“ Тако је Смајил-агина глава окитила таблу на Цетињу. Освета, која је мучила Петра II-ог, била је извршена. Може бити, судећи по данашњијем приликама, да ће когод и осудити ову освету. Али треба знати, да су се главе Јока и Стевана Петровића, брата и синовца владичина, осушиле на требињском граду, чиме су се Турци у наоколо Црне Горе хвалили и поносили. Углед Црне Горе под младијем господаром међу пограничнијем Турцима захтјевао је ову освету.

Кад је Али-паша чуо за ову погибију Смајил-аге, колико му је могло мило бити, што се опростио овога силнога херцеговца, толико му опет и није мило било, јер се тијем подизао дух народни и углед Црне Горе у Херцеговини; и он пише 18

октобра из Гацка владици: „Заминуо си непријатељски рат и велики фесат у турску земљу у све три пашалука како што су и твоји брђани и морачани удружили се с дробњачким ускоцима и на Божју вјеру у царску земљу побише толико турака и сувише царског капицибашу и гатачког муселима у своме зијамету поноћи с пријеваром. И што је дивно чути посјекоше његову главу и тебе је за велики дар довијеше како ће бити невидовна рана свакоме мусулману и правоме раји.... Ти се прођи рђавије људи, и те рђаве људе пошљи ми у Мостар, да им се суди по шеријату“ (Д. А.); па одма иза овога писма стаде купити војску противу Дробњака, које и опали, али не без отпора. Ускоци с дробњацима и морачанима дочекали су турску војску на отвореном пољу, гдје их је до 70 друга погинуло, али јест и турака двоструко. Тако Новици већ није било повратка у Тушину, него га владика задржи на Цетињу код себе, а његова дружина остаде у Морачи до бољега времена.

X. Ова погибија Смајил-агина изазвала је ново питање к граховскоме питању, а то је било врло важно *ускочко* питање. Само име ускочко тумачи нам га. Срчанији и смјелији срби, којијема није било живљења у Херцеговини, ускакали су на простор згодан за обрану и за живљење у Дробњацима около рјечица Буковице и Тушине, при планини Јаворју, што се наслања на тврду Морачу. За вријеме протопопа Милутина Церовића, човјека мудра и на дјелу Србина, који је ускоке дочекао и земље им дијелио, ови ускоци основаше село Сировац, Струг и Подмалинско. Тијем је била дробњачка снага удвостручена, која се је на дјелу показала при Смајил-агиној погибији. Сада је Али-паша у прве тражио, да владика од себе „оћера оне рђаве људе“, који су напали на Смајил-агу; па је затијем захтјевао, да владика све ускоке са границе у унутрашњост предигне. Међу тијем Хасан-бег требињски те зиме сакупи 2—3 иљаде турака и нападне граховске чобане, који су се без бриге са својом стоком налазили на зимовишту заједно са никшићкијем турцима. Граховљана није било него 50, од којијех се неки на вјеру предаду својијем агама, и од њих седмињу турци посијеку; а неки су се бранили из својијех торина и неколико турака погубили. Ми смо видјели колико Али-паша поштује онај цетињски уговор, али је он и изрично говорио, да тај уговор не признаје, што је један турски дипломат Гагићу саопштио. То је био Селим-бег, комесар портин у некијем пограничнијем далматинско-херцеговачкијем питањима. Упознавши се са њим Гагић, говорили су о горућијем питањима, граховском и ускочком, ради којијех

су се састајали узалуд изасланици с једне и с друге стране у у Никшићу. Селиму је преко Мостара био познат овај неуспјех, и он узме на себе иницјативу, да доведе до споразума владику са Али-пашом, у чему му је Гагић свесрдно помагао. Тада се налазио у Котору Чевкин, познати нам руски посредник у разграничавању између Аустрије и Црне Горе, и преко њега је Гагић радио код владике. И ово заузимање Селим-бегово и Гагићево дотле успијева, да је владика главом дошао у Дубровник 6 јула, да утаначи уговер са Селим-бегом, који је морао на то добити опуномоћење Али-пашино. Уговор је склопљен био у присуству Чевкина и Гагића, те га је имао Али-паша потписати. Али-паша пише владици из Мостара 24 јулија: „Примио сам тоје писмо од 16 јулија, тако исто и сенет, који си уговорио са Селим-бегом, царскијем послаником, у коме сам и ја кајил какогоћ си с њиме свршио, и по истоме ево шаљем и ја теби потврђено мојим потписом и мухором, сувише шаљем и мога шиликтара Осман-агу у Никшић, ђе смо и прије послали нашега братића Хамзи-бега, пошљи и ти једнога твога приличнога посланика, да се састану на границу код Никшића, да прогласе и утврде мир; а за ускоке што пишеш да опет остају на конфину као и до сада, то није могуће ни на један начин, будући сва остала раја по конфину плачу на њи и говоре, да није кабил ускоци ту стојати а зло и лупештину не чинити.... него ако ће свак ђе је прије стојао по Херцеговини и он и његови стари, нека опет свак се врати на своје мјесто, ја ћу свакоме дати слободу, јер мучно да ће ту мировати“... (Д. А.) Кад је владика примио ово писмо са уговором потписанијем, пише Гагићу, да је Али-паша изоставио добар дио из уговора склопљеног у Дубровнику, а Али-паши је одговорио, да тај уговор препише од ријечи до ријечи, па да га потпише и њему пошље (Д. А.). Ствар је била у томе, што је овај уговор признавао онај цетињски од 1838, од кога се владика није хтио одрицати; а Али-паша је хтио да га овијем новијем уговором уништи. Па како је онда могао писати владици, да пристаје на све што је уговорио са Селим-бегом? Да превари владику, он је дао написати турскијем језиком тај уговор осакаћени, држећи да га неће имати ко владици прочитати! (Д. А.) Овај посао Селим-бегов и Гагићев свршио је тијем, да је Селим-бег из Мостара писао Гагићу, доказујући му сада, да босански везир Већи-паша није имао права да се мијеша у ствари везира херцеговачкога; Али-паша није потписао цетињски уговор, а владика се држи тога уговора Већи-пашина; још пише о захтјевима владичинијем односно

ускока и Грахова, али доста помућено, тако да Гагић, саопштавајући ово писмо (Д. А.) владици, називље га досаднијем, па наставља: „Могло би се турцима одговорити, кад би ви согласили се, да ускоци или бјегунци из Турске у Црну Гору не живе на граници, него унутра далеко у Црну Гору. Јербо то је противно свакоме разлогу и вас пред другим свијетом осуђава.“ (Д. А.).

С једне стране владика је сматрао ускоке као дио Црне Горе; а с друге је стране Али-паша захтијевао, да се ускоци разиду из Црне Горе на своју старину. О томе Али-пашином захтјеву владика пише Гагићу: „Али-паша би учинио самном мир, кад бих ја наше ускоке раселио, но ви и сами знате, да то нико у свијету не би учинио, сљедовательно не могу ни ја за љубав Али-пашину 300—400 наши људи раселити, зато само што он на њих мрзи.“ А самоме Али-паши овако одговара: „А што пишеш, да ти ја чисто одговорим, иштем ли ја царску земљу — ја никакве царске земље не иштем, разма што ти пишем, ако желиш мир на граници, како што ја желим, да ми се прођеш од ускока и од земље, на којој ускоци живе; јербо ево 50 и више година од како су ускоци ускочили к нама *и отада су они наши као и остала сва племена црногорска;* и вјерујмиобро, мој пријатељу, да ти сви ти људи лажу, да се ускоци могу са њихова огњишта раселити, зашто *док ми трајемо, трајаће и ускоци и оно своје никоме пушшшш нећемо...*“ Па опет Гагићу: „Од пошљедњега мојега к вама отношенија у у прошломе августу па до данас имао сам од Али-паше везира херцеговачкога само два писма; али он све којешта такова захтјева, што и не наличи на мир, да се међу нама утврди, као на пр. хтио би он, да се расели најприје какво племе црногорско, па онда да се мир начини.“

Мисао Гагићеву, да ускоке расели с границе по унутрашњости, владика није ни у обзир узимао, одакле се види, како се млади владалац добро осјећао у Петрограду. Пуковник Озерецковски, повративши се из Црне Горе, поднио је такав извјештај цару, да је гроф Неселроде писмом од 11 маја 1838 изразио владици задовољство царево добивенијем извјештајем „о благоразумних попеченијах ваших в ползу народа“, којијем управља, и у исто доба јавља му, да цар шиље на дар народу десет иљада четврти разног жита. (Д. А.). По мњењу истог Озерецковског, да код Златице може бити златнијех руда, цар шиље инцинирског капетана Ковалевског у Црну Гору на ту сврху, што такође Неселроде владици доставља писмом нарочитијем (Д. А.).

Тако се Кавалевски нашао очевидцем сукоба на Паштровској Гори, те је у Петрограду сву одговорност одбио од владике.

Осјећајући се тако снажан владика није попуштао на граници херцеговачкој, и то тако запето стање побудило је и једну и другу страну, да љети 1842 г. покрену војске; владика дође на Грахово, а Али-паша на граховску границу. И ту су одма отпочели писмене преговоре; па су изабрали своје пуномоћнике, да усмено преговарају. Од стране херцеговачке био је Али-бег Ризванбеговић и Баш-ага Рецепашић, а од стране црногорске два сенатора; и они су се 12 јула састали и примирје закључили до 23 септембра, уговоривши, да се за вријеме овога примирја Али-паша и владика гдје састану, па да прави мир утврде. Тако се војске мирно разиђу.

XI. Већ се није могло одмицати овијем питањем; стање је било несносно с обје стране; и с обје стране се овога пута озбиљно приступило преговорима о мјесту састанка. Али-паша је хтио, да састанак буде у Метковићима, а владика у Дубровнику, јер није имао пристојнога брода до Метковића, а и мјесто је за обојицу било пристојније Дубровник (Д. А.); ал' одиста и да му Гагић савјетима буде на руци; и остаде по жељи владичиној. Најприје је у Дубровник стигао Петар II. са великом пратњом 31 августа; па Али-паша 8 септембра, са још вишом пратњом. Одма сјутридан имали су први састанак у присуству барона Рознера, дубровачког окружног начелника, и у присуству Ивачића, бококоторског окружног начелника, који се био придружио пратњи владичиној, на позив владичин, с којијем је био у врло пријатељскијем односима, као што ћемо унапријед видјети. Ту је био и Гагић, који је био дошао под изговором, да посјети Али-пашу, али није учествовао званично, јер није био на то овлашћен. Преговори су трајали три дана, и плод тијех преговора био је овај уговор примирја: „Дошавши у Дубровник како владика црногорски Петар Петровић-Његош, кавалер руски, тако и везир херцеговачки, кавалер турски, и саставши се пред два ћесарска чиновника (пред г. бароном Карлом Рознером, дубровачкијем ћесарскијем окружнијем капетаном и пред г. Гаврилом Ивачићем, которскијем окружнијем капетаном) и разговоривши се о границама између независном области Црном Гором и херцеговачкијем пашалуком, нашли су за праведно и добро и итврдили су међу собом: 1. Да граница између Црне Горе и Херцеговине, почињући од врх кучког Кома до Драгаља, остане тако како је сада, т. ј.

што која страна држи и чим се користује сада, да то држи и да се користује. — 2. Како везир херцеговачки неможе без своје више власти ништа ријешити односно Грахова и ускока, то он обећава, да ће писати порти отоманској, да она поради, да један чиновник аустријски и један руски проуче и ријеше граховско и ускочко питање, и како ти чиновници ријеше, обвезује се владика црногорски и везир херцеговачки да ће се томе потчинити у свему односно Грахова и ускока; а до тада Грахово и ускоци и с њима погранична мјеста нека остану како се сада налазе. У случају да више споменути чиновници не дођу до 1-ог јануара 1844 г., онда нека буде како се договоре међу собом владика црногорски и везир херцеговачки, а до тога времена нема права да се сели нико на једну или другу страну, него је дужан свак да живи тамо гдје се сада налази, а кад би ко самовољно пријешао, има право да га поврати један другоме. — 3. Штогод би се случило до 1-ог јануара 1844 год. између људи, који се налазе под влашћу владике црногорскога и везира херцеговачкога, нека по справедљивости разаберу и суде људи, које ће једно и друго правитељство за то послати на границу. — Овај трактат написан у два једнака егземплара, својеручно потписују и печатима утврђују како владика црногорски, тако и везир херцеговачки. Дано у Дубровнику 12 (24) септембра год. 1842.“

Овај уговор, као што се види, у самој ствари није ништа одредио и установио, него неко примирије и status quo по границама. Али-паша није се ни могао обвезати на територијална питања, нити су његове обвезе могле што важити у томе обзиру, јер за рјешавање таквијех питања он није имао овлашћења из Цариграда. Може се узети, да је у самој ствари овијем уговором он пристао на уговор цетињски од 1838, који није признавао. Тако је и Али-паша овијем уговором признао независност Црне Горе и изрично у тексту уговора, и фактички, склапајући уговор са господаром црногорскијем. Од Кучког Кома до Драгаља остављене су отворене границе ширењу уплива са Цетиња, што је владика могао драговољно примити. Достављајући копију овога уговора у Петроград, Гагић вели у своме рапорту: „За вријеме преговора, владика се непрестано самном савјетовао, и трактат овај, *који се овдје сматра јединијем и важнијем дипломатскијем актом, којијем је од порте призната независност Црне Горе, сачињен је њим и мном без икаквога уплива са стране*“. А самоме владици пише: „*Паметних људи отке је мишљење, да сте ви с отоманском портом један дипло-*

матски акт закључили, којим је порта признала независност Црне Горе, и да се нико није надао, да ће те ви у томе усијети". Али је *стварно много више постигнуо Петар II личнијем познанством са Али-пашом, с којијем се тада и побратимио!* Да су имали усменијех преговора мимо овог уговора, не изгледа, јер су их аустријски чиновници свуда пратили. Али њихово побратимство довољно је било за њихове будуће односе. И ако Али-паша није био духа Хусејина Градашчевића, он је ипак тежио за независност Херцеговине, те ју је и од Босне био одвојио. А хришћани херцеговачки били су под њим мало живнули, и управо они су га подржали супрот мухамеданаца, који су приставали уз Градашчевића. И баш у ово доба опет су се били почели духови бунити по Босни против *танзимата,* који је Већи-паша имао да у дјело приведе. Порта је морала босанскијем беговима да попусти, који су јој били поднијели тужбу против овог везира босанскога, те је на његово мјесто послала Козрев пашу из Биограда, који се састао са Али-пашом у Коњици ради договора како ће извести танзимат и нуфус. Али се босанска Крајина једнако бунила, а Али-паша је тај отпор потајно потпомагао, јер ни он није мислио танзимат, т. ј. попис душа за новачење у Херцеговини уводити. Отуда његова тежња, да живи у пријатељству са црногорскијем господаром за сваки случај; а већ смо опазили, како Већи-паша, мимо овога малога Султана на Херцеговини, о Херцеговини уговара са Црном Гором, што је морало разгњевити силног херцеговца против османлија, што долазе у Босну, а и неповјерење будити у њему према самом Цариграду. Све је то отварало пут Петру II-ом, да ступи у тијесну свезу са Али-пашом, који је поред тога био прави и чисти херцеговац, са свијем српскијема обичајима, који није знао друкчије ни писати него ћирилицом.

XII. Сада ваља, да се повратимо на разграничење с Аустријом. Послије будљанског примирија од 8 августа 1838, мјешовита комисија није радила на разграничавању све док није, по жељи бечкога двора, дошао из Петрограда дворски савјетник А. В. Чевкин, као пуномоћник руске владе и као стручњак, да посредује при разграничавању црногорског и аустријског земљишта. Неселроде саопштава Владици 5 јуна 1839 да је цар, на молбу бечког двора, наредио да се надворни савјетник Чевкин придружи пограничкој комисији, да се повуче граница између Аустрије и Црне Горе праведно и непристрасно (Д. А.) Кад је Чевкин дошао на рад — Петар II пише грофу Несел-

роду, руском министру иностранијех дјела, између осталога: „Овај нови доказ монархове благонаклоности к Црној Гори *подјејствовао је на мене и на све црногорце више него сила аустријскога оружја, којим су нам не једном пријетили. Ми љубимо своју отаџбину, као и сви народи што љубе своју и не штеде за њу крв пролити. Но воља господара императора, који тако великодушно прима учешће у добростање црногорског народа, код нас је најсветија на овоме свијету.* Ми само и желимо случаја, да би могли показати нашу безграничну привржeност и оданост руском престолу безусловно.“ Па даље наставља: „По предлогу г. Чевкина, ја сам одма пошао у Котор, да би приступио к дјелу са аустријском комисијом, и не обзирући се на све препрјеке, које смо сријетали у опредјељавању пограничнијех земаља, тако смо успјели, да смо све свршили осим паштровске крајине, коју смо оставили до идућег прољећа због идућег зимњег времена. Још нијесу дигнути планови земаља, које се находе у потпуној неизвјесности“. При свршетку јавља руској влади, како је *по савјету истога Чевкина повратио аустријској влади оружје, што су црногорци са бојнога поља на Паштровској Планини си* погинулијех аустријскијех војника *на Цетиње донијели,* да се тијем истријеби сваки видљиви знак оног догађаја. Ово је владика писао 6 септембра 1839.

На прољеће г. 1840 комисија је наставила свој рад, и владика се обратио руском посланству у Бечу молбом, да пошље опет Чевкина, „који је добро способан у радњи и безпристрасан у дијељењу земаља“. И тек јула 1841 Петар II био је у стању да извијести грофа Неселрода, да је разграничење између Аустрије и Црне Горе довршено, па наставља: „Г. дворски савјетник Чевкин у овом се послу усрдно трудио за нашу корист, и да господару императору није било угодно наредити, да овамо дође, то се разумије, разграничење не шћаше се довршити“. Па и овом приликом не пропуштава изјавити оданост своју и свога народа руском престолу овијем ријечима: „Ваше сијатељство, можете бити савршено увјерени, да сам ја и унапријед вазда готов с мојим малим народом безусловно покоравати се вољи нашега покровитеља и ако се у будуће покаже који случај, ми смо готови све учинити, што буде угодно господару императору, јер ми то држимо чашћу и срећом нашом; ми немамо оца и покровитеља осим њега; он је наш отац и покровитељ, а ми његови вјерни синови до наше смрти.“ Између редака овога писма као и онога првога грофу Неселроду ми читамо, како би

Петар II радо уздахнуо за жртвама, којијема се морао подложити у овоме разграничавању, да не изгуби милост и покровитељство рускога престола. Ни сила аустријског оружја није могла толико на њега дјеловати, колико један изасланик руске владе, којега цар шиље, да буде саучесником овога важног дјела, у ком посланству господар црногорски опет гледа покровитељство рускога престола над Црном Гором.

Погранична линија остала је означена између Црне Горе и сљедећијех аустријскијех опћина: Кривошија, Леденица Горњијех и Доњијех, Ораовца Горњег и Доњег, Доброте, Дуба, Сутваре, Шишића, Наљешића, Стојановића, Јовичића, Мартиновића, Побора Горњијех и Доњијех, Угљешића, Мајина и Паштровића, како је Аустрија захтјевала, и како је Гагић први пут, кад се ово питање потакло, владици писао. Узео се фактички посјед млетачке републике као мјеродаван у разграничавању са Аустријом, насљедницом ове републике, без икаква обзира на историјска права Црне Горе, којој се није признавала заштита међународног права. Руска влада није само савјетима учествовала у овоме послу него и дјелом, средством свог опуномоћеника Чевкина, пред којијем је пао вас отпор с црногорске стране, који није узмицао ни пред силом оружја аустријског. Ипак српски писци Медаковић и Дучић, не имајући пред очима односне документе, немилостиво осуђују владику с попуштања, а по њима и Лавров, у пркос документима, које сам објелодањује!

Особито осуђују владику, што је продао манастире Под-Мајину и Стањевиће, који су били својина цетињскијех митрополита, као што смо већ видјели, по црногорскијем изворима. Али на први мах аустријска влада позвала је владику, да изнесе покретне ствари што припадају митрополији, из овијех манастира, како би особито у манастиру Стањевићу намјестила своју војску, као у некадашњу казерму млетачке републике. [3]) Дакле аустријска влада сматрала је особито Стањевиће као државну зграду, и ми се морамо чудити, како је од овога схваћања одустала пред младијем владиком, којега није могла трпјети. Отуда се види, да је ово осуђивање Петра II-ога, што је продао ове манастире, потицало из незнања и немара у истраживању истине, чисто као да се мислило, да му је доста пјесничке славе!

Послије толиког владичиног отпора противу захтјева аустријскијех, и послије толиког заузимања и посредовања руске

---

[3]) Petter, Dalmatien, Gotha, 1875.

помације у рјешењу овијех питања између Аустрије и Црне е, не би требало ни ријечи потрошити у обрану Петра II-ог, све оптужбе против њега саме падају. Али ћемо навести, вели и исти Лавров, који пристаје уз Дучића и Медако- ı: „Кривица пада и на руске преставнике, који су били водитељи и посредници у овом дјеловању. Самијем својијем ћем, од кога је зависио успјешан свршетак ове ствари, су учинили велику услугу Аустрији, и за то су могли дити уступака у корист Црне Горе, и већ су они били зани да чувају од уштрба црногорске интересе.“ А Ровин- одлучно излази у обрану и владике и рускијех посредника, вели: „Не само Аустрија, него и свака друга држава, авши једном своја права, не би уступила никада од свога јева, док не би имала противу себе само равна у снази про- ика, а такав није могао бити црногорски владика.“ Па : „Види се, да је руска влада препоручала владици ово штање, да тијем још боље утврди добре односе са моћни- сусједом.“ Најпослије овако пише: „Црногорском народу је, разумије се, тешко и неразумљиво владичино попу- ње ове врсте, јер није имао појма ни о каквом праву, обичајнога; ал' се историчар не може ограничавати на простом схватању права, и за то се не може а да се не , што Лавров у овом послу осуђује владику, у пореду са ћем и Медаковићем, од којијех се први руководи неком њатном личном непријазношћу према владици, а други није о историју, него само скупио чине из живота овога вла- по личном спомињању и по казивању другијех, без кри- и научне израде, не уздижући се изнад народнога посма- а.... У ствари, граница је била изведена неугодно за Гору; дио земаља црногорскијех и до данас наоди се у ријској граници, а дио је уступљен за новац; ал' ми немамо а да окривљујемо никога, не знајући, да ли се могла гра- иначе извести, ако су на страни Аустрије били документи. ту није могла учинити ништа руска влада, како се може вљивати владика?“ [4]) Ровински опажа, како оптужиоци вла- ни ништа не говоре о владичинијем побудама, које су га к навеле да прода манастире и дотичне земље (на паштров- планини и залашка пасишта изнад Доброте); али из самог ња њихова, читаоц мора узети, ако није било познатијех

---

[4]) Дучић у скорашњем издању скупљенијех својијех дјела одступа оптужбе противу Петра II-ог.

Тако се Кавалевски нашао очевидцем сукоба на Паштровској Гори, те је у Петрограду сву одговорност одбио од владике.

Осјећајући се тако снажан владика није попуштао на граници херцеговачкој, и то тако запето стање побудило је и једну и другу страну, да љети 1842 г. покрену војске; владика дође на Грахово, а Али-паша на граховску границу. И ту су одма отпочели писмене преговоре; па су изабрали своје пуномоћнике, да усмено преговарају. Од стране херцеговачке био је Али-бег Ризванбеговић и Баш-ага Рецепашић, а од стране црногорске два сенатора; и они су се 12 јула састали и примирје закључили до 23 септембра, уговоривши, да се за вријеме овога примирја Али-паша и владика гдје састану, па да прави мир утврде. Тако се војске мирно разиђу.

XI. Већ се није могло одмицати овијем питањем; стање је било несносно с обје стране; и с обје стране се овога пута озбиљно приступило преговорима о мјесту састанка. Али-паша је хтио, да састанак буде у Метковићима, а владика у Дубровнику, јер није имао пристојнога брода до Метковића, а и мјесто је за обојицу било пристојније Дубровник (Д. А.); ал' одиста и да му Гагић савјетима буде на руци; и остаде по жељи владичиној. Најприје је у Дубровник стигао Петар II. са великом пратњом 31 августа; па Али-паша 8 септембра, са још вишом пратњом. Одма сјутридан имали су први састанак у присуству барона Рознера, дубровачког окружног начелника, и у присуству Ивачића, бококоторског окружног начелника, који се био придружио пратњи владичиној, на позив владичин, с којијем је био у врло пријатељскијем односима, као што ћемо унапријед видјети. Ту је био и Гагић, који је био дошао под изговором, да посјети Али-пашу, али није учествовао званично, јер није био на то овлашћен. Преговори су трајали три дана, и плод тијех преговора био је овај уговор примирја: „Дошавши у Дубровник како владика црногорски Петар Петровић-Његош, кавалер руски, тако и везир херцеговачки, кавалер турски, и саставши се пред два ћесарска чиновника (пред г. бароном Карлом Рознером, дубровачкијем ћесарскијем окружнијем капетаном и пред г. Гаврилом Ивачићем, которскијем окружнијем капетаном) и разговоривши се о границама између независном области Црном Гором и херцеговачкијем пашалуком, нашли су за праведно и добро и итврдили су међу собом: 1. Да граница између Црне Горе и Херцеговине, почињући од врх кучког Кома до Драгаља, остане тако како је сада, т. ј.

што која страна држи и чим се користује сада, да то држи и да се користује. — 2. Како везир херцеговачки неможе без своје више власти ништа ријешити односно Грахова и ускока, то он обећава, да ће писати порти отоманској, да она поради, да један чиновник аустријски и један руски проуче и ријеше граховско и ускочко питање, и како ти чиновници ријеше, обвезује се владика црногорски и везир херцеговачки да ће се томе потчинити у свему односно Грахова и ускока; а до тада Грахово и ускоци и с њима погранична мјеста нека остану како се сада налазе. У случају да више споменути чиновници не дођу до 1-ог јануара 1844 г., онда нека буде како се договоре међу собом владика црногорски и везир херцеговачки, а до тога времена нема права да се сели нико на једну или другу страну, него је дужан свак да живи тамо гдје се сада налази, а кад би ко самовољно пријешао, има право да га поврати један другоме. — 3. Штогод би се случило до 1-ог јануара 1844 год. између људи, који се налазе под влашћу владике црногорскога и везира херцеговачкога, нека по справедљивости разаберу и суде људи, које ће једно и друго правитељство за то послати на границу. — Овај трактат написан у два једнака егземплара, својеручно потписују и печатима утврђују како владика црногорски, тако и везир херцеговачки. Дано у Дубровнику 12 (24) септембра год. 1842.“

Овај уговор, као што се види, у самој ствари није ништа одредио и установио, него неко примирије и status quo по границама. Али-паша није се ни могао обвезати на територијална питања, нити су његове обвезе могле што важити у томе обзиру, јер за рјешавање таквијех питања он није имао овлашћења из Цариграда. Може се узети, да је у самој ствари овијем уговором он пристао на уговор цетињски од 1838, који није признавао. Тако је и Али-паша овијем уговором признао независност Црне Горе и изрично у тексту уговора, и фактички, склапајући уговор са господаром црногорскијем. Од Кучког Кома до Драгаља остављене су отворене границе ширењу уплива са Цетиња, што је владика могао драговољно примити. Достављајући копију овога уговора у Петроград, Гагић вели у своме рапорту: „За вријеме преговора, владика се непрестано самном савјетовао, и трактат овај, *који се овдје сматра јединијем и важнијем дипломатскијем актом, којијем је од порте призната независност Црне Горе, сачињен је њим и мном без икаквога уплива са стране*“. А самоме владици пише: „*Паметних људи опће је мишљење, да сте ви с отоманском портом један дипло-*

матски акт закључили, којим је порта признала независност Црне Горе, и да се нико није надао, да ће те ви у томе успјети". Али је *стварно много више постигнуо Петар II личнијем познанством са Али-пашом, с којијем се тада и побратимио!* Да су имали усменијех преговора мимо овог уговора, не изгледа, јер су их аустријски чиновници свуда пратили. Али њихово побратимство довољно је било за њихове будуће односе. И ако Али-паша није био духа Хусејина Градашчевића, он је ипак тежио за независност Херцеговине, те ју је и од Босне био одвојио. А хришћани херцеговачки били су под њим мало живнули, и управо они су га подржали супрот мухамеданаца, који су приставали уз Градашчевића. И баш у ово доба опет су се били почели духови бунити по Босни против *танзимата,* који је Већи-паша имао да у дјело приведе. Порта је морала босанскијем беговима да попусти, који су јој били поднијели тужбу против овог везира босанскога, те је на његово мјесто послала Козрев пашу из Биограда, који се састао са Али-пашом у Коњици ради договора како ће извести танзимат и нуфус. Али се босанска Крајина једнако бунила, а Али-паша је тај отпор потајно потпомагао, јер ни он није мислио танзимат, т. ј. попис душа за новачење у Херцеговини уводити. Отуда његова тежња, да живи у пријатељству са црногорскијем господаром за сваки случај; а већ смо опазили, како Већи-паша, мимо овога малога Султана на Херцеговини, о Херцеговини уговара са Црном Гором, што је морало разгњевити силног херцеговца против османлија, што долазе у Босну, а и неповјерење будити у њему према самом Цариграду. Све је то отварало пут Петру II-ом, да ступи у тијесну свезу са Али-пашом, који је поред тога био прави и чисти херцеговац, са свијем српскијема обичајима, који није знао друкчије ни писати него ћирилицом.

XII. Сада ваља, да се повратимо на разграничење с Аустријом. Послије будљанског примирија од 8 августа 1838, мјешовита комисија није радила на разграничавању све док није, по жељи бечкога двора, дошао из Петрограда дворски савјетник А. В. Чевкин, као пуномоћник руске владе и као стручњак, да посредује при разграничавању црногорског и аустријског земљишта. Неселроде саопштава Владици 5 јуна 1839 да је цар, на молбу бечког двора, наредио да се надворни савјетник Чевкин придружи пограничкој комисији, да се повуче граница између Аустрије и Црне Горе праведно и непристрасно (Д. А.) Кад је Чевкин дошао на рад — Петар II пише грофу Несел-

роду, руском министру иностранијех дјела, између осталога: „Овај нови доказ монархове благонаклоности к Црној Гори *подјејствовао је на мене и на све црногорце више него сила аустријскога оружја, којим су нам не једном пријетили. Ми љубимо своју отаџбину, као и сви народи што љубе своју и не штеде за њу крв пролити. Но воља господара императора, који тако великодушно прима учешће у добростање црногорског народа, код нас је најсвештија на овоме свијету.* Ми само и желимо случаја, да би могли показати нашу безграничну привржeност и оданост рускоме престолу безусловно.“ Па даље наставља: „По предлогу г. Чевкина, ја сам одма пошао у Котор, да би приступио к дјелу са аустријском комисијом, и не обзирући се на све препрјеке, које смо сријетали у опредјељавању пограничнијех земаља, тако смо успјели, да смо све свршили осим паштровске крајине, коју смо оставили до идућег прољећа због идућег зимњег времена. Још нијесу дигнути планови земаља, које се находе у потпуној неизвјесности“. При свршетку јавља руској влади, како је *по савјету истога Чевкина повратио аустријској влади оружје, што су црногорци са бојнога поља на Паштровској Планини си* погинулијех аустријскијех војника *на Цетиње донијели,* да се тијем истријеби сваки видљиви знак оног догађаја. Ово је владика писао 6 септембра 1839.

На прољеће г. 1840 комисија је наставила свој рад, и владика се обратио руском посланству у Бечу молбом, да пошље опет Чевкина, „који је добро способан у радњи и безпристрасан у дијељењу земаља“. И тек јула 1841 Петар II био је у стању да извијести грофа Неселрода, да је разграничење између Аустрије и Црне Горе довршено, па наставља: „Г. дворски савјетник Чевкин у овом се послу усрдно трудио за нашу корист, и да господару императору није било угодно наредити, да овамо дође, то се разумије, разграничење не шћаше се довршити“. Па и овом приликом не пропуштава изјавити оданост своју и свога народа рускоме престолу овијем ријечима: „Ваше сијатељство, можете бити савршено увјерени, да сам ја и унапријед вазда готов с мојим малим народом безусловно покоравати се вољи нашега покровитеља и ако се у будуће покаже који случај, ми смо готови све учинити, што буде угодно господару императору, јер ми то држимо чашћу и срећом нашом; ми немамо оца и покровитеља осим њега; он је наш отац и покровитељ, а ми његови вјерни синови до наше смрти.“ Између редака овога писма као и онога првога грофу Неселроду ми читамо, како би

Петар II радо уздахнуо за жртвама, којијема се морао подложити у овоме разграничавању, да не изгуби милост и покровитељство рускога престола. Ни сила аустријског оружја није могла толико на њега дјеловати, колико један изасланик руске владе, којега цар шиље, да буде саучесником овога важног дјела, у ком посланству господар црногорски опет гледа покровитељство рускога престола над Црном Гором.

Погранична линија остала је означена између Црне Горе и сљедећијех аустријскијех опћина: Кривошија, Леденица Горњијех и Доњијех, Ораовца Горњег и Доњег, Доброте, Дуба, Сутваре, Шишића, Наљешића, Стојановића, Јовичића, Мартиновића, Побора Горњијех и Доњијех, Угљешића, Мајина и Паштровића, како је Аустрија захтјевала, и како је Гагић први пут, кад се ово питање потакло, владици писао. Увео се фактички посјед млетачке републике као мјеродаван у разграничавању са Аустријом, насљедницом ове републике, без икаква обзира на историјска права Црне Горе, којој се није признавала заштита међународног права. Руска влада није само савјетима учествовала у овоме послу него и дјелом, средством свог опуномоћеника Чевкина, пред којијем је пао вас отпор с црногорске стране, који није узмицао ни пред силом оружја аустријског. Ипак српски писци Медаковић и Дучић, не имајући пред очима односне документе, немилостиво осуђују владику с попуштања, а по њима и Лавров, у пркос документима, које сам објелодањује!

Особито осуђују владику, што је продао манастире Под-Мајину и Стањевиће, који су били својина цетињскијех митрополита, као што смо већ видјели, по црногорскијем изворима. Али на први мах аустријска влада позвала је владику, да изнесе покретне ствари што припадају митрополији, из овијех манастира, како би особито у манастиру Стањевићу намјестила своју војску, као у некадашњу казерму млетачке републике. [3]) Дакле аустријска влада сматрала је особито Стањевиће као државну зграду, и ми се морамо чудити, како је од овога схваћања одустала пред младијем владиком, којега није могла трпјети. Отуда се види, да је ово осуђивање Петра II-ога, што је продао ове манастире, потицало из незнања и немара у истраживању истине, чисто као да се мислило, да му је доста пјесничке славе!

Послије толиког владичиног отпора противу захтјева аустријскијех, и послије толиког заузимања и посредовања руске

[3]) Petter, Dalmatien, Gotha, 1875.

дипломације у рјешењу овијех питања између Аустрије и Црне Горе, не би требало ни ријечи потрошити у обрану Петра II-ог, јер све оптужбе против њега саме падају. Али ћемо навести, што вели и исти Лавров, који пристаје уз Дучића и Медаковића: „Кривица пада и на руске преставнике, који су били руководитељи и посредници у овом дјеловању. Самијем својијем учешћем, од кога је зависио успјешан свршетак ове ствари, они су учинили велику услугу Аустрији, и за то су могли израдити уступака у корист Црне Горе, и већ су они били обвезани да чувају од уштрба црногорске интересе.“ А Ровински одлучно излази у обрану и владике и рускијех посредника, те вели: „Не само Аустрија, него и свака друга држава, заснавши једном своја права, не би уступила никада од свога захтјева, док не би имала противу себе само равна у снази противника, а такав није могао бити црногорски владика.“ Па даље: „Види се, да је руска влада препоручала владици ово попуштање, да тијем још боље утврди добре односе са моћнијем сусједом.“ Најпослије овако пише: „Црногорском народу било је, разумије се, тешко и неразумљиво владичино попуштање ове врсте, јер није имао појма ни о каквом праву, осим обичајнога; ал' се историчар не може ограничавати на овом простом схватању права, и за то се не може а да се не чуди, што Лавров у овом послу осуђује владику, у пореду са Дучићем и Медаковићем, од којијех се први руководи неком непоњатном личном непријазношћу према владици, а други није писао историју, него само скупио чине из живота овога владике по личном спомињању и по казивању другијех, без критике и научне израде, не уздижући се изнад народнога посматрања.... У ствари, граница је била изведена неугодно за Црну Гору; дио земаља црногорскијех и до данас наоди се у аустријској граници, а дио је уступљен за новац; ал' ми немамо права да окривљујемо никога, не знајући, да ли се могла граница иначе извести, ако су на страни Аустрије били документи. Ако ту није могла учинити ништа руска влада, како се може окривљивати владика?“ [4]) Ровински опажа, како оптужиоци владичини ништа не говоре о владичинијем побудама, које су га тобож навеле да прода манастире и дотичне земље (на паштровској планини и залашка пасишта изнад Доброте); али из самог ћутања њихова, читаоц мора узети, ако није било познатијех

---

[4]) Дучић у скорашњем издању скупљенијех својијех дјела одступа од ове оптужбе противу Петра II-ог.

побуда, да је то учинио да се обогати. Али новац, што је Аустрија избројила у накнаду за манастире и земље, Петар II опуномоћава Чевкина да прими и у руску државну трговачку банку у Петрограду смјести; о савјесности пак, којом је Петар II уопће руковао са новцима, најбоље ће проговорити његова посљедња воља, коју, на жалост, нећемо дуго чекати!

Пошто се земљиште, на ком су била ова два манастира, једном није могло прихватити у црногорску границу, сами манастири, у којијема су прије столовали цетињски митрополити, и у којијема су били захрањени земни остатци митрополита Данила (у Стањевићима) и Митрополита Саве (у Под-Мајини), нијесу могли даље остати својином црногорскијех господара. Г. 1846 већ је било узакоњено, да црногорци у опће не могу имати непокретнијех добара у Аустрији (Дворска одлука од 11 јануара 1846); а камо ли ће се допустити црногорскијем господарима, да имају своје манастире с толикијем успоменама јединства црногорско-бокијељског, манастира, који су у опће били и још су неугасива огњишта свијести српске и вјере православне! Па и да је то допуштао државни разлог Аустрије, под чијом црквеном јуриздикцијом шћаху остати ови манастири? Под јуриздикцијом далматинскијех епископа; а свака власт цетињскијех митрополита у њима је већ сасвијем преставала, тако да није било разлога, да се боре за њихову својину, тијем мање, што је у Боки било манастира, већијех и богатијех, као што су Савина, Прасквица, Режевић и Градишта. Ипак цркве остале су ближњијема православнијема, да у њима њихови свештеници служе; а што се тиче осталијех зграда, биле су трошне и требало их је обнављати. Владика је писао Гагићу, пошто је продаја била већ извршена: „Већ и до сада трећа чест стројенија лежи разваљена; до десетак година све би се и остало срушило.“ Дакле није било никакве штете материјалне, тијем више, што је Аустрија исплатила за сваки манастир по 17,000 фиорина.[5]) Осим тога Аустрија је исплатила Црној Гори накнаде за исправљање граница 30,000 фиорина, које је новце примио сами Чевкин,

[5]) Котор. укр. капетан јавља владици 23 дек. 1837, да је далм. гувернер овластио пресједника надворне камаре у Бечу, да изброји новац Теодору Тирку банкару у Бечу, за манастир Под-Мајину; јер је овај манастир владика продао без отпора, пошто се наодио у будљанском пољу; а манастир Стањевиће је бранио, одиста, што се надао, да ће остати у црногорској граници. И тек 15 авг. 1839 била је овлашћена централна каса у Бечу да истом Тирку изда још 17,000 фиор. за Стањевиће. Разумије се да су с овијем манастирима биле продане тада и њихове земље. (Д. А.)

кога је на то владика био опуномоћио, као што се види из једног писма барона Шалера од 9 септ. 1841. (Д. А.) Ти су новци били смјештени, по наредби владичиној, „у государственом комерческом банку“ у Петрограду, гдје је Црна Гора имала, по једном писму Гагићевом, 4 маја 1842 године 50525 рубаља и 15 капића (Д. А.).

Из све ове дуге историје о разграничавању с Аустријом не пада ни сјенке какве одговорности на владику; што више, ми га видимо како чврсто и патриотски брани интересе своје отаџбине. Тако, ако је кога кривити, што је ове манастире Црна Гора изгубила; то треба окривљавати руског цара Александра I, који је наредио Петру I-ом да остави Боку Аустрији, не постаравши се не само ни за границе Црне Горе, него ни за старинска права цетињске митрополије, уживана у Боки.

Но како обично нема зла без добра, и овом се приликом то посвједочило. Овијем разграничењем Аустрија је дјелом признала независност Црне Горе, довршивши овај тако важан и тако тежак посао, непосредно с Црном Гором, без икаквог учешћа турске порте, од које је Јевропа ипак сматрала Црну Гору зависном све до берлинског уговора! А што је Русија учествовала у овоме послу, то је била пријатељска услуга према Аустрији, а према Црној Гори доказ покровитељства, и то је допринијело свечаности овога међународног акта, и порицању сваког сузеренског права Турске над Црном Гором.

Осим тога, како су у Петрограду били задовољни владичинијем држањем, како у овом питању посебном, тако у опће, најбоље говори његово одликовање, што је тек послије рјешења овог заплета добио од Цара Николе. Граф Неселроде доставља владици писмом од 10 октобра 1841: „По извјештајима посљедњијех година царски двор увидив вашу мудру бригу о благостању вашега народа и о миру пограничноме с Аустријом и са Турском, што се слаже потпуно са савјетима руске владе, није могао да не обрати на вас пажњу цареву, с чега је Њ. В. било угодно, да вас причисли првом степену реда Св. Ане.“ (Д. А.) Тек послије једанаест година владања Петар II добива ово највише признање из Петрограда и то као владалац за свјетске заслуге према своме народу, а до сада, као што смо већ примијетили, руска дипломација, особито Гагић, обично је употребљавала ријечи „паства“ и „духовни пастир“ у преписци са владиком.

XIII. А шта се ради на граници према Арбанији? За вријеме размирице с Аустријом због Паштровске Планине, Ферик-Хасан-

Хаки-паша, забит скадарски, пише владици, како је чуо, да је дошла њемачка војска, да присвоји Црмницу, која је султанова.... одиста надајући се да ће Петар II у тадашњој муци учинити који корак у интересу турскијех претензија; али му он одговара: „Што је вама стало до нас и до њемаца? Ти кажеш, да Црмница принадлежи вама; оно истина, да је принадлежала у старо вријеме вама, као што је негда принадлежала Арбанија нама, а готово и све друге земље јевропске Турске. Ако је ова увреда, коју мени у вашем писму наносите из ваше главе, то је знак, да добро не знате како ствари стоје; ако ли је из чије друге главе, то они, који вас је научио, да ми овако пишете није твој пријатељ, јер се с вама руга и смије. Ово ваше писмо другојачи одговор не иште, но ја желећи бити с вама, као забитом пограничним, у пријатељство, удаљавам се од свијех нелијепијех ствари, које би вас могле увриједити.“ У Скадру се одиста веселило оном сукобу с Аустријом, који је могао и до великог рата доћи, да није било утицаја Русије у Бечу и на Цетињу; па се није искључивала могућност, да ће Петар II, у страху од рата с Аустријом, уступити тој турској претензији над Црмницом. Али како су остали разочарани, кад је с Цетиња стигао у Скадар овако хладнокрван а и доста заједљив одговор!

Ову заједљиву преписку прекида долазак новог везира Хајил-паше у Скадар, ком се владика обрће ласкавијем писмом, позивљући га, да изашље своје поузданике, који би са његовијема гдје на граници углавили мир погранични; но Хајил-пашу убрзо замјењује Рифат-Хасан-паша, с којијем владика с прољећа 1839 наставља живу преписку. Владика и дјелом даје доказ искрене одлуке, да склопи мир на арбанашкој граници, повративши лађицу и фркет са грибом, што су црногорци били отели Хамз-аги на Скадарском блату. (Д. А.). Рифат-Хасан-паша шиље истог Хамз-агу на Цетиње с писмом, у ком му изражава жељу: „посада вазда пријатељство да имамо и мени си пуно у вољу уљега“, и уз писмо шиље му „мали дар за вишу љубав и пријатељство.“ (Д. А.) На ово писмо владика му одговара 11 априла: да му је веома мило његово пријатељство и с Хамзи-агом шиље му кучког сердара и сенатора Спаха Дрекаловића, да се с везиром о свијем пословима разговори; па много захваљује на дару; тај је дар био чифт лијепијех пушака. (Д. А.) Радило се с једне и с друге стране озбиљно да се погранични мир утврди. На ту сврху имао се састати Мухарем-бег Лекић из Подгорице у

Жабљаку са владичинијем повјереником; али Лекић превари, на чем се владика жали Рифат-паши и шаље му златни сат као уздарје; Рифат-паша оправдава Лекића, што му није дошао на рочиште, и захваљује владици на дару. (Д. А.) Али се убрзо објелоданило, за што је Лекић изостао. По сред тијех пријатељскијех преговора, Лекић удара 6 јуна „су 2000 Малесије на село Јастреб; а Асан Хот су 3000 војске и са лубардама, те заузме једно мјесто код ријеке Ситнице. Бећир-бег Бушатлија заузме село Косиће са 4000 арбанаса. Турци на срну на брдска села изненада; а брђани, у колико их се могло на брзу руку скупити, дочекају турке и сломе једно крило. Хасан-Хот и спахија Лекић, видећи се у невољи, побјегну са својом војском у Косовом Лугу. Чујући остали брђани за бој, потрчу одма у помоћ, те ударе на Бећир-бега, шћерају га у густе драче, оставе пушке, а тргну голе ножеве, па ускоче у турску војску и посијеку 50 арбанаса, а Бећир-бег побјегне с војском преко Зете, гдје га Мартинићи дочекају и посијеку 500 турака. Ту је Бећир-бег Бушатлија погинуо“. [6]) Овако прича Медаковић, али су његови бројеви очевидно прећерани. Владика, достављајући одма овај догађај Татишчеву, своди број мртвијех и рањенијех турака у све на 300, а црногораца пало је ту мртвијех 17 и једна жена, а рањенијех 35. Црногорци су са бојног поља понијели осим богатог оружја неколико коња и три барјака. Овај нападај догодио се против воље везирове; што више, морао је дати арбанасима муниције и неколико низама, јер је његова власт у Арбанији била врло слаба. „Може бити, турци ће опет на нас напанути, но уздајући се у Бога и у храброст црногорску, не бојим се, да ће они побједити. Ми нећемо водити с њима офенсивно ратовање, али дефенсивно дужни смо и по нужди са свијема, што нас нападају, до

---

[6]) Из овог боја М. прича узово још сљедећи епизод: „Малић Ћехаја, гласовити арбанашки јунак, да покаже своје особито јунаштво, заигра се на коњу са голом сабљом у руци па се нагињаше за једнијем момчетом по пољу — родом из села Калежића — да га посијече. Момче бјеше од 16 година, али се вјешто увијаше испред турске сабље, па се најпослије савије испод коња, увати Ћехају за ногу, свали га с коња, убије га из мале пушке, узме ону голу сабљу Ћехајину, те му истом посијече главу. С њега узме све оружје, па довати коња у једну а Малићеву главу у другу руку, и тако дође на Цетиње. Владика се радоваше овом ријетком јунаштву и обдари лијепо овог младог јунака, а он даде владици сабљу, који чуваше за спомен то оружје Малићево“. Куд љепшега предмета српскијем умјетницима!

посљедње капи крви". [7]) Овако је владика завршио овај извјештај руском посланику у Бечу 12 јуна 1839, дакле за вријеме разграничавања са Аустријом, и пошто је био већ Али-паша повриједио цетињски уговор односно Грахова.

Што је потакло овај нападај на границу црногорску по сред тако пријатељскијех преговора између Скадра и Цетиња? Владика пише Хамзаги: „Ја чујем е ти ни у једну од овијех ствари нијеси пристајао, него како ми људи казују, *ово се све за ша инад и чини, шшо си ши од везира послаш доходио к мени*". (Д. А.) А Гагић пише владици: „Ви сте, како ми се види, при малој штети, велику побједу одржали над свирјепим албанцима, с којом побједом срдачно вас поздрављам. Бујно движеније албанцев, без подане од вас икакве причине, види ми се *веома подозрително — и баш подкупљено, ким му драго било*... Ја би желио чути једанпут, *да су ваше границе с Аустријом установљене и чини ми се, да би онда албанци били с вама у миру*"... (Д. А.) Био узрок, што владика наводи, или онај, што надозире руски дипломат из даљега, факт је, да овај погранични крвави догађај није помутио добре односе између Рифат-паше и владике. Истина, иза овог сукоба, Рифат-паша пребацује владици, да је одио у Бјелопавлиће и да је отолен шиљао људе, да нападају арбанасе, који ваља да се бране (Д. А.); и владика му одговара доста оборо: „Што ми пишеш у ову књигу, што ми је веома смијешно чути, е ја у здравље царево овдје сједим; ти знаш лијепо, *е ја ни у чије здравље овђе не сједим, него у здравље овога народа*, који није никад жалио за свободу своју крв пролијевати. А што кажеш е смо у камену и у тврђи, није ни у вас без камена. Што ли ми казујеш осам табора низамскијех

[7]) У једном пријатељском писму владика овај бој потање овако описује: „6 овог мјесеца ударило је на нашу крајину, Косов Луг, око 5000 турака, пред којима је био војсковођа Бећир-бег Бушатлија, и опалили су 23 чобанске колибе, у којима зимује стока, но то су учинили зашто су чобани са стоком у планину изишли. На ту паљевину прискоче наши око 400 људи и снажно ударе на турке, и обративши их у бјегство, једне призајме пут града Спужа, а друге нађерају на обалу ријеке Зете. Међу овима посљедњима посјекли су и предреченог Бећир-бега Бушатлију с осталијем главарима, који су били око њега. Црногорци су узели и 3 барјака, неке коње седланике, од којих и мени су довели на дар хата Бећир-бегова и види се да ће доста добар бити коњ. Осим тога наузели су се и оружја свакојега, којега је већа част сребром окићена, и тако разног оружја узели су више од 150 коматах. С турске стране истинито увјеравају, да је било 300 људи мртвијех и рањенијех, међу којима је мртвијех 164, а оно друго рањенијех. С наше стране пало је мртвијех 17 и једна жена, а рањенијех око 30. Бој се није продужио више од 2 уре". (Д. А.).

и осталу војску у твоју државу, ја сам то знао и докле ми нијеси писао колико војске имаш, него ти то прикажи ономе ко не зна, а ми незадијевамо никога, него од свакога с миром сједимо и молимо свакога да је с нама у миру. Ми знамо да султан Махмуд неће противу нас обраћати своју гњев... Али смо опет таки народ, који није кадар никаква сила без великога крвопролића нагнат да пусти своје, ако би дошло и 100 или 150 табора. Него ја те молим, ти се прођи од тијех ствари, и не слушај рђаве људе, који желе нас да сваде". (Д. А.) И збиља је Рифат-паша ипак опуномоћио свог већила Решид-Мехмед-пашу у Подгорици, да настави преговоре о пограничном миру. Тада је Рифат-паша шиљао на Цетиње неког шестанина, Малва Ђуравца, (Д. А.) а не већ Хамза-бега. И већ 22 јула владика пише скадарском везиру, да су се његови људи са људима Решид-паше састајали код Жабљака и мир утврдили, и да је сâм већ преко перјаника прогласио мир; (Д. А.) а прије тога пише Решид-паши, захваљујући му, што је ову ствар с миром свршио; и нада се, да ће казати везиру, милом му „досту на комшилуку", ко је био крив. (Д. А.). Рифат-паша, пошто се мир учинио, диже војску из Жабљака, Подгорице и Спужа, (Д. А.) и тако је с једне и с друге стране мир био проглашен уздуж границе.

Овај је мир трајао за читаву годину, до септембра 1840; 15 септембра, дакле мало прије погибије Смајил-агине у Дробњацима, Хасан-Хот, Мехмед Спахија и Мехмед Капетан дођоше са 7000 арбанаса под село Слатину, по свој прилици, да освете ону прошлогодишњу погибију у Бјелопавлићима. Мрђен Јанковић и Вук Љешевић са 200 друга сузбију их сјутра дан до града Жабљака, одакле се одапру већом снагом и разбију црногорце близу Салковине. Ту се 26 црногораца затворе у једно кућиште, окле су се јуначки бранили, докле им је помоћ дошла. Медаковић овако живо преставља то јунаштво: „Жестоки отпор заточеније црногораца још жешће раздражи турке, те насрну сљепачки на кућиште и примакну се до самијех зидина истијех, па су голијема рукама кано помамни ватали за грлиће црногорскијех пушака, да их изтргну из рука црногорскијех, а ови опет не пуштаху. Ту се толико напрезало, да су се пушчане цијеви искривиле, а једна се цијев на пола преломила, од које однесу половину арбанаси, а друга половина остане у рукама црногораца". Но убрзо стиже ријечка нахија и арбанаси оставише бојно поље без боја. О овоме нападају Гагићев се извјештај у главноме слаже са Мадаковићем. Непријатељска је намјера била да опале

Додоше. Пало је 20 мртвијех црногораца, а турака 100; међу њима је остао рањен подгорички муселим Мехмед Спахија Лекић. „Владика говори, да ће овај догађај остати у црногорскијем љетописима примјером јунаштва, као у рускијема, примјером храбрости и самоодрицања поступак штабс-капетана Лика против Черкеза". [8]) Тако Гагић завршује свој извјештај. Дакле мир погранични, што је био владика с Рафит-пашом утврдио, опет је био нарушен!

XIV. Сада треба да опет пођемо на херцеговачку границу. Иза дубровачкога састанка, преписка између Петра II-ог и Али-паше живља је и сасвијем пријатељскијем духом дише. Одма послије састанка, Петар II враћа бањане на њихова огњишта, али условом, да им Али-паша све опрости и да им остави исте главаре. (Д. А.). По овоме се види да су и бањани спадали у сферу интереса црногорскијех. Писма учестана између Мостара и Цетиња носе два вјерна човјека двају побратима: Радован Пипер и Мустај-бег Хајровић. Али-паша препоруча владици, да му не шиље другога него Радована, а владика опет Али-паши, да му не шиље никога до Мустај-бега. У свакоме њиховоме писму главно је оно, што ће им ови вјерни посланици усмено казати, као да то не могу артији повјерити! Ми знамо, да уговор дубровачки није ништа одредио ни утврдио до примирје, као што знамо, да је на састанку главан успјех постигнут међусобнијем познанством и побратимством двају господара. Тако је преоставало, да се одреде међусобни погранични односи, и за то су се преговори водили о другоме састанку Петра II-ог и Али-паше, тијем више, што се владика бојао, да се дубровачки мир не наруши. Концем априла он је писао Гагићу, да би херцеговачки турци и Али-паша жељели мир одржати, „но цариградска политика не да им га одржати;" по свој прилици дакле, било је људи и Херцеговини, којијема није било мило пријатељство и побратимство двају сусједа, што је владика приписивао цариградској политици. Други састанак је имао бити на граници код Никшића, али одједном владика пише Али-паши, да се он не труди, него да пошље своје посланике, на што Али-паша захваљује владици, и јавља му, да ће му о Илијну-дневи послати у Острог сина Хаџи-Ризван-бега, Хасан-бега Ресулбеговића и Баш-агу Рецепашића; а други му син миралај, да ће доћи из Таслиће преко Дробњака у Никши-

[8]) У војеном арсеналу на Цетињу и данас се може видјети једна пушчана цијев искривљена, из тог јуначког боја.

ће. Другијем писмом од 11 јула саопштава владици, да је примио његово писмо, *и да је све разумио што му пише и што му је по Хајровићу поручио,* „и сви ће наши послови, ако Бог да, бити лијепи и богоугодни,“ док буде међу њима пријатељства; трећи дан по Илијну-дневи његови ће посланици бити у Никшићу, него пише владици, да им ту пошље једног свог човјека у петак по Илијну дневи, да уговоре, кад ће доћи под Острог код владике.

И сада долазимо на једно грозно тајанствено дјело, које се не може с ниједне стране поуздано разјаснити. Посланици Али-пашини долазе под Острог, али се одма враћају натраг, и невидјевши владику. Јесули они што посумњали, или су их непристојно ту дочекали? Еле је факт, да су, при том напрасном повратку, на Башиној води били изненада напанути, и да су ту шестиња остала мртва, а тројица да су жива утекла! Да покупимо оно, што нам је познато. Прије свега, ми знамо да је у Дубровнику било утврђено право побратимство између херцеговачког везира и црногорског господара, које ће, као што ћемо видјети, трајати чврсто све до гроба њиховога. Послије дубровачког њиховог састанка није се ништа догодило, што би могло црногорце потакнути на такво недјело; што више пред тијем догађајем, као што смо навели, владика пише Гагићу: „По видимом, ради би херцеговачки турци па и сам Али-паша, да се мир обдржи, *но цариградска политика не да им га обдржати.*“ Између Али-паше и Петра II-ог води се жива најпријатељскија преписка о другом њиховом састанку и *најповјерљивији усмени преговори вазда ирекo два њихова вјерна човјека* — мора бити о ономе, што се није могло артији повјерити. Од једном се одустаје, да Али-паша на састанак дође, него су га имали заступати бирани прваци херцеговачки, а међу њима и Хасан-бег Ресулбеговић, веља сила на требињској крајини. Од како се Али-паша био прогласио другијем султаном на Херцеговини, његов пређашњи друг Хасан-бег постаде његовијем тајнијем непријатељем, који је био учинио молбеницу од стране хришћана са потписима главара и кнезова и с печатима херцеговачкијех манастира на цариградскога партијарха, да патријарх поради код султана, да дигне с везирства Али-пашу. Хасан-ага је био таква сила, да је хришћанима рекао, ако ишта икоме учини Али-паша, да ће он подићи хришћане и турке из све требињске крајине противу њега. Примивши ову молбеницу патријарх, питао је мостарског митрополита Аксентија, је ли истина, што у њој стоји против Али-паше, и ако је истина, за што се и он није на њој потпи-

сао. Кад му је мостарски митрополит открио извор те молбенице, патријарх је послао управо Али-паши ту молбеницу у Мостар; и Али-паша није смио Хасан-агу на одговорност позвати, нити је икоме ишта зла учинио! Ово све приповиједа архимандрит Памучина, који је, као савременик, добро познавао ондашње односе у Херцеговини. Осим тога, Хасан-ага је био главама посијеченијех на Грахову Петровића требињски град окитио! Најпослије оваква сила могла је у сваком случају сасвијем паралисати везу побратимства, у Дубровнику склопљенога, и за то је оно морало радити, да га с пута уклони. Осим Хасан-аге у Никшићу је било гњијездо, које се много ни цара није бојало, а камо ли ће Али-паше! За то је нова веза између Мостара и Цетиња морала захтијевати и главе најопаснијех првака никшићскијех. И ма да су такви односи постојали између Никшића и Мостара, Али-паша међу својијема посланицима именује два Љуце, једнога Мушовића и једнога Хајровића, све од првијех кућа никшићскијех. Поред именоватијех још су били међу посланицима из Стоца Сали-Бехмен и Авдага Хоталь, који је био велики јунак, и као такав он је морао бити јака чињеница, којом је Али-паша морао рачунати. С овијема су још били: Мустај-бег Ризванбеговић, син Али-пашин и Мухарем Оцић из Стоца, и Баш-ага Режепашић из Невесиња, таст Ризван-бега, средњег сина Алипашина. [9].) Хасан-ага Ресулбеговић дошао је до Никшића, и кад су се ту сви посланици сакупили, и кренули пут Острога, рекао им је: „Ајте ви, ето мене!“ — те мјесто да пође за дружином под Острог, он окрену натраг пут Требиња! Дакле је Хасан-ага имао основа да посумња у намјеру, којом се ово посланство шиљало. Но да видимо ко је погинуо од овијех посланика? Погинули су: Хаци-Сали-Бехман, Авдага Хоталь, Мустај-бег Мушовић, Аго и Муко Љуце и Аго Хајровић; а здраво одоше Мустај-бег Ризванбеговић, Мухарем Оцић и Баш-ага Режепашић са једнијем момком Ризванбеговића, по имену Лазаром Кучинаром. Дакле погибоше никшићи и два сточанина а здраво остадоше Али-пашини људи. Истина, погинуо је и Аго Хајровић, онај исти, који је водио повјерљиве преговоре између Мостара и Цетиња; па и ако је, могао је погинути и нехотице!

Узмимо сада факт, какав нам изгледа. У мирно доба, у најпријатељскијем међусобнијем односима, кад се искрено радило, да

---

[9]) Ове посланике именујемо по једној биљешци једног поузданога мостарца; а као што смо видјели по документима, имао је још бити и други син Али-пашин, Ризван-бег. Пошто је могуће, да је Ризван-бег чим спријечен био, ми смо се држали поменуте биљешке.

се ти односи још боље учврсте, најугледнији прваци херцеговачки, посланици Али-пашини, који су дошли у Црну Гору, да с побратимом Али-пашинијем доврше дјело пограничног уређења, на пријевару се нападају и гину! Ово злочинство без примјера у историји Црне Горе, које је побудило Гагића, да пише владици: „До посљедњег трактата са Али-пашом ви сте имали право плаћати злом за зло; но сада промислите, у каквом су уважењу турци, у каквом ли црногорци! Мени је најжалије што ће се у овом случају помрачити ваша лијепа слава, јер одавно говоре овдје и у Котору, *да сте ви против воље црногорског сената и свега народа наредили да се турци побију;* ја томе никад немогу вјеровати, јер не видим што ви тијем добивате. *Ваш је садањи положај критички, и дај Боже, да то добро прође! Како ћете се ви оправдати пред свијетом, кад вас осуђују прости и непослушни црногорци?*“ — такво међународно злочинство ви мислите, да је разјарило Али-пашу, и подигло листом Херцеговину на освету до истраге једне или друге стране! И збиља Али-паша подиже војску и паде на Грнчарево у Корјенићима и у Заслапу са 20000 војске већ у септембру; и противу те силе долази владика на Грахово са својом војском. Па што бива? Војске стоје једна према другој без боја, а војсковође преговарају о миру! Што више, кад је владика пошао с војском на Грахово, Осман-паша, који је био замијенио Рифат-пашу, заузимље мучки Врањину и Лесендру на скадарском језеру, а Али-паша повлачи своју војску са границе, дочим је Петар II са својом војском хитао на источно бојиште, куд су већ црничани били похитали, тек је дошао глас на Грахово о Осман-пашином нападају. Сасвијем побратимски и савезнички! И тако Али-паша освећује крв толико угледнијех херцеговаца и казни црногорско вјероломство! Не би ли се у овом држању Али-пашином, послије догађаја на Башиној води, нашао кључ оној тајанствености, која тај догађај увија? И ми само у томе случају политичке нужде, на коју нас разне прилике упућују, можемо допустити саучешће Петра II-ог у томе злочинству, које тада виши политички узроци оправдавају, те престаје бити простијем злочинством. Ако ова претпоставка, која има јаког основа, не може да баци зрачак свјетлости на овај догађај, све прилике, у којијема се збио, не допуштају ни час претпоставити, да га је Петар II наредио, осим што противу и те саме помисли протестира најснажније ваздашња брига великога владаоца и племенита душа великог пјесника.

Тајанственост догађаја још се више опажа, када се обавримо на народно предање и на савремене писце о истом догађају. Памучина пише, да је Али-паша позивао владику у Никшић намјером да га ту убије; то је владика дознао, па није хтио одити на тај састанак, него је позвао турке под Острог, гдје су били по његовој наредби убијени. Но очевидно, тијем су хтјели хришћани у Херцеговини да оправдају то непојмљиво недјело; а ми смо видјели, из претходнијех преговора, да није ни ријечи било о владичином доласку у Никшић. Медаковић опет говори, да је овијем владика хтио да освети ону погибију Петровића на Грахову; но она је била већ освећена на Мљетичку. Гагић пише руском посланству у Бечу, — ма да је онако владици писао — да је под Острог имао доћи Али-паша, па кад је дошао владика, не нашавши га него његове посланике, да их није хтио примити; ал да није било владике, да црногорци све посланике шћаху побити. Скоро у истоме смислу пише Вилкинсон, инглески путник, који је сљедеће године путовао по Црној Гори и Херцеговини, и походио и владику и Али-пашу, и пере владику од сваке одговорности. На против, у народном предању већином се и данас сва одговорност обара на владику; а неки чине одговорнијем искључиво Пера Томова, да је то била његова тајна наредба; али има у народу и версија, која се слаже с нашом претпоставком. Ово противурјечије најбоље потврђује мистериозност догађаја.

Значајно је, да у владичиној преписци с Али-пашом нема никаквога спомена о овом догађају, ма да се та преписка одма живо наставља и то добријем успјехом, као што ћемо видјети. Тако нам се опет сама истиче пред очи она жалба владичина на *цариградску политику,* којој није био по вољи црногорско-херцеговачки споразум, што се у Дубровнику постигао. Та цариградска политика морала је имати у самој Херцеговини оруђа, да се ту испољи; и као такви морали су се сматрати они људи, од којијех је зазирао Али-паша, и који су стали уз Хасан-бега Ресулбеговића, његова противника. Ресулбеговић се хитро измакао погибији, али, по свој прилици, изгубио је наслона, а на сваки начин добио опомену, која га је свјетовала, да се не противи Али-паши, као што у ствари и не излази већ — бар јавно — на позорницу.

XV Другијем се путем не може продријети у ову тајанственост. К овом нашем покушају, настављамо излагањем историјскијех факата, која још боље поткрепљују нашу претпоставку о догађају на Башиној води. Пошто су се Али-паша и Петар II

прилици користан њему и његовом народу, тијем више, што ће тако испуњавати вољу свог монарха, црногорског великог покровитеља. (Д. А.) И одиста у овој муци владичиној, гроф Медем показао се бјернијем тумачем владичинијем у Петрограду. Граф Неселроде управља рускоме посланику Титову у Цариграду врло важну ноту о овој ствари. Владика је црногорски дошао у Беч, да тражи помоћи против турске окупације Вранине и Лесендре. Руска влада савјетовала је владику, да одустане од употребе оружја, и понудила му је интервенцију у Цариграду. *Ми имамо особити интерес у судбини Црне Горе и ми се надамо, да ће султан уважити узроке, који нам налажу ово заузимање.* Ми хоћемо, да црногорци уживају у њиховијем горама користи њиховог положаја и за то нам је на срцу, да уклањамо узроке сукоба са њиховијем сусједима. Црногорци, блокирани у њиховијем горама, трпе оскудицу најнужнијех средстава за живљење, и за то су принуђени, да оружјем у руци набављају та средства. Окупација острва спречава им риболов у језеру, и зато је апсолутно од хитне потребе, да им се ти острви поврате, као услов њиховог живота. Ако порта на ово пристане, уклониће узрок трајне борбе, коју предупредити, имала би бити турској прва брига. За то позивље Титова, да се заузме, да турска остави острве. Владика је обуставио сваку непријатељску демонстрацију, попуштајући нашијем савјетима. Ми подижемо глас у корист једне и друге стране, и искрено бисмо се радовали, кад бисмо успјели на овом путу споразума. *Саопштите порти велику важност, што његово величанство полаже на успјех ваше преставке.* Ми имамо узрока да држимо, да ће и аустријски интернунције добити аналогичне наредбе. — Ово је у главноме језгра те ноте петроградског кабинета. Црна Гора није могла жељети енергичнијег корака од свог покровитеља, и њена историја није га још таквога била забиљежила. Нагласивши особити интерес Русије у судбину Црне Горе, и велику важност, што цар Никола полаже на успјех ове преставке свога посланика код порте, петроградски кабинет, као никад до тада открива ону природну везу, која је постајала још од Петра Великога између Русије и Црне Горе, чим даје порти прву опомену, а Црној Гори прву дипломатску задовољштину за њезину безусловну постојану оданост рускоме престолу. Толики је био успјех Петра II-ог у његовом заузимању у овом питању! Овај је успјех био у толико значајнији, у колико се руском посланику у Цариграду придружио и аустријски интернунције. (Д. А.). Затијем владика пише грофу Неселроду, да су

Овијем се уговором тако рјешава граховско питање, о ком се толико радило послије дубровачког састанка, и које се имало рјешити на другом састанку црногорског и херцеговачког господара, па под Острогом. Истина је, владика руши своју тврђаву на Грахову, али тек пошто је обезбједио полузависност Грахова, над којијем остаје тек врховна власт султанова, а признаје се ипак заштита владичина над том покрајином, за коју се толико борило и пером и оружјем. Црна Гора на сваки начин, рјешењем овога питања, била је у добитку, јер је велика српска мисао владичина, привлачења околнијех племена, побједила овијем — ма како био скроман — почетком свог остваравања.

Из овога уговора види се, да су и бањани били пристали уз Грахово, те и ако не добивају права иста, Али-паша се обвезује владици, да ће им шиљати своје паметне и добре људе по везирске дације; а све им прашта, што је било; даје им слободу, да се поврате на своје куће и земље, и потврђује им пређашње кнезове; чим се признаје владици заштита и над Бањанима.

Само је остало још нерјешено ускочко питање, које се оставља у истом положају, док за ускоке учине начин владика и Али-паша; али пошто је остављен status guo, ту је такођер Али-паша признао владици право више него заштите над ускоцима, које је владика толико цијенио, и који су у ствари били подигли нову тврђаву црногорску у Дробњаку.

Пошто је овај уговор био потписан у Котору, владика пише 5 новембра Али-паши, препоручујући му неке Граховљане и Бањане, који ће доћи к њему; па наставља: „Све је остало на лијепи конат, разма око четвртине граховске, коју си ми ти у твоје писмо уписао, и ја сам им река, да ће им бити, како си уписа“. У уговору је утврђено, да Граховљани дају агама „онако како им је везир прије завезао“. И владика се сада позивље на писмо везирово, у ком је та четвртина назна-

---

јех људи, који би прескакали кријући и поноћи тамо и амо, и кад ухвате лупежа, или злочинца, да га имају предати оној власти, од које он зависи, да га она кастига. — 2. Да нема никакав црногорац прелазити у Херцеговину без пасапорта, нити херцеговац у Црну Гору без јол-тескере. — 3. Људи, који добро мисле и раде обично не путују ноћу по горама пограничнима, за то пандури, који чувају границу, ако се догоди, да нађу кога ноћу, па нема пасапорта или јол-тескере, нека га ухвате, и предаду његовој власти од које он зависи. — 4. Од сад унапријед кад који бјегунац с једне стране на другу побјегне, да га нема примити нити бранити она страна, у коју је побјегао“. Ове одредбе важе на граници од врх Кома кучкога до Драгаља.

чена, пошто није била у самом уговору назначена; и даје му на знање, да им је он рекао, да ће им бити, како је везир сам одредио. Па даље наставља: „Друго за ускоке, ја сам им каза да сједе с миром од свакога и да држе оно доклен су држали; ако је теби ово по вољи, добро; аколи није, а оно ћеш тамо к прољећу послати једнога човјека, а ја ћу једнога мојега да им учине начин на њихову границу“. (Д. А). Исти дан пише војводи Јакову и главарима граховскијем и бањанскијем о уговору которском: „Јаков је сву нагодбу чуо кад сам се с Осман-агом погађа, и преко те нагодбе не смије ви нико ништа од мене и од Али-паше; и ево шиљем ово писмо везирово, да пођете с овим к Ризван-бегу у Требиње, а с Ризван-бегом к Али-паши. Нека пође Раде и Василь, и с њима пешест граховљана и бањана, да ви паша сваки лијепи начин учини, и штогод љепше знате, на томе крају се владате“. (Д. А.) Треће је писмо исти дан писао Аци-Ризван-бегу у Требињу о овијем бањанима и граховљанима: „Ја сам наредио, да пођу к теби у Требиње, па с тобом к везиру у Мостар, да им да сваки лијепи начин *по нашем уговору, но и ти поради, мој драги синовче, да им лијепо буде, нека се зна с ким су били*“. (Д. А.) Из ова три писма види се, да је владика одма приступио к извршењу четврте тачке уговора о бањанима, којијема је Али-паша имао опростити све што је било и потврдити кнезове Василья и Рада, па је уз њих послао пешест бањана и граховљана у знак да пристају на которски уговор. Но премда из овијех писама дише владичино повјерење према Али-паши, ипак ово посланство препоруча сину везировом у Требињу, да он с њима пође у Мостар, да им лијепо буде, нека се зна с ким су били, ословљавајући га: „мој драги синовче!“ Када промислимо, што је било прије два мјесеца под Острогом и на Башиној води, гдје је био и један син Али-пашин, а по некијема и сам Хаци-Ризван-бег; када се сјетимо, како је требињски муселим Хасан-бег Ресулбеговић умакао из Никшића; па сада, кад у Требињу мјесто овога силног херцеговца наодимо сина Али-пашина, ком владика тако љубазно пише и толикијем повјерењем предаје главаре бањске, да их приведе везиру, ми се у нашој горњој претпоставци још више утврђујемо.

Факт је неспоран, да се овијем уговором утврдило пријатељство између везира и владике, и да је истијем уговором био признат утицај са Цетиња на погранична херцеговачка племена. Од које је важности било ово пријатељство за Црну Гору, ми ћемо тек сада видјети.

XVI. Кад је у септембру Петар II био с војском на Грахову, као што смо видјели, Осман-паша Скопјак. везир скадарски, изненада напада на Лесендру и Врањину са 50 - 60 оружанијех лађа топовима, и заузимље их. Острв Врањина ниче из Скадарског језера између ушћа Ријеке Црнојевића и ријеке Мораче. Од запада к истоку пружа се до два километра, а у ширину од сјевера к југу до један километар и по, у облику два спојенита пирамидална брда, висока до сто метара. На њему је први зетски епископ Иларије оградио манастир св. Николе, који су Немањићи, почињући од Св. Саве, великијем даровима и повл..стицама на велику знаменитост подигли. Примјеру Немањића слиједили су Балшићи, па Црнојевићи. Што више, и велики Амир Султан Мухамед узимље под своју особиту заштиту врањински манастир, да нико, ни паша, ни санџак-бег, ни кадија не смије овоме манастиру или његовијем калуђерима што узети, или зулум, или какву досаду учинити. За вријеме Црнојевића, у њему је зетска митрополија, пренесена из Крајине, имала своју столицу, докле је Иван Бег није пренио на Цетиње. Отада је у манастиру живио по који калуђер, а како је острв каменит, на њему је било само једно мало сиромашно сеоце, које и данас већином рибањем живи. Тако није имало што да привлачи на Врањину похлепу турску, као што су привлачиле на њу успомене из прошлости мисо хришћанску и српску. Турци нијесу имали раштa на Врањину долазити, нити црногорцима на пут стати, док се у врањинском манастиру Богу моле. Тако је сама природа овога острва учинила га неутралнијем земљиштем између Турске и Црне Горе. До Врањине према Виру, као да плута Лесендра. То је једна голема хридина, с које се може бранити приступ с језера на Врањину и у Црнојевића Ријеку, и штитити слободни саобраћај из ријеке на скадарско језеро. То је Петар II добро увидио, и на ту сврху оградио је на Лесендру кулу, и у њој ставио стражу, да бди на тој важној тачци противу љуте Арбаније. Али је то изазвало нападај Осман-пашин на ова два острва, рецимо, до сад неутрална. Тада је у кули било 25 друга, који су се храбро бранили; али узалуд, кад им није могла доћи помоћ по води. Непријатељ је успио, да се искрца на Лесендру, те гвозденијем ћускијама пробије зид на кули, па унутра стаде бацати бумбе. Тако од храбре посаде 7 осташе мртви, а 18 рањенијех заробе. Пошто је пала Лесендра и Врањина је готова била. Врањинаши први дан јуначки су се бранили, али пошто је Лесендра пала, ноћу на својијем рибарскијем чамцима умакну кроз непријатељску фло-

тиљу на црногорски бријег. Сјутри дан непријатељ лагума славни манастир Св. Николе из основа, да му трага није остало, и запали оно сеоце од 30—40 сиромашкијех кућица. У томе паду Врањине и Лесендре остало је мртвијех, рањенијех и заробљенијех црногораца до 60 друга, а турака три пут више. Кад је чуо владика на Грахову, што се збива на источној граници, тек се споразумио с Али-пашом, он похита, куд су већ били полећели црмничани, да бране своје огњиште. Медаковић приповиједа: „Владика не имаше нити брода нити икаква водена превоза, да своју војску превезе, те да на јуриш преотме острове, на којима су се турци већ били утврдили и исте окитили лубардама. Владика се заустави са својом војском на Танком Рту; а са Међеђега гађаше малом лубардом кулу на Лесендри, али једно што је била мала лубарда, а друго што је одвећ удаљена била, није се могло ништа учинити. И ту у мало што није погинуо владика; растом висок у црвеном ћинтерцу, уоче га турци на дурбин, те окрену лубарду управо на владику. У тренутку, у ком приступи један црмничанин владици, и само што му владика пружи руку, долети зрно из лубарде, те погоди црмничанина у врх главе и ту му се пролије мозак. На то повичу главари владици: *Мичи се отолен, кумимо ше Богом, е ћеш погинути!* — а владика њима: *Ја се не мичем, даћавољу: није ни мени ништа милији живот него вама!* — Владика је био у свему прави црногорац и није марио да се заклања и да буде међу ма којима, него међу првијема, кано што је то од вазда било у кући Петровић-Његоша. Не могавши владика отети острова, поврати се са војском на Цетиње.“ Достављајући то Гагићу, владика овако писмо (од 24 октобра) завршује: „Турци још стоје около Врањине; на Лесендри ће бити около 4.500 војника; имају топове и ту граде тврђаву. Ми немамо флотиље с топовима; а по суху не можемо их напанути; но колико узможемо и како узможемо, борићемо се с њима, док не оставе ови островчић, ако је и мали, но који за нас чини велики губитак.“ За тијем опет 19 новембра извјешћава Гагића: „Сва средства, у мојој власти стојећа, ја сам употребљавао и употребљавам, како би тај остров опет освојио од турака, но признати морам, да за сада никакве прилике томе није, јер турци довезли су 15 топовима снабдјевени бродова и преко 40 превозни лађа, па с првима свуд унаоколо чувају и бране од нападенија наших, а другима промјењују и поткрепљују своју војску на њему. Истина, и ми смо наперили два топа, те тучемо укрјепљенија, која су турци на поменутом

острву учинили, но будући да су наши топови стари и рђави и к томе и зрна не имајући доста, па и што их је, нијесу од калибра, за то и не можемо имати жељенога успјеха; али при свем том барем узнемирујемо непријатеља, па и штете му по нешто чинимо. Да ми срећом имамо неколико бродића с топовима, турци би одавна чистили с Лесендре; или барем да паша скадарски ту војску на свој трошак води, и тако би Лесендра до сада наш био; *обаче видим, да је то посао све саме порте.* Тим се најпослије види, да је то управо њен посао, што су и сами албанези преко нашег сердара ријечкога и војводе цеклинскога, кад су се ови с њима на разговор састали, чинили им *од стране порте* предложенија и обећања, што мислите каква! *Да ће порта мени онаква иста права и отличија дати, којима је она негда бившега српскога књаза Милоша подобрила.* Но то су предложења и обећања заваравајућа, која су кадра опсјенити само онога, који својој сопственој ползи и угодности опште благо жртвује, али никад онога, који у срећи свога народа тражи и налази своју сопствену срећу.“ Гагић је такођер схваћао велику важност Лесендре, и пишући о овоме догађају грофу Медему, новоме рускоме посланику у Бечу, називље овај острв кључем од врата Црне Горе, као што је у истини и био, али Гагић је мислио, да је с Лесендром Црна Гора изгубила и риболов укљева, један од најважнијех извора свога благостања; на што владика одговара: и ако су турци завладали Лесендром, и ако су ту довели своју флотиљу, да ипак не смију никуд даље ни носа показати; а што се тиче риболова, — не могу му такођер ништа наудити, јер се он не находи у отвореном језеру, него у ријеци, у коју турци не смију уљести; али он исто не губи времена, него преко истога Гагића ступа у преговоре са Антоном Шолетићем, протом у Гружу, ради грађења бродовља, којијем би могао изгубљене острве опет задобити; па свршектом децембра креће пут Беча, да тражи дипломатске помоћи у овом питању. Али не напушта мисао о бродовљу, него на том путу сврће на Корчулу и ту најимље шест мајстора, осим онијех, који су са Шолетићем из Гружа имали доћи у Црну Гору. Но по свој прилици, стала је на путу извршењу те мисли аустријска влада, и владици није преоставало, него да се труди. дипломатскијем путем да уклони турке са острва.

У Бечу је владика нашао новог руског посланика грофа Медема, који је већ, замјенивши Татишчева, писао владици у јуну 1842, увјеравајући га, да ће настојати, да буде у свакој

прилици користан њему и његовом народу, тијем више, што ће тако испуњавати вољу свог монарха, црногорског великог покровитеља. (Д. А.) И одиста у овој муци владичиној, гроф Медем показао се ријернијем тумачем владичинијем у Петрограду. Граф Неселроде управља рускоме посланику Титову у Цариграду врло важну ноту о овој ствари. Владика је црногорски дошао у Беч, да тражи помоћи против турске окупације Вранјине и Лесендре. Руска влада савјетовала је владику, да одустане од употребе оружја, и понудила му је интервенцију у Цариграду. *Ми имамо особити интерес у судбини Црне Горе и ми се надамо, да ће султан уважити узроке, који нам налажу ово заузимање.* Ми хоћемо, да црногорци уживају у њиховијем горама користи њиховог положаја и за то нам је на срцу, да уклањамо узроке сукоба са њиховијем сусједима. Црногорци, блокирани у њиховијем горама, трпе оскудицу најнужнијех средстава за живљење, и за то су принуђени, да оружјем у руци набављају та средства. Окупација острва спречава им риболов у језеру, и зато је апсолутно од хитне потребе, да им се ти острви поврате, као услов њиховог живота. Ако порта на ово пристане, уклониће узрок трајне борбе, коју предупредити, имала би бити турској прва брига. За то позивље Титова, да се заузме, да турска остави острве. Владика је обуставио сваку непријатељску демонстрацију, попуштајући нашијем савјетима. Ми подижемо глас у корист једне и друге стране, и искрено бисмо се радовали, кад бисмо успјели на овом путу споразума. *Саопштите порти велику важност, што његово величанство полаже на успјех ваше преставке.* Ми имамо узрока да држимо, да ће и аустријски интернунције добити аналогичне наредбе. — Ово је у главноме језгра те ноте петроградског кабинета. Црна Гора није могла жељети енергичнијег корака од свог покровитеља, и њена историја није га још таквога била забиљежила. Нагласивши особити интерес Русије у судбину Црне Горе, и велику важност, што цар Никола полаже на успјех ове преставке свога посланика код порте, петроградски кабинет, као никад до тада открива ону природну везу, која је постајала још од Петра Великога између Русије и Црне Горе, чим даје порти прву опомену, а Црној Гори прву дипломатску задовољштину за њезину безусловну постојану оданост рускоме престолу. Толики је био успјех Петра II-ог у његовом заузимању у овом питању! Овај је успјех био у толико значајнији, у колико се руском посланику у Цариграду придружио и аустријски интернунције. (Д. А.). Затијем владика пише грофу Неселроду, да су

му граф Орлов и граф Медем саопштили највише ријешење на његову прошњу, с којијема је остао врло задовољан. те оставља Беч и креће пут дома. Владика га увјерава. да ће бити у миру с турцима, док они узмирују. и да неће даље предузимати насилнијех мјера, да поврати острве. уздајући се у „свету ријеч обожаваног монарха: да ће се турци удаљити са заузетијех острва; ова је ријеч за мене силнија од свега нашега оружја. Ако турци истакну своју претензију, да су ови острви њихови, то ће та мисао бити лажна. као што је и прентезија њихова на сву Црну Гору. Да вас боље увјерим. ваша свјетлост, да су ови острви збиља наши, то г. Озрецковски и г. Коваљевски, који су по највишој вољи долазили у Црну Гору, могу рећи, како су они сами одили на ове острве, гдје су се налазиле и моје двије кућице за стражу и за риболов.“ (Д. А.). И тако повјеривши ствар руској дипломацији. која је била у споразуму са аустријском, владика се мирно враћа на Цетиње, гдје прима писмо од графа Неселрода, концем априла, да је поднио цару његово писмо од 21 фебруара, којијем је владика био саопштио, да ће сљедовати савјетима, што су му дали генерал-адјутант граф Орлов и тајни савјетник граф Медем. Вама је већ познато, да је по вољи његовога величанства у Цариграду наређено, да се употреби старање, да се склони порта, да удаљи узрок раздора између црногорског народа и паше скадарског. Прва објашњења посланика Титова с турскијем министрима већ су имали благопријатни успјех за црногорце. По његовом настојању наређено је скадарском паши, да пази добре односе са црногорцима, да им не стоји на пут промету, особито у риболову на скадарском језеру. О посљедицама даљијех објашњења с портом ви ћете примати извјешћа преко нашег. вицеконсула у Дубровнику. Даље му саопштава да је поднио цару и садржај владичине споменице графу Медему, и да је цар наредио, у току ове године да се пошље у Црну Гору нови транспорт жита, и да се његов сестрић Цуца уброји у кандидате за улазак у пажески корпус. (Д. А.)

XVII. У очекивању рјешења овога питања из Цариграга и успјеха дипломатске интервенције Русије и Аустрије, владика отвара преписку са Оман-пашом. Осман-паша Скопјак родом је био из Скопља од старе знамените српске породице. Отац му Сулејман-паша био је сила таква, да је у причу остао. Он је и Дробњаке походио, и ту седмињу објесио, а 24 бирана дробњака у таоство одвео. Па је најмлађег сина, овога Осман-пашу оженио са шћером Смајил-аге Ченгића. По

свој прилици, Бушатлијине и Градашчевићеве буне, он је био на страни царевој; ипак је био у подозрење пао, те га наодимо у заточењу у Адакале у подунављу, дочим му је жена живјела у Лијевну. Пошто су се били осилили Смајил-ага Ченгић и Хасан-ага Ресулбеговић на Херцеговини, и наумили да уклоне с везирства Али-пашу Ризванбеговића, обрате се књазу Милошу Обреновићу писмом, које му однесе неки Тома Јеђуц, да се заузме код султана, не би ли успио, да дође Осман-паша Скопјак на мјесто Сточанина. Милош им по истоме књигоноши одговара, ал' у исто доба пише и Али-паши, па писмо Али-паши писано управи његовијем противницима, а писмо овијема намијењено управи Али-паши [11]). Тако је Али-паша дознао за овај план својих противника, и ови опет да је Али-паша тај њихов план открио. Но ми смо већ видјели, да Али-паша није ништа могао овијем силама поред себе; толико што им се намјера изјаловила, погрешком Милошева писара, или лукавством самога Милоша. Но ако није Осман-паши пошло за руком, да постане везиром на Херцеговини, ево га находимо везиром на источној граници Црне Горе, у Скадру, одакле се оглесио пријеварнијем освојењем Врањине и Лесендре.

Владика дакле, повративши се из Беча на Цетиње, пише Осман-паши, да настоји, да се уздржи мир на граници, а што се тиче острва, како старији нареде, онако ће и бити. Осман-паша му одговара: „То је тебе и мене познато, и свакому је познато, да је земља цара Отмановића ова што сједим ја и ти, и да смо једнога цара слуге и ја и ти... него пошљи на божју вјеру Стевана Перкова, Филипа сердара и попа Јока Пламенца, јер чуо сам да су ови људи на ријечи тврди...“ (Д. А.). И овијем се отвара жива и оштра преписка између Скадра и Цетиња. Владика пише Осман-паши: „Што сам тебе ланик учинио, и јели Црна Гора с пашалуком скадарскијем у миру била, а ти како чу, да мене дома није, преко мира опали оне 20 рибарскијех кућа у Врањини и намјести око њих лађе и топове царске, ухвати 10—16 стараца и богаља на њу те их и данас мукама мучиш.“ Осман-паша одговара: „Да нијесу твоји људи на вјеру посјекли дрваре подгоричке и многе друге, не бих ни ја војштио лани; али ја и ако сам војштио, ништа туђе нијесам отео но земљу цареву, с којом је живио Жабљак, а ви знате да је Врањина и Салковина вазда царева била.“ (Д. А.) У овом писму приложио је писар цедуљицу, на којој

[11]) Ово нам је причао покојни војвода Новица Церовић.

пише: „С метанијом цјелујем ти свјату десницу, мећем овај мали биљет, да не зна паша, у исту, али мораш вјеровати, да ти добра желим: и напомињем ти оно, што може моја луда памет осјећи: да ако желиш мира имати не би лоше учинио тајно од свакога једнога мудра чојка да пошљеш и да се с пашом разговори.“ Владика није хтио слати посланике у Скадар, него је позивао Осман-пашу, усљед његовијех увредљивијех тврђења, ако жели мира, нека остави острве; „нећеш ли се мићи, ја свакако задијевати никога нећу, но ћу чинити како су ми рекли старији, а чекати удовлетворенија од блистателне порте отоманске.“ Има више писама Осман-пашинијех, у којијема пакосно изазивље владику увредљивијем изразима, као: „Ја тебе не одвајам, ја сам и ти слуге једнога двора, немој ни ти себе одвајати, мој драги владика;“ па опет у другом писму пријети, да је чуо, да је владика раздијелио кремење, — „и ја сам фишеке.“ (Д. А.) Владика, са своје стране, уздржавао се од сличног изазивања, и на упорно тврђење Осман-пашино, да је Врањина царева, он одговара оваком умјереношћу: „Ја мислим, теби је познато садашње стање јевропске политике; ја сам један човјек мали и су мало моћи према великијема силама, али да сам виши и могући, ја се не би пружао, ти знаш лијепо, на узимање земаља, које принадлеже блистателној порти.“ Уз то су границе биле затворене свакоме промету и саобраћају; а на Цетињу очекивао се с нестрпљењем резултат руско-аустријске интервенције у Цариграду. „Ја се тврдо уздам у правицу моју и моћну ријеч, дату ми у Бечу, да ће турци непремјено бити удаљени с наших острова, само молим ваше сијатељство, да благоволите постарати се, што прије то у дјело привести.“ Тако је писао Петар II графу Медему 4 маја; а далматински гувернер Турски пише му 21 маја, да га је у стању извијестити усљед добивеног упуства с вишег мјеста, да су се расправљања о острвима заиста започела; да су нужне мјере у томе предузете, и да су скадарском паши издата упуства ради пограничнога мира. (Д. А.) Владика захваљује ђенералу Турском на извјешћу; то му је исто и с руске стране саопштено; „али — надоставља — ја вићу овоме објављенију сасвијем противно поведеније реченога паше.“ А Гагићу пише 2 јуна: „Судећи по скадарском паши, који ми недавно писа, да ће и варош да гради ове године на Врањини, никаква заповијед није дошла из Цариграда, по којој би у покој оставио црногорце, или ако је и добио, а оно он немари за њу; од тога двога еле једно јест.“ У исто доба пише и графу Неселроду, да порта

издржава још читаву ратну флотиљу на скадарском језеру, чим толико штете и немира доприноси Црној Гори. „Сохрани Боже, ако би се признало законитијем то заузеће. То би била велика радост дивљијех варвара, што нас окружавају, а мене и моме племену убило би понос национални, но тврда је моја нада у мог великодушног покровитеља.“ Русија је најпослије тражила у Цариграду, да се турци уклоне са острва, *док се ријеши формално и законито то питање*, што је Гагић саопштио владици 8 августа. (Д. А.) Али ни тијем предлогом није успјела; што нам довољно говори, колико је помогао аустријски интернунције руском посланику у Цариграду у овоме питању; те и нехотице долазимо у сумњу, да ли је било за боље, што се и Аустрија придружила руској интервенцији у корист Црне Горе; јер иначе не можемо појмити, како је могао остати без успјеха онако одлучан први корак петроградског кабинета.

Докле се Петар II тако уздао у помоћ аустро-руске дипломације, Осман-паша је започињао рат нове врсте противу Црне Горе, много опаснији од досадашњега. Он се латио подмићивања; започео је, редом, најприје куче мамити и митити. „Ти митиш куче, моје људе, дајеш им хаљине свитне, дајеш им пара и оружја, да мене и своје правитељство не познају; то се не чини тајно него јавно; јели то игђе у свијет, ма код вас јест; него све то радите најпослије за горе своје. Да сам ти ја писао за ово што чиниш, ти би рекао: примам цареву рају; *него раја царева цару харач даје а не мити се.*“ Тако се владика користио и тијем злом, да докаже независност кућа, који су се били почели примицати к Црној Гори баш под његовом владом. [12]) На оправдавања Осман-пашина владика му одговара: „Ти кажеш, да куче звао нијеси, него да су сами дошли, како ваздашња раја царева; а ја исто као и ти знам чисто за ваше интриге, које чините у кучима, да их мутите с осталијем нашијем племенима.... него кучи су слободни, као и остала наша племена, и ја за њих не

[12]) Владика је управио 6 јуна 1842 кучкијема главарима и старјешинама и свијема кучима сљедеће писмо: „Веома ви се чудим, куда сте се ђели, ево оволико времена нигђе вас није, свако зло и сваку несрећу од себе учинисте, један другога побисте, расћерасте и појагмисте, те свакојему своме душманину срце насладисте... да вас смирим и међу вама суд и слогу поставим по закону Божјему и љуцкоме, ја вас не зовем да са Турцима ратујете, и ја сам у миру са вашијем комшијама, и с ким ја судим њима не смије нико никакво зло учинити, него хајте к мене, што се одбијате од своје вјере и од своје браће, ја ћу вама сваки лијепи начин од сваке ствари учинити, не хћестели ви к мени сада доћи а виђете јопет, ако Бог да, и по ружнијој.“ (Д. А.)

заводим с вама никакве препирке. док бисте их почели угњетавати или у наша општа стара права ударати. Него сада разумијех. да је неколико кућа похватано од ваше регуларне војске; јербо су они слободно тамо ходили, како умирници с пограничнијем турцима. Него те молим, мој драги пријатељу, ако је то истина. да су похватани. пиши, нека их пусте у слободу, а ја ти се јамчим за њих. да они не смију, колико ни остали црногорци никаква немира на граници чинити.... А што ми пишеш за пазар у Врањину, да ти од онда мир држиш, од како си наредио. да се отвори пазар у њу, то није никада било мјесто од пазара па неће ни од сад.... него што те људи наговарају, да то пишеш и да се не макнеш са тога нашега острова, они људи, који су непријатељи свакога добра и мира внутарњега и извањскога." На то му Осман-паша одговара, да не зна, да су кучи похватани, него да су сами пошли под барјаке на службу цареву; а односно пазара на Врањини, да ће затворити пазар на Плавници и на Зетици, а отворити на Врањини, па остаје црногорцима на вољи, хоће ли ту долазити или не; па завршује: „до сада није било мајстора да прокураје за свога господара интерес, но су били јабанџије; а ја сам као да је моја кућа и знам све лијепо сам, није преша да ме ко учи." (Д. А.) Већ се види. какав је опасни непријатељ Црне Горе сједио на везирској столици у Скадру, против ког се Петар II морао борити, и то кад је почео да сумња у икакву корист руске интервенције у Цариграду. „Чујем да паша и скадарски главари податке купе од раје и од турака, и да Бог зна какве сплетке мотају, да их пошљу у Цариград, те бајаги да тијем докажу, да су Врањина и Лесендра њихова сопственост.... *Не дао Бог, да би лажни турци ову опште познату истину могли у лажне хаљине облачити и показати пред иронизашелнијем рускијем правитељством*"... Тако пише владика Гагићу, у чему се надозире та сумња његова.

Владика је св ђе пазио, да буде што умјеренији у преписци са Осман-пашом; а када је почео губити наду у помоћ руске интервенције, покушава другијем путем, да разоружа силнога Скопљака. На жалост, ми немамо при руци то писмо владичино, али имамо одговор Осман-пашин на то писмо. Концем децембра 1844 тај одговор почиње: „От мене Мири Миран Осман Масхар паше Скопљака..... што ми пишеш, да смо птице из једнога гнијезда и ја знам да смо и од једне карви и наши стари и ми, и мени је много драго да будемо и још виши пријатељи, будући смо једне карви, и тако унапријед ја сам рази све боље

и љепше. .“ (Д. А.) и шиље му на дар два феса с великијем китама и 20 за слуге. Но овај први одзив Скопљаков, на жалост, не стоји у сагласју са даљијем његовијем дјеловањем.

Врло је карактеристично, од како је дошао Осман-паша у Скадар, што подгорички забит Мемед-спахија Лекић, који је за вријеме пређашњег везира Рифат-паше толико мутио погранични мир, ступа у пријатељске односе са владиком, тако да му иште у зајам новаца; и владика му одговара: „Ово ће наше пријатељство бити док смо ми живи, надам се у господара Бога, а за добро оба народа погранична, и ево ти шиљем у зајам педесет дуката ћесарскијех.„ (Д. А.) Они са свијем пријатељски расправљају пограничне заћевице. Концем 1844 Мемед спахија извињава се владици, што му није дуг повратио, јер је био болестан, али тек буде на боље, донијеће на Ријеку жито да прода и поштено све исплатити. (Д. А.) Мемед спахија од болијести није оздравио, нити дуг вратио, него његов синовац пише владици најоданије, извињавајући се, да не може да исплати тај дуг, прије него уреди оставштину свога стрица. (Д. А.) Из овијех односа са кућом Лекића, која је толико зла прије чинила на граници, види се, како је владика тражио везе са упливнијем пограничарима, и како их је знао уздржати; а с друге стране ово приближење Лекићево к владици за вријеме Осман-паше, који је био с владиком у таквом непријатељству, открива односе, у којијема је стојао овај забит подгорички према скадарскијем везирима.

Тако је цијела година 1844 прошла у залудњем очекивању, да се турци макну са острва. То мучно стање владичино добро се схваћало у Петрограду, окле се одиста енергично било почело радити, да му испуне обећање, да ће турци оставити заузете острве; и одиста, да га морално мало уздигну, 21 септембра 1844 граф Воронцов-Дашков доставља му, да га је св. синод, уваживши древност и простор црногорске епархије, и владичине труде у управи њеној, произвео на сан митрополита, одобрењем царевијем, спроводећи му дотичну грамату; (Д. А.) али колико му је тијем било поможено, можемо судити по Медаковићевом тврђењу, да владика тај назив није никад употребљавао; на сваки начин у томе произведењу био је доказ високе пажње и благовољења, што је морало охрабрити младога господара у његовом упорном раду за Црну Гору. Уз то треба да прибиљежимо још један доказ наклоности цареве према владици. Знамо већ, да је цар Никола наредио, да се пошље црногорцима по други пут 10,000 четврти разног

жита. Баш у ово доба граф Воронцов-Дашков пише владици, да је по његовом мњењу, једанпут израженом Гагићу, да би боље било послати у новцу вриједност жита, које би се лакше могло набавити из Турске, цар наредио, мјесто још непосланијех 6,520 четврти, да се пошље округла свота од 20000 рубаља сребра. (Д. А.) Али при свему томе, владику је све јаче притискао терет бриге, да не изгуби острве поред све обећане помоћи руске дипломације.

У почетку сљедеће године Петар II одговара графу Медему: „Особитијем задовољством разумио сам, да се питање односно Врањине и Лесендре строго пручава у Цариграду; но мени се ствар овђе преставља сасвијем друкчије. Турци не мисле острва враћати, јер их непрестано укрјепљују и држе на њима јаку посаду. Праведност моје претензије њима је позната, и постала им је предметом јавнога подсмјеха. *Благородна нježност ваше душе, графе, може лако схватити ту моју увриједу, а ако се ваша обећања, вздашња блиставелна надежда душе моје, не испуне, моја ће част пострадати, а живот је без части као тијело без душе.*“ Владика је тијем већијем правом очекивао извршење тог обећања, у колико, „да нијесам — наставља он у истоме писму — прошле године долазио к вама у Беч, ми се шћасмо огледати с турцима ради њиховог ниског поступка; а ако без лађа не шћасмо моћи прећи на острве, ми шћасмо на другом мјесту.“

Међутијем Осман-паша настављао је свој посао, који овако описује владика Гагићу у почетку априла 1845: „Ево неколико времена, да се турска политика с нама са свијем измијенила: турци сад обећају црногорцима корете и џамадане свитне, златом, сребром или свиленијем гајтанима украшене, фесове и свакогодишњу награду поред хаљина у новцу, с тијем условијем, да црногорци буду непокорни својему правитељству и да сију сјеме раздора по Црној Гори. Па што више, неће турци да пуште оку жита или соли на турскијем пазарима купити онијем црногорцима, који су по два и три конака удаљени од пазара црногорскијех и аустријскијех, што ти црногорци неће примити дарове и обећати им се, да ће противни бити својему правитељству. Већ онијех покрајнијех Црногораца стотина или двије примили су више речене дарове, па нијесу их примили ни из каквога другогога узрока, него да им је наручније и слободније пазарити. Паша скадарски чрез своје муселиме дао је од стране својега правитељства јавно прогласити по градовима, с Црном Гором граничећијем, да који год

црногорац хоће бити противан својему правитељству, нека иде да приме од њега дарове.... и обећава, да ће им се та награда сваке године повторавати, макар се црногорца и хиљаду појавило. Истина да се ја томе ругам — и садашњијем обстојатељствима чудим, али опет постављам себи за дужност саопштити вам, молећи вас, да изволите довести до знања вашему начелству, каква гадна и подла орудија политика турскога правитељства употребљава противу нас. Тако исто молим вас, да и ово саопштите, како је још прије неколико дана на ново поткријепљена Врањина су неколика топа и с неколико џебане и војске. Осман-паша, *који све ево од неколико времена лиска се са мном*, пише ми за ово, да се не чудим, што он подаје подкријепленија Врањини, јербо вели, да је чуо, ђоја да сам ја скупио војску, да ударим на Врањину; али он тога гласа није чуо, нити га је могао чути, него само лажама прикрива своје планове.“ Ето на каквој је муци био брижни господар Црне Горе! Докле је мислио и радио, како ће да поврати острве, дотле се појављивала опасност, која је пријетила Црној Гори, како није никада прије. Сапет дипломацијом, која је узела у своје руке питање острва, и он се дао у дипломацију са Осман-пашом; али овај, док је одговарао на владичине покушаје, да га разоружа, напомињањем заједничке српске крви и језика, настављао је покушајима, да предобије црногорце мићењем. Истина, да је племенита душа владичина схваћала тешке прилике пограничнијех црногораца, и извињавала их, не могући вјеровати, да се у дубини душе своје одмећу Црне Горе, те у наведеном писму, не даје велике важности томе подмићивању, али како му је било на срцу, то можемо лако себи преставити. А с друге стране, владика није имао ни потребите снаге да, особито кучима, забрани примање тијех дарова, па је настављао с Осман-пашом преписку, не били га на лијепе одвратио од његове опаке намјере. „Немој, Осман-паша, слушати злобне арбанасе, да подижу у теби ненавист противу црногорацах; арбанаси су народ сасвијем други, и ако су сада под твојом заповијести, *а ти с нама једноплеменик, и ако си различита вјеросповједанија; и ти се можеш поносити дичном слободом црногорском, ако не у ове дивље ћошкове, а оно барем пред великијем и просвештенијем свијетом, јер су (т. ј. црногорци) с тобом једне крви и једнога племена.*“ Овако је писао Осман-паши, не били га претворио у другога Али-пашу Сточевића; и заисто у онијем тешкијем приликама није му друго ништа ни преостављало; тако

видимо, како се баш у тијем тешкијем приликама развија и **сваки геније српски.**

Настављајући преписку о острвима **са Гагићем, Петар** II пише му: „Ја никада послије онијех увјеренија, која су ми дата у Бечу, нијесам могао помислити, да ће ове ствари до дневи данашњега овако остати, и ја доиста и данас тврду надежду имам, *и не дао Бог, да ми се да помислити, да ће ме ова надежда изневјерити.*“ Руска је дипломација радила током цијеле г. 1845 да владику умири; али је он у почетку сљедеће године отворено њој дао знати: „Што се тиче обећања Решид-пашина, оно ће бити ничтожно, како и сва досадашња обећања турска: турчин се добар показује спрам јевропских сила, а спрама нас су турци они исти, који су били у седамнајестом вијеку;“ па у истом писму подиже сљедеће тужбе; „Прво, паша скадарски има од свог правитељства потајни налог, да трошити може од правитељственијех новаца до хиљаду ћеса на мутње црногорске међусобне. Друго, ако би села црногорска, која су по граници турској, какову распру имала једно противу другога, он једнијема шиље џебане на дар, колико год хоће, и такођер им даје и обећаје у одијелу од свите, у жито, у оружје и у паре свакојему, који му обећа, да ће међусобни немир учинити, или га учини. Впрочем, треба знати, да се ово догађа у кучкој нахији, која је од нас удаљена, па и то у онијем селима ове нахије, која су по граници турској. Глупост и нискост овога поведенија турског ви ћете лако оцијенити, како би и сваки честни и благородни јевропејац. Треће сам ви писао, да су ми у руке дошли до десет барјака турскијех, које је турско правитељство дало некијема црногорцима из Кучах ради робуне међусобне.“ (Д. А.) У Петрограду је било добре воље, као што најбоље свједочи она депеша грофа Неселрода Титову односно острва; владање владичино све је више добивало признања код цара Николе; и руска дипломација била је почела схваћати *државно биће* Црне Горе; али је узалуд била ту, по својој моћи и по својој вољи, независна државица, која вјековима ратује с Турском, чије савезништво траже Русија и млетачка република, која војује са савезничкијем силама и против Наполеона великога, с којом најпослије и Аустрија своје границе уређује — све је то било узалуд, кад је какав међународни протокол није признао! И ту је сва добра воља велике Русије поставала немоћном; и владика је био принуђен, да сам тражи modus vivendi са везиром скадарскијем. Он је тражио, да разбуди у њему осјећања заједничког поријекла и

понос заједничке славне народне прошлости, и Осман-паша позивље га, 6 августа г. 1816 на састанак на Лесендру: „и ја ти дајем божју тврду вјеру, да ћу те дочекати и постимати како сина, будући ја сам старији и моја је брада побијељела; ти си млађи, али ћеш мени бити стиман и матбул колико да си из мога срца, и онда ћемо наше послове ја и ти, ми сами два смирити и наша срца један другоме открити, и међу нама да нема трећега. И опет мој драги пријатељу, немој имати каквијех мисала, ја какве сумње, ти знаш мене и чуо си од којега сам одака... и пошто свршимо посао моје (можемо?) и двије три ноћи онди стојати — и надам се да ћемо бити двије душе а једно тијело.“ (Д. А.) Владика није пристао, него је предлагао за састанак које мјесто у Аустрији; а он му одговара: „Ја не налазим да је лијепо у туђијем мјестима, нити бих ја тамо пошао, но пошто те није воља на Лесендру, а ми имадемо и другијех мјеста и нашије и твојије, па ће бити поштеније и за тебе и за мене, онда ћемо здоговор учинити, па се и састанути, ако Бог да, и виши пријатељи бити.“ (Д. А.) И ту су се разбили ови преговори за ову годину, да се наставе сљедеће.

У течају ове године владика се још тужио Гагићу на поједина непријатељска турска дјела на штету појединијех црногораца. „Што се ја жалим на турке, то је против црногорскога обичаја, и то неколико вријеђа моју чест; али је томе јединствени узрок, што се ја сасвијем одајем умному руководству правитељства, којега наставленију рад сам тачно сљедовати.“ Владичина је намјера била да овијем тужбама јасније нацрта руској дипломацији положај Црне Горе према Турској, не били се нашла побуђена, да се срчаније заузме за ствар Врањине а Лесендре, која је једнако и све више узнемиривала младога владаоца. Па је почео по мало и отвореније говорити с руском дипломацијом. „Што се тиче настављенија мојега покровитеља, ја њима шљедујем и шљедовећу вазда у надежди, да ће и министарство на неки начин *појаче требованије* порти учинити, да се турци удаље с два острова, неправедно од нас узета.“

Уз ову бригу придође и друга. Суша је била и ове године сву љетину утаманила, што владика јавља Гагићу „са душевном горешћу, налазећи неку утјеху у том, што ће вас, као мојега једноплеменика, тронути моје мучно стање.“ Ово је зло још више поставало, пошто је Осман-паша држао отворене хамбаре црногорцима, па се овако бранио на приговоре влади-

чине што мити: „Когод дође код мене, ја ћу га поштено дочекати, јер инако мому шану не ујдише, да ја не даривам.“ (Д. А.) Опасност са стране Осман-пашине политике подмићивања овом неродицом била је постигла свој врхунац, и ми можемо лако себи представити, под каквијем је теретом стењала патриотска душа владичина у овом *мучном стању.*

Да мало одахне био је сашао тога љета у Боку да се купа [13]) па је концем септембра кренуо пут Тријешћа, гдје је набавио потребито жито за сиротињу, којом је приликом продао један брилијантни крст напрсни, што му бјеше даровао ћесар за успомену омеђашења црногорско-аустријскијех граница. Из Тријешћа је пошао у Беч, па је намјеравао поћи и у Петроград, ради још висећег питања Врањине и Лесендре; али му 4 новембра одговара гроф Неселроде: „Ма колико да би била пријатна цару ваша посјета, ваш пут у Петроград удалио би вас од отаџбине, гдје је потребито ваше бдење против непријатељскијех намишљаја; то би било и на штету пограничнога мира, *што би шкодило успјеху нашег заузимања у Цариграду.* Његово величанство вас позива да одложите пут до угоднијех прилика, наређујући ми да вас увјерим, да његово величанство не губи наду, да ће вас с временом примити у својој престоници, гдје ћете бити дочекани с онијем непромјенљивијем благовољењем, којијем вас је удостојавао.“ (Д. А.) Овај одговор из Петрограда, ма како ласкав био, морао је владику забољети, тијем више, што га је баш ствар острвâ на тај пут била потакла; али га је у неколико умирило, кад је из истог одговора разумио, да се петроградски кабинет још нада у успјех свог заузимања за исте острве у Цариграду.

Ову зиму је владика провео у Бечу печатањем свог *Горског Вијенца.* Ту се састао и са књазом Милошем Обреновићем, који је тада живио у Бечу у прогонству. Ми знамо, како су се ова два српска владаоца разишла у буни Градашчевићевој. Владика је морао бити љут на Милоша. Али је било добријех срба у Бечу, који су радили, да се ова

---

[13]) Био се настанио у Перасту, па се из јутра и послије подне превозаше у Столив, гдје бјеше изабрао мјесто за купање. Медаковић прича даље: „Из Котора узме једнога кадета, да га научи пливати. Владика да покаже, да се научио пливати, пружи се на море, па сјекну и рукама и ногама пут морске дубине, па потону. Ађутант позове одма кадета и овај одма повиче за барку, те увате владику за перчин, којега је већ два пут било избацило море, те га са барком изведемо на пличину.“ Биће и овдје увеличавања, јер да је у толикој опасности био, невјерујемо, да не би сам пјесник оставио о томе каква спомена.

два велика србина састану и измире. М. Милићевић је живо испричао, како се дошло до тог измирења. Сва је заслуга сликара Настаса Јовановића, који је доносио и односио између њих поздраве. „Послије неколико оваквијех поздрава, они зажеле и састати се. Владика је хтио бити први; али књаз уграби, те први походи пјесника.... Кад су се састали, загрлили су се, пољубили се — и старац је истински оплакао.“ [14]) И то лично познанство би узроком, те владика избриса из посветне пјесме *Праху Оца Србије* ка „Горском Вијенцу“ оне стихове, који су тачкама испуњени.

У фебруару остави владика Беч, па преко Тријешћа, гдје му познати србин, велики трговац Вучетић дарова два велика гвоздена топа, пође у Млетке, гдје је у архиву покојне републике радио неколико дана, и концем марта врати се на Цетиње, гдје су га чекале нове бриге и унутрашњи немири. И овдје ваља да се мало освратимо на унутрашње стање, колико нам допуштају писмени документи, јер се на усмена предања, која су између себе вазда у противурјечију, не можемо ослањати.

XVIII Из онога, што смо до сада говорили о раду на унутрашњем уређењу, ми знамо, да је Петар II положио прве основе јединства државне управе, која је замијенила посебни племенски живот. Правитељствујући сенат са гвардијом имао је власт над свијем племенима. Али тај прелазак.... да речемо боље та установа једне државне власти била је тешка особито племенскијем главарима, који су у свом подручју вршили сву власт; чинило им се насиљем мијешање са Цетиња у унутрашњијем племенскијем стварма, јер нијесу имали појма о јединству државноме, осим на бојном пољу, и у цркви. Тако су и неки писци, н. п. архимандрит Дучић осуђивали ту нову установу, као централизацију власти на штету самоуправе. Особито установа пореза била је тешка, за то баш што није било ни појма о јединству државне управе. Отуда отпор, кад јавни, кад потајни, ал' трајни, који се истина није појављивао у каквој злој радњи, него у нерадњи: нијесу се добровољно признавале власти државне, нити су се плаћали државни порези. У овом посљед-

[14]) Коло, 1889, број 1. Што г. Милићевић прича, да је владика тада искао књазу Милошу новаца, да сагради лађе, којијема би изгубљене острве повратио, то нема основа; прво, ту мисао о лађама владика је морао напустити још г. 1844; друго, владика није био у нужди, да тражи новаца за те лађе. Владика је баш тада 10,000 дуката у бечкој банци на добит оставио.

њем случају отпор се савлађивао и присилнијем мјерама, оружаном руком, у ком случају господар је могао поуздано рачунати на једину катунску нахију. А у Бјелопавлићима било је доба, када се ту није ни обзирало на врховну власт државну, као што се види из једног прогласа владичиног, управљеног бјелопавлићима, у коме им се набрајају злочинства почињена, што су вријеђала самог господара, и у коме главари им се називљу разбојницима. Тај проглас почиње овако: „Ја мислим да се ви чудите, што ви што не пишем, или што кога к вама не пошљем; али се заисто и ја чудим, што ви чините и како можете то чинити. Ви знате, да сам ја љевше држао и милија ми је била нахија бјелопавлицка него која друга црногорска. Али за ту моју љубав, коју к вама имах, ја дочеках од вас сваку бруку и неблагодарност“; па пошто је набројио њихова недјела, овако завршује: „.... ви зло чините а горе ће те дочекати; ја бих рад био да ви овој ријечи не будем пророк, али ме страх да оћу. А доћи ће тамо и Томо Марков с неколико црногораца око малог Божића, ал га немојте убити, као што сте га прије кћели да убијете, а имате га зашто и убити, јер ви је доиста много зла учинио, за то што ве овамо брани од свакога.“ (Д. А.). Овај је проглас најбоље огледало самоволе племенске и немоћи врховне државне власти у највећој нахији, која је лежала између градова турскијех, Спужа и Никшића; и баш овај географски њен положај давао јој је толико смјелости, а господару савјетовао толико умјерености, негдје у половини тридесетијех година. Једина казна, што је над њима извршио, то је било обустављање црквенијех обреда: крштења, вјенчања и укопа црквенога, и затварање цркава. То је сресто употребљавао и по другијем крајевима своје државе. Да наведемо један примјерак такве архијерејске забране: „Од нас владике Петра Петровића свијема поповима од Глухога-дола и Буковика даје се на знање: Разумио сам како су глуходољани и буковљани дијелили мегдан међу собом, и како се толико крви пролило хришћанске; ја друго немам шта чинити нити могу за то безаконе, које је додијало и Богу и човјечеству, и које се међу тијема крвопионијема дивљацима често догађе. Него вама поповима од Глухога-дола и Буковика заповиједам, да затворите храмове, који су хришћанском крви оскврњени; и да никаква црквенога посла не чините никаквоме глуходољанину ни буковљанину, него нека паски гину, паски се рађају и паски копају, доклен се гоћ међу собом смире, да живе као хришћани, који ли би поп учинио некаква црковнога посла

преко ове моје заповједи и власти, коју ми је дао Спаситељ Христос и свјатјеиши руски синод, такви и дјелатељ и дјело његово да су проклети од власти мени дане, и да је та поп, који учини у Глухи-до и у Буковик икаква црквенога посла приђе но се смире — распоп вјечно како преступник власти и закона Христова, и да вјекује распопом под вјечнијем проклеством, како Јуда издатељ.“ (Д. А.). Ето колико су се нове државне власти поштовале, и колико је та нова установа имала срестава противу злочинаца, кад је требало да господар употребљава таква духовна средства! Али се томе не треба чудити. Сјетимо се, како је свети Петар владао само својом црквеном влашћу, па ћемо лако разумјгти ову разузданост у прелазно доба под државну власт. И најближа ријечка нахија није боља била у схваћању поданичке дужности. Али владика није попуштавао, ма да слоге није било ни на Цетињу између Пера Томова и Ђорђија Савова. Први је био брат владичин и пресједник сената, а други образовани руски официр и несуђени господар, који се књажевски држао. А обојица су имали своје присташе, што је могло уродити злијем посљедицама. Медаковић пише, да је било обустављено купљење државног пореза, али то не стоји. У почетку г. 1847, девет старјешина подгорана обвезују се писмено, да ће о Госпођинудневи донијети порез од прошле године за све подгоране. (Д. А.) Толико се може рећи, да се порез није редовно купио. Једном ријечи ново унутрашње државно уређење тешком муком одило је напријед.

Док је владика у Бечу био, црни су му гласови са Цетиња стизали. Још концем октобра 1846, Ђорђе Срдић, сенатски секретар, пише владици, да су се „Брда сва колебнула узроком турскога мита;“ овај отров није се појавио у црмничкој, ријечкој и катунској нахији, но нешто мало у љешанској, и гдје што у Команима. „И мартинићи многи су се к нама повратили, којима су се и ћинтерци одузели, док се ви вратите.“ (Д. А.) Али у почетку јануара 1847, Перо Томов, пресједник сената, пише му, да је у народу глад, „а паша скадарски опет све више мита дијели, јер што је до сада корете и ћинтерце дава̂, сад је почео давати по двије пушке мале сребрне, као што је да̂о двије Јовану Мушикину, а једну малу сребрну и пећски нож Петру из Равнога Ла̂за, а трећем њиховом другу да̂ је дар према тога. Ови су тројица пошли кријући на сами Божић у Скадар, па пошто су се вратили, пошли су други пипери и мартинићи. Свима пиперима изван Бора Бешина с браћом и Митровићах с браћом и Вула Николина, уговор је, да ископају кућу Пиле-

тића, и од тога смо, господару, на велику муку како ћемо избавити Пилетића. Цеклињани су се справљали у Скадар да иду, па смо их ми, тек смо то дознали, довели на Цетиње и повезали. Црмница се такођер узмутила, и неколико лимљана пошло је у Скадар, а пред њима Марко Божовић, но кад смо то чули, ми смо одма послали у Лимљане људе од суда, којима су прискочили сви они црмничани, који за добро народно раде, и тако су некијема од лимљана куће погорјели. Било је црмничана па још главара који су злотворима руку држали и бранили их, па је мало мањкало, да се нијесу посвађали с људма од суда... Пиперскога и кучкога робља има у Скадар за 600 душа и више, те их он рани, и с тијем ови народ помами, те им се не може ништа... Од катунске нахије не можемо чути ни од кога ништа, да ко што збори, ни да тамо справља, а виша им је потреба но свијема другијема". (Д. А.)

XIX. Но осим овијех злијех посљедица Осман-пашине политике мијешања, за вријеме овог владичиног осуства, плану и домаћи раздор, који се разви у отворену побуну у Црмници. Ово је најбогатија и најнапреднија нахија старе Црне Горе; па и ако не спада у њен планински састав, и ако је била изложена непријатељскијема нападајима од Спича, Бара, Крајине и са скадарскога блата, ипак је јуначки чувала своју независност и јединство са Црном Гором. У Црмници се особито истицала кућа Пламенаца, из које су били и владике Руфим II и Арсеније. При свему томе не треба заборављати ни дух племенског сепаратизма, противу којега је Петар II тек био почео подизати мисо државног јединства и у мирно доба. Најпослије с неправилног схваћања црногорско-аустријског разграничења, црмничани су одговорнијем чинили Петра II, што су били лишени сваког права на Паштровску Гору. Та се тужба и данас у народу повлачи, а како ли је онда морала бити свежа!

У таквијем приликама и најмањи повод могао је изазвати у народу отпор државној власти са Цетиња. И такав повод надође за вријеме осуства владичина. Поп Јово Пламенац, капетан црмнички био је испросио шћер Пера Томова за свога сина. А Маркиша Пламенац био је један од највиђенијех перјаника, којега је владика веома љубио. По ондашњем обичају, да перјаници постају племенскијем капетанима, Маркиша је у руци држао, да ће он попа Јова у капетанству наслиједити; али пошто Перо Томов даде шћер сину попа Јова, Маркиша изгуби ту наду, и постаде незадовољником. Ми смо видјели, како се Перо Томов жали владици и на главаре црмничке, да бране одметнике,

али не именује ниједнога. Одиста је ту циљао на Маркишу. Ми не знамо, да ли је Маркиша, и колико био скривио; али је могуће, да је и он негодовао, што су дошли људи од суда са Цетиња и попалили оне куће одметнутијех лимљана. О Маркиши пише Медаковић: „Док се владика бавио у Бечу, још у јануару добије писмо од брата Пера, у којем му јавља, да је Маркиша Пламенац невјеран владици.[15]) Владика нареди ађутанту, да напише писмо Перу, да Маркишу затвори. Кад је било писмо готово и прочита га владика — замисли се, па ће рећи: Бачи то, а напиши друго, и кажи да Перо не тиче у Маркишу до мога повратка. Маркиша бјеше јунак, виђен и крупан човјек, и њега љубљаше владика, али га Перо мрзијаше.“ Владика се одиста бојао. познајући односе између Пера и Маркише, да се какво зло не догоди; али његова наредба није помогла. Маркиша озлојеђен са својијем рођацима пође у Скадар, гдје га Осман-паша једва дочека, па му даде неколико војске, с којом се поврати у Црмницу. Уз њега пристаде неколико села у доњој Црмници, и побуна је била у пламену. Медаковић даље приповиједа: „У то вријеме био је Перо заступником владичинијем, који је и био својијем неразборитијем поступком повод овој буни; а кад се несрећа догодила, он не знаваше како да је савлада, већ пошље онамо свога братучеда Ђорђију. Ђорђија је знава̄, да је буна произашла Перовом несмисленошћу; али да не би црногорци пали у већу невољу, пође у Црмницу, ђе га са радошћу дочекају. Ђорђије с војском истисне сву турску војску из Црмнице, и добије рану на ножном палцу од турског лубарденог зрна. Тада баш дође владика на Цетиње, и одма позове рањеног Ђорђија да се врати из Црмнице.“ О тој побуни владика је 6 априла овако писао Гагићу: „Паша скадарски, који је о томе и радио, одма пошље на помоћ им 3—4000 војника, хљеба доста и џебане. Ради тога буде принуђен сенат одправити 2000 црногораца, предвођенијех мојијем братучедом Георгијом, сердаром ријечкијем и сердаром цетињскијем. И тако ове 2000 црногораца ударе на прво од побуњенијех села, у којему је била војска турска и џебана, и послије упорнога боја, опале неколико кућах у село Бољевиће и турке изаждену. С наше је стране било мртвијех 19, а рањенијех око 20, међу којијема је и мој братучед малу рану добио од зрна од кумпаре, а с турске стране око 60 мртвијех и рањенијех, кажу, да је пало.“ А кашње је тај

[15]) То је морало бити друго нарочито писмо, јер се у првоме не спомиње Маркиша.

догађај и опјевао у народном слогу, под насловом „Кула Ђуришића.“

Послије овога догађаја, Маркиша се склони са својијем рођацима на Лесендру, и ту кајући се што је учинио, ступи у преговоре са некијема Стругарима, својијема рођацима по матери, који су од крви били прибјегли на Врањину, како ће да спере са себе толику љагу. Са Врањине завјереници ступе у преговоре са некијема цеклињанима, преко којијех доставе владици мисао Маркишину: да Пламенци и Стругари, који су се налазили на Врањини и Лесендри међу турцима, помоћу цеклињана једне ноћи очисте ове острве од турака. Можемо себи преставити, како је радосно ту мисао прихватио владика, који поручи Маркиши, ако је оствари, да ће му не само све опростити, него још да ће га наградити. Маркиша прије него приступи остварењу те замисли, крене пут Скадра, да се поврати боље приправљен за то смјело дјело; али на путу у Скадар, сврати лађа у Крњице, гдје га убију. Ово биљежимо по усменом предању. На сваки начин, смрт Маркишина приномогла је, да се Црмница лакше умири. Владика стаде одма радити, да се бјегунци поврате из Скадра на своја огњишта, и пошље у Црмницу свога брата Пера, сердара Мила Мартиновића и сердара Филипа Ђурашковића, који се најприје настане у манастиру Берчелима, па пођу у Сотониће, и отолен у Бољевиће. Ту су к себи дозивали побуњенике које умире, саопштавајући им опроштење владичино. Да је Перо Томов био толико крив овој побуни, колико га Медаковић окривљује, трудно да би њега владика послао у Црмницу, да побуњенике мири. Ровински овако пише о овој побуни: „Сва факта, ма како да су била жалосна, рађала су се у приликама, које нијесу зависиле од воље владичине; а међу тијем, по мњењу народњем за њих владика одговара. Историја их не смије прећутати, али је дужна да их излаже заједно са приликама, које су их изазвале, као и са онијема, које су биле њиховијем посљедицама. У свему овоме истиче се борба државне мисли са племенском; Петар II био је правијем носиоцем прве, а на страну друге (племенске) били су сви, што су прије у својијема рукама држали сву власт над земљом, а сада се морали од ње да одреку. Ако се споменемо, у каквом се стању налазила Црна Гора у очи доласка на владу Петра II-ог, увидјећемо. да је прелаз био јако крут, и ми не можемо да се не дивимо крјепости духа и необичном искуству, којијема је овај владалац вршио свој задатак. Отуда је, разумије се, имао

доста непријатеља, који, ишчезавајући пред његовом високом личности, радили су тијем жешће противу њега тајно клеветањем, на основу којег је Гагић стварао појам о њему од почетка до краја.“ И да ово потврди, Ровински наводи Гагићево извјешће азијатском департаменту, баш од ове исте године, које не одговара нимало истинскоме стању ствари у Црној Гори, и управо би се могло назвати оптужбом против овога владаоца-мученика.

XX. Да пређемо сада на друге крајеве, које је Осман-паша митом тровао. Овај отров био је продро највише у Пипере. Тодор Мушикин из Пипера сједио је у сенату на Цетињу, а браћа су му одили у Скадар, дајући тако зао примјер осталијем пиперима. И Тодор је са браћом био стријељан на Цетињу за толико издајство према отаџбини. Истина, Тодор није главом одио у Скадар, али јесу његова браћа, с којијема је у заједници живио Јели могуће, да Тодор није знао, што му се у кући ради? И за то је био бар под теретом јаке сумње. За Тодора се заузимао и Ђорђе да га спасе, и с његове тако строге казне многи су осуђивали владику; али у сличнијема случајевима велеиздајства узакоњена је слична строгост и по најмоћнијема и најпросвећенијема државама ради примјера, да се грјему злу стане на пут. Па су и у овоме случају ту строгост оправдале посљедице: уз оне куће, што су биле остале вјерне отачаству, пристадоше сви похлепни и непостојани, те све злато непријатељско није Црној Гори ништа наудило, него ју је тај покушај још боље учврстио.

XXI. Пошто је овако успјешно повраћен ред у Црмници и у Пиперима, Петар II губећи све више наде у помоћ руско-аустријске интервенције, одма наставља пријатељске преговоре са Осман-пашом о њиховом састанку. Осман-паша му са свом готовшћу 15 маја одговара: „Примио сам твоје писмо по твом перјанику од 11 овог мјесеца, које ми је много драго било, и све сам разабрао што ми пишеш, и што ми је твоје момче устмено казало. Сада мој драги пријатељу, ја од овога твога момчета ништа нијесам могао разабрати, већ само из твога писма видим, да ми пишеш, који дан да нам буде састанак, и не дао Бог, ако не би ми на нашем станку учинили посао, који би био за поштење и твоје и моје, већ вратили се онако; за то и ја ти опет пишем, то би било непоштено и за мене и за тебе. Али ја ти опет пишем по пријатељству, ако Бог да, по данас све више и у вишој љубави бити, како и

хоћемо. Сада ја ти говорим, да ми пошљеш једнога твога човјека вјерна, што се мош у њега са свијем увјерити и који је тебе на твому срцу најближе, како што је кошуља при тијелу, и по њему твоје намјерениј и штогод хоћеш заискати, све он да ми може право исказати, тако исто и ја ћу по њему теби све оно што би било упутно све му казати и тако се би могао ови наш посао свршити па онда да буде састанак мој и твој у два сахата и потписати један другоме. Друго остајем пријатељски те поздрављати и да си здраво.“ (Д. А.). Друго писмо Осман-пашино од 27 маја гласи: „Ја сам много говорио с твојијем послаником Гигојем Товићем и све ми је казао оно што си му рекао, само *за једну ријеч није ми могао цеваш даши, коју сам њему рекао, и која наше послове може све свршити*, и како ће ти твој човјек казати, и ако ти усхоћеш за ово да се поради, да и опет по овому твому посланику одговориш; а што ми пишеш да ти ја пошљем Вучинића ја ког другог мог човјека, вјерује ми, ја ти бих послао Арсу Вучинића али је слаб и једва изађе код мене у град, а другому не могу се увјерити од овог мјеста никому, будући вама је добро познато да су ове ствари тајне између свијета, само ја и ти ово што урадимо биће срећно и за мене и за тебе, а ти мени опет можеш послати овога твога посланика“... (Д. А.). Која је била та *једна ријеч*, што је могла све послове између владике и везира свршити, ми не знамо; али знамо, да Осман-паша ту ријеч није могао никоме у Скадру повјерити, као што знамо, да та ријеч није прекинула преговоре, и ако се састанак, о коме се радило није ни овога пута остварио. Имамо Осман-пашино писмо од 8 септембра, у ком вели, да нема сада времена да пошље своје људе, „него бисте добро учини да пошљете ви господара Пера или господара Ђорђију, или којега сердара, који ти је највјернији и најмудрији за разговорит се, а ја ћу их пријатељски дочекати и испратити.“ (Д. А.). Видимо само лијепијех ријечи, али без дјела. Из цијеле ове преписке види се, да је Осман-паша дозивао к себи, а да владика није имао вјере у њега да му пошље ни ког знатнијег црногорца, а камо ли да се сâм с њим састане. Медаковић пише, да му је владика тада рекао: „Право да ти кажем, ја вјере у онаквом човјеку, као што је Осман-паша, немам;“ и кад му владика не посла, кога је желио, да му је Осман-паша отписао: „Ја сам турчин, а ти си ђаурин, па се сложити не можемо.“ Ту Медаковић доноси писмо, што је владика у октобру управио Осман-паши, у коме се огледа велика мисао, која га је руководила у његовијем односима са овијем тако опаснијем сусједом,

и ми то знаменито писмо доносимо од ријечи до ријечи: „Дошло ми је до руке твоје писмо од 17 септембра о. г. у којему неке ствари смијешно напомињеш. Прво, што кажеш, да оперемо своја срца, па да учинимо сваки лијепи начин и слогу на наше границе: које је срце за људе, оно је вазда чисто и оправто, а с нељудима принуђен је човјек да се нељудски влада, јер иначе не може све да би хтио. Што се хвалиш, да имаш код мене пријатеља, који ти доказују моје намјерније, добро кад их имаш — мени их не казуј, да од мене не пострадају. Ову и другу овакву ствар ти можеш казати онијема, који свијет кроз чибук гледају, а не мени, — моје је намјерније јавно и чисто, и кога и како ваља пазити онако са мном и у сусједству и да живује. — Ти говориш, да ја све нешто тражим: а што би ја тражио: и с киме ћу га тражити? Кад је Бајазит (Илдерим названи) Босну покорио, и кад су дивље азијатске орде наше малено но јуначко царство разрушиле, онда су моји предци и још неке одабране фамилије, које није су ту погинуле од турака, оставили своје отачаство и у овијем горама утекли. Ја сам инокосан, ја сам сирак — помисли: ђе су ми браћа славни и гласовити кнезови и војводе нашегм царства, ђе је Црнојевић (Бушатлија), ђе је Обрен Кнежевић (Махмут-Беговић), ђе је Кулиновић? ђе је Скопјак? ђе је Видајић? ђе је Филиповић? ђе је Градачевић? ђе је Сточевић? ђе је Љубовић? па ђе су многи остали? Камо господа и цвијет нашега народа? да своје отачаство и своју славу заједно потражимо! *Да смо сви на једно, онда бих ја с њима нешто велико потражио.* — Бог сам знаде када ће се они своје славе споменути и до када ће се ова моја браћа од своје рођене браће туђити и називати се азијатима *и до када ће за туђу користи работати, не сјећајући се себи ни својега.* Од онога несрећнога дана, од како је азијатин наше царство разгњавио, са ким се ова шака горштака за обште поштење и име нашега народа бори? Све са својом рођеном браћом изтурченом: брат брата бије, брат брата сијече — развалине су нашегл царства у нашу крв огрезле — ево наше обште несреће! *Ова је несрећа и општа вражда братска више но сила туђа учинила, те је наше јуначко племе постало туђим надничаром и служитељима, као што си и ти туђи надничар.* Кукавну је Црну Гору овај разур нашега народа готово удавио, но и опоштио; ово је учинило, те је данас Црна Гора и биће довијек алмаз у витешку круну. Ја бих радије но ишта на свијету виђети *слогу међу браћом у којима једна крв кипи, и коју је једно млијеко одојило и једна колијевка одњихала;* што се

пак мене тиче самога и ове шаке народа, *ја пошшења више ни мало не желим, но га имамо пред великијем и опамећенијем свијешшом; но се нешшо друго жели јербо је крвава рана и голо пошшење. Ја бих рад да сам се мало доцније родио, јер бих видио своју браћу, ђе су се себе и својијех споменули и јавно пред свијешшом казали, да су они досшојни праунуци и пошомци сшарије вишезова нашега народа. Када се ова свешша ријеч изговори, благо цијелому нашему племену, онда ће име црногорско, босанско и прочи вишезова србскога народа како свеши шалисман чешшовашши и у њедрима носиши.* — Ја чујем, да ти црногорце хајдуцима називаш; то име нимало срамно није: хајдук значи Chevalier, Ritter, на примјер: кавалијери су ови хајдуци: Марко Краљевић, Реља Омучевић, Гергелез Алија, Тале Орашанин, Скендер-бег, Стојан Јанковић, Илија Смиљанић, Бајо Пивљанин, војвода Драшко Поповић, војвода Вук Мићуновић, Никац Томановић, Црнац Карамахмут, Карађорђе, војвода Вељко Петровић, — ово су само неки од нашега народа, који нијесу данас у животу; а ови су тројица и данас живи: Абделкадер, Шамил и наш војвода Миња Морачки. — Истина да су неки црногорци убиваоци, грабитељи и мамитељи, али их необуздана и дивља сила турска нагони, па и јуначка невоља. — Помисли мој драги земљаче! Оволико народа сабило се у овим горама, готово од свуда затворен! Кад је година неколико родна, може се прилично проћи; али кад дође година, као што је лањска била, жива мука од њих бива. Ја сам се лани неколико мјесеца макâ у Беч и у Млетке, навластито за то, да ову муку очима не гледам; а друго: ја сам срца жалостива па би све своје разурио, а свакако мало ми је шта и остало. *Када самном говориш, како мој брашт бошњак, ја сам швој брашт, швој пријашељ;* али кад говориш ка' турчин, како азијатин, како непријатељ нашега племена и имена, мене је то противно и свакоме би благородно мислећем чоеку противно било; а знам, ти ћеш рећи, кад ово моје писмо видиш: шта овај чоек којешта пише и снијева; *али се надам, да ће наши пошомци, кад било да било, дашти досшојну цијену очачашшвољубивим мислима у писму владичину, на кога се данас виче са свакe сшране како на бијелу врану.*" Опазили смо на једном мјесту, како се у тешкијем приликама развијао велики српски геније, а у овоме писму видимо претечу првијех свјетскијех учитеља великога начела деветнајестог вијека — начела народности. Прву научну дефиницију о томе што је народност, дао је Манћини, чувени италијански публициста, у својем приступном предавању са катедре међународног права

на торинском свеучилишту, 22 фебруара 1851, које носи назив Della nazionalitá come fondamentto del diritto delle genti. Мамијани је своје дјело Di un nuovo diritto pubblico europeo издао 1859, а Палма своје Del principio di nazionalità тек 1867. И тек Наполен III почиње у Италије то начело у дјело приводити, одакле се остварило уједињење Италије па кашње и Њемачке. А Петар II ово пише 1847! Истина, да је прије њега још наш Доситије обухваћао и мухамеданце, који српски говоре у српско племе, али он то као филозоф просто опажа, учећи нас да смо срби сви што се зовемо разнијема покрајинскијем и вјерскијема именима. Овдје пак Петар II изражава велику мисао српског уједињења, и као владаоц мучи се да је оствари. „Да смо сви на једно, онда бих ја с њима *нешто велико* потражио“ — вели везиру скадарскоме, који „за туђу корист работа, не сјећајући се себе ни својега,“ проклињући општу вражду братску, која је „више но сила туђина учинила, те је наше јуначко племе постало туђим надничаром, као што си и ти туђи надничар,“ — и вапијући за „слогом међу браћом, у којима једна крв кипи, и коју је једно млијеко одојило и једна колијевка одњихала;“ па прориче, да ће доћи вријеме, „кад ће се његова браћа споменути себе и својијех и јавно пред свијетом показати, да су они достојни праунуци и потомци старије витезова нашега народа“ — и „да ће наши потомци, кад било да било, *дати достојну цијену отачаствољубивим мислима у писму владичину*, на кога се данас виче са сваке стране, како на *бијелу врану*.“ Ово је био посљедњи покушај скупљене све снаге српскога генија, да разбуди у одметнутом брату љубав према своме народу, да га озари самосвијешћу, те тако гледамо у Петру II првога апостола и пророка српскога уједињења, вазда истрајна и постојана од буне Градашчевића, у опћењу са мухамеданцима, и са католицима, по ономе своме светоме начелу: *браћа је миио, ма он које вјере био*, ма — да је знао, да се с тога његовог учења са сваке стране нâ њега виче као на *бијелу врану!*

Што се тиче кућа, међу којијема је Осман-паша највише успио, као у пограничном племену топографски од остале тадашње Црне Горе одијељеном, навешћемо што владика одговара у августу аустријскоме консулу Баларину у Скадру: „Што кажу да су црногорци узели подгоричанима краве: подгоричанима су узели 20 крава кучи, она нахија, коју је мито турско испод мојега повиновенија извело. Ви сте те исте куче, г. кавалер, на стотине гледали ту, ђе мито примају од паше, и

свеколико да се не повинују суду. А ево рашта су их и они узели. Речени се кучи учине на двије партиде. Једна слаба партида, која је шћела да уздржи суд међу собом и поредак, а једна јача партија, која је примала од турака мито, да нема међу собом поретка и да се од мене одбије; по дугој распри ове се двије партије побију, како вам је, ја мислим, извјесно. *Данашње стање ствари ниије допуштало да се ни у што мешем,* него Осман-паша пошље подгоричанима, да се помаже бунтовној партији. Подгоричани им помогну, пожде сијена, плијене једно 100 брава и једнога убију.“ С тога су кучи тражили освете, и осветили се подгоричанима. Тако и за ове немире око Подгорице пада сва одговорност на Осман-пашу, који је куче мамио испод владичине власти, па и ако се њему неће покорити. Кучи су дакле тада били не само без икакве власти над собом, као што су од вајкада независни били, него су били између себе помућени; а владици тадашње стање ствари није допуштало, да потпомаже слабију странку, која је к Црној Гори тежила. С једне стране, обзиром на висеће питање о острвима, по савјетима руске и аустријске дипломације, која је то питање била узела у своје руке, није хтио нити смио посредовати оружјем као што је у његовом осуству сенат посредовао у Црмници, јер је одметницима Осман-паша могао лакше помагати, па се је могло изродити већијех пограничнијех заплета; с друге стране, обзиром на преговоре с Осман-пашом, морао је избјегавати све, што је могло шкодити тијем преговорима; а најпослије ми знамо да је владика Осман-паши писао односно куча, да се он неће мијешати, док се не би почело слободне куче угњетавати и у њихова стара права дирати. И ми морамо признати државничку мудрост владичине политике у овом тугаљивом питању, у које није требало дирати.

Главно питање, које је владику једнако узнемиравало, било је питање о Врањини и Лесендри, те чујући, да Гагић иде пут Петрограда, препоруча му, да се заузме: „да правитељство руско благоволи удаљити турке с острва Врањине и Лесендре, као што ми је већ речено;“ и да — к томе надодаје: „изволите и од моје стране молити исто правитељство, да опрједели једнога својега консулскога агента у Скадру, чрез којега би правитељство могло дознавати сва поступања турака противу нас и противу христјана, који су под турцима. Тај би агент проузроковао велико влијаније на ове стране и нама би за велику пользу био, а још више христијанима.“ Дакле до тада још Русија није имала у Скадру свог дипломатског преставника, одакле се може

судити, колико је пажње поклањала овој тако важној тачци на балканском полуострву! Ови одјељак владичине радње завршићемо овијем врло тачнијем и справедљивијем ријечима госп. Лаврова: „И у пркос свега његовог заузимања, није пошло за руком владици да му се поврате острва Врањина и Лесендра. Како било, дуга преписка о њима најбоље карактерише дипломатско искуство владичино, и служи очевиднијем доказом, каквом се бригом и ревношћу трудио да сачува неповриједјену неприкосновеност црногорског земљишта. Исто се тако по тој преписци свако може убједити, како је тежак био положај владичин, ком се ту требало борити не само са фанатизмом пограничнијех турака, него и са лукавством турске политике. Дочим се владика, повјеравајући своју ствар посредовању јевропскијех дворова, уздржавао од сузбијања турака оружјем, они су парализовали посредовања Русије и Аустрије лажнијем обећањима, да ће ствар строго проучити, а међутијем нијесу штеђели средства, да сију смутњу и раздор по Црној Гори. Што владика није успио, кривица пада на дипломацију, која није енергично штитила интересе црногорске, и ни у ком случају није то зависило од недостатка настојања владичина. И за то је сасвијем неумјесан онај иронични тон, којијем Дучић говори о вojенијем подузећима владичинијем.“ Као што није успио, остављајући ствар острва дипломацији, тако Петар II није ништа постигао својом дипломацијом код Осман-паше: Врањина и Лесендра остале су у рукама турскијема, а кучи остадоше међу собом помућени, одмамљени испод власти владичине, али не подвргнути ни власти везировој. А послије толикога просипања мита међу црногорцима уздуж све арбанашке границе, што је постигао Осман-паша? И пипери, и бјелопавлићи, и љешанска, и ријечка, и црмничка нахија остадоше још чвршће у склопу државне заједнице, искусивши моћ државне управе, около које је Петар II толико радио; и послије толике опасности Осман-пашиног ратовања, не гвожђем и оловом него златом противу независности Црне Горе, ми се морамо поклонити духу народноме, који је имао снаге да и тој напасти одоли.

XXII. Од како је Петар II склопио споразум са везиром херцеговачкијем, тај споразум и управо то пријатељство ништа није могло да наруши. Али ипак при повратку своме из Беча владика је нашао доста бриге и с те стране. Ми смо видјели, да је ускочко питање остало неријешено у истом стању, у ком се било појавило; то јест, ускоци су остали силом воље своје и братске заштите црногорске при Црној Гори; и у томе стању

они се оснажише и два чардака оградише — „у чардаке цебехану хране, — на чардаке суше турске главе.“ И сами Али-паша у почетку 1847 тужио се владици, да се више ускоци не могу трпјети, да му додијаше сиротињске сузе, „а ти ако оћеш трпјети их, узми их у своју државу.“ (Д. А.) Али ако Али-паша није ништа предузимао противу ускока, који су по Херцеговини четовали, није могао забранити Дед-аги Ченгићу, сину Смајил-агином, који није могао лако заборавити смрт очину, да се противу њих подигне. У овоме походу на ускоке Дед-ага позва у помоћ Бунгур-Сали-агу из Пљеваља, да с војском од Колашина окрене Сињавином на Сировац; а он ће изпотаје преко Крнова на Малинско и на Струг, па тако да ускоке изненада између двије ватрѐ ухвате. „Како ударе турци на Малинско и на Струг; сировчани не смједни им одмах у помоћ поћи, бојећи се себе од Колашина, него у ручања доба потрчи, мислећи да су шћели, е би до оно доба на њих удрили. Они приспију на Малинско, кад али су се у исти час малинштани и стружани из поћере вратили, те дијеле турску одору, оружје, коње и комору. У исти мах само што су били мало сјели, удари Сали-ага Бунгур су четири тисуће на Сировац, попали сировачке савардаке и окрени низ Тушину пољем. Потеци сировчани и остали ускоци на помоћ Сировцу; али ко ће доспјети: три сахата хода, а људи удављени поћером! Срећом турци не учине много штете, јербо чељад и стока утеку у гору, само што изгоре неколико савардака и посијеку једнога старца. Церовићи, који су се затекли у Тушину, како у зору чују ударац на Малинско и на Струг, већ су знали, што им се хоће; они седам-осам са још пет шесторо момчади, која се надесе код њих, забију чељад у тушинску црквицу, па сву црквицу испробијај гвожђима, те начини пушкарице, да се бране. Како Бунгура виде низ Тушину, а они се затвори у ону црквицу. Бунгур како не нађе Дед-агу с војском у Тушину, знаде што је сњим било, те он наври да прође низ Тушину у Дробњак, али га наши дочекај из оне црквице и неколика турчина убиј и обрани. Тада се турци свакојако ухиљени за Дед-агом поврати навише преко Штитја пут Језерах, а ови се отвори из оне црквице, уграби двије главе турске и отми готово сву ону пјачку, што су турци у Сировцу били попјачкали. Овим се овај бој доврши.“ Ову кратку биљешку владичину уз његову пјесму *Чардак Алексића*, у којој је опјевао Дед-агин нападај на Ускоке и њихово јунаштво, наводимо од ријечи до ријечи, јер она допуњује исту пјесму. Дед-

агу су дочекали ускоци у Чардаку Алексића, одакле су се јуначки бранили, у то прискочише други; тада искоче и они из чардака с голијем ножевима, и тако сломише турке, и догнаше на Малинско, гдје их опет други дочекаше, те их тако до ноге разбише, прије него је Бунгур-Сали-ага приспио. И то је закашњење Бунгурово донијело ову ускочку побједу. Као што су турци изненада удрили на ускоке, да им не би помоћ дошла из Мораче, тако су их одма и оставили, док им није та помоћ приспјела; одакле се види, да су избјегавали сукоб с црногорцима, јер то није допуштала Алипашина политика, коју су били прихватили и сви турци херцеговачки.

А што се на Цетињу чињело, кад је стиго глас о томе изненадном нападају на ускоке? Одма полети улак, да ровчани и морачани скоче у помоћ ускоцима; али у брзо стиже глас, да су се турци разбијени повратили, и владику обузе радост, пише Медаковић, и заигра се у њему срце као да је царство задобио. Ускоци донесоше на Цетиње 19 глава турскијех, и владика лијепо награди њихово јунаштво медаљама и даровима у оружју и новцу, а њиховог вођу, Бегана Драгојева Требјешанина, наименова сердаром ускочкијем. Ову ускочку побједу владика је овако лаконски Гагићу саопштио: „25 октобра удари кријући на наше ускоке 7—8 хиљада тураках, но малина нашијех покажу се јуначки, што је мало кад било, потуку и по рањавају около 100 турака, узму 30 коња, ухвате 40—50 живијех, но су то христијани били, те их не посијеку, но им само узму оружје, и тако рашћерају турке, као орлови кокошке. Турци су нашима мало штете учинили, само што два ђеда слијепа посјеку, још тројицу убију и двојицу ране.“

Значајно је што се ни противу ускока Али-паша није макао, да освети тај пораз турски; али ће турци још насрћати на ускоке, палити и пљачкати их, а ускоци ће и даље турке јуначки сузбијати, докле их се сасвијем не опросте.

ПЕТИ ДИО

НА ВРХУНЦУ СВОГА ПОЗИВА

Односи с аустријскијем властима послије разграничења. — Аустрија захтјева да црногорци продаду своје земље, што им припадају у аустријској граници. — Мирац и подизање аустријске тврђаве на граници. — Грије замјењује Ивачића. — Почињу изазивања са стране аустријскијех власти. — Црногорске рапресаље у Боки. — Владика слази у Доброту да мир успостави. — Буна у Италији и у Угарској против Аустрије. — Пропаганда обновљене републике млетачке у Боки. — Проглас Петра II-ог на бокеље и дубровчане. — Велика мисо Петра II-ог четрдесетиоеме године. — Његови односи са Јелачићем. — Односи са Србијом. — Интервенција руског оружја у корист Аустрије. — Разувјерење Петра II-ога.

I. Послије разграничења с Аустријом г. 1841, слиједило је неко доба потпунога споразума са пограничнијема аустријскијема властима. У Котору је свеђе био за окружног поглавара Гаврил Ивачић, лични пријатељ владичин, а у Задру на намјесничкој столици Лилијенберга је био замијенио генерал Турски, који је био на челу аустријскијех комесара за разграничење. Ћесар је био послао владици на дар напрени златни крст поводом свршеног разграничења. Барон Шалер, помоћник намјесников, из Задра пише ласкаво владици (6 маја 1843): „Занимателна личност оног, који судбом Црне Горе управља, многе измјене у реченој земљи за вријеме његовог правитељства у дјејство произведене, и његовим духом и ријетким хотјенијем у живот позване, и понаособности оних бреговитих крајева и њиног народа призивају са више страна путнике да их посјете. Међу овима причисљавају се не само особе јаког пола, него и госпоже не потресавају се више од препона путовања, знајући добро колико од тих бише већ отиснуте од онога који ту

управља.“ Па му препоруча неког Милајзена и придворног савјетника Салцгебера са госпођом, који путују у Црну Гору. (Д. А.) Владика исте године у јуну шиље на дар Ивачићу хата „о спомен онога нашега ондашњега разговора“ а намјеснику царском у Задру другога, по имену Гаврана, „који је био онога у свој Босни и Херцеговини најславнијега витеза, Смајил-аге Ченгића. Гавран је коњ млад, пунан огња и тако згодан да је управо весело на њему јашити;“ (Д. А.) а намјесник му на уздарје шиље марашкина задарскога. (Д. А.) За вријеме овијех тако пријатељскијех односа владика моли аустријску владу, преко Ивачића, да обустави наредбу, по којој црногорци могу увозити сô и трговину, подложну дацији, само једнијем путом од Котора до Цетиња, да буде као и до тада, јер би то значило затворити границу црногорцима, осим онијема из 3—4 племена, не могући се остали овијем путом служити. (Д. А.) За тијем моли да аустријска влада спусти цијену на сô црногорцима; да им отвори једно складиште соли у Кастеластви, и даље, да се и иностранa сô може увозити у Црну Гору преко Аустрије; али је ову молбу владичину аустријска влада одбила. Даље владика се заузимао, да аустријска влада укине царину на црногорске производе, на што му ђенерал Турски г. 1845 одговара, да „ сврху ове точке наложена од високог дворног мјеста исљедовања још нијесу окончана и за то касателно овог прошенија за сад ништа опредјељенога казати се не може.“ Али је исте године аустријска влада коначно одбила накнаду Црној Гори, коју је владика тражио за трошкове, које је његов претходник учинио за вријеме његове управе у Боки г. 1813. За тијем се Петар II заузимао, да својим поданицима изради слободан приступ на которске воденице; и царски намјесник из Задра одговара му у августу 1846, да му је висока дворска камара приопћила правила, по којијема ће се моћи на руку учинити, да се жито из Црне Горе у которске воденице сноси, и самљевено натраг у Црну Гору, износи; као и оно жито, што се у Котору меље, на проласку у Црну Гору, да ће се сматрати као трговина транзитна. Најпослије ћемо навести још, како се владика морао заузимати, да изради црногорцима уопће слободан приступ у Котор; што му се одобрава али с некијем условима. У ово доба је Аустрија оградила и пут из Котора до црногорске границе. (Д. А.). Из набројенијех заузумања владичинијех код аустријске владе види се колико очинска брига о добростању свога народа, толико мучни положај, у ком се Црна Гора налазила уз моћног сусједа.

—

Него се није на овоме ограничио рад владичин у односима с Аустријом. Разграничење је имало својијех рђавијех послѣдица за пограничаре. Они су наравно морали имати међусобнијех приватнијех интереса, и ради уређења свијех таквијех питања, радило се договорно између двије владе, да се установи мјешовити суд кметовски са два повјереника дотичнијех влада на челу. О томе је владика радио, кад је био г. 1844 у Бечу, и предложио дворској канцеларији, како би се горња сврха постигла „брзим, лаким и од незапамћенијех времена суштествујућим начином;“ јер су се с разлогом црногорци морали бојати вјечнога поступка аустријскијех судова, који су већ имали прилике да искусе. И ђенерал Турски концем исте године пише на Цетиње предлог о томе суду, и моли владику, да му изјави своје мњење о истом, и да му саопшти све оне измјене, које би желио, „без промјењивања ичега у најпоглавитијим основима, почем су њ. ц. к. в. опредјељени.“ По томе предлогу имало је по 12 кметова са сваке стране пресуђивати парнице, у присуству повјереника аустријске и црногорске владе по народном обичају, и то у Котору. Са овом установом нешто се отезало. Изгледа као да је томе био узрок, што се владика бојао од судова аустријскијех и пошто кметови пресуду изреку, јер сљедеће године пише: „ако би ово кметство подлежало апелацији трибуналској, оно би управо ништа било.“ Изгледа као да је било добре воље с једне и с друге стране, али нити је царски намјесник могао одговорити жељи владичиној, противу постојећег аустријског судског поступка, да кметовске пресуде не зависе од судова; нити је владика наодио цјелисходно, да се то остави на вољу странака, које се парниче докле год могу, знајући добро, да аустријски судски поступак то допушта, у некијем случајевима, и кад се странке унапријед одреку права на призив. И тако се ова мисао није могла остварити.

Но коликогод је ово питање морало занимати црногорског господара, није га ни издалека узнемиравало, као питање о земљама црногорскијех власника, што су остале у аустријској граници. Влада аустријска је била издала наредбу, као што смо већ видјели, по којој црногорци нијесу могли имати непокретнијех добара у Аустрији. Владика се није могао противити тој наредби, али је искључивао земље, што су мирчанима припадале. Мирац је село црногорско, на самој граници, изнад Грбља. Владика је о тој ствари овако разложито писао ђенералу Турском (у марту 1846 г.): „Како се мени чини, то мало земље црногорске, те је у Боку, неће се моћи иначе продати, што неће два три

човјека од моје стране а два три од ваше престимати, и гуверан је платити. Мирачка пак земља, која је у аустријској граници, продаји никаквој не може подлежати, јербо без ње ова мала поселица ни на који начин не би могла суштествовати, но би се раселила.“ Баш у оводоба збива се промјена на управи которског округа, која ће имати судбоноснијех посљедица. Кад је владика чуо, да Ивачића дижу из Котора, одмах пише царском намјеснику, да му је то веома жао. „Г. Ивачић упознао је ове крајеве добро и општу је љубав заслужио од обадва погранична народа; он је узнао карактер овога народа и добро се зна у сваком случају с њима опходити. Од како су се ставиле границе у реду, ја се с њим веома слажем и међу нама се разлике готово никакве не порађа. Ради тога и молим вас г. бароне, да благоволите учинити, да г. Ивачић остане на дуже циркулом у Боку которску, јербо други, докле би се познао с народом и с обстојатељствима овога мучнога краја, прошло би више времена, а више би главобоље било губернијалној президенцији у Задар и мени.“ Ивачић је био далматинац, и с тога ова препорука у оно доба није могла него још више компромитирати га код владе; и на његово мјесто долази царски савјетник Грије де Ронзе. Из свега тока односа између Петра II-ог и бечке владе ми смо видјели, да се ова посљедња није одликовала никаквом наклоношћу према овоме младоме владаоцу црногорскоме; и што нијесу ти односи и још грђи бивали, без сваке сумње, то је била Ивачићева заслуга. За вријеме његово било је случајева, који су могли проузроковати врло непријатнијех пограничнијех посљедица. Још г. 1843 догодио се сукоб између црногораца и аустријскијех војника у Котору, и то употребом оружја, и један војник остао је рањен од црногорске пушке. За тијем је опет било сукоба год. 1845 између залажана и оравчана, и то због неког мегдана, који је сукоб дао повода доста живој преписци између Задра и Цетиња. Владика је тада писао далматинском гувернеру: „Мејдан је међу свијема народима јавни претеча зла; безумни, самовољни излазак оравчана на мејдан ово је све причинио, и они су причина јавна овог немира и у сваком случају су горе поступили од залажана. Но и опет у мјери преступленија залажанскога нијесам их оставио без наказања.“ И на даља захтјевања ђенерала Турског, у овој ствари, владика опет одговара: „Ја залажане и да хоћу немогу од народа праве наказати, а и да могу, не да их разлог. Ја мислим, да би сваком мом пријатељу, ако га имам ђе у свијету, противно било, да се ја кривосудијем оцр-

ним пред народом. У мене ће свагда једно намјереније бити, што узмогу, као што је и до сада било, у отношенију мирнога споразумјенија међу црногорцима и бокезима, и на тај предмет немогу бити никако тврђе црногорци зауздани, него ли су; ђе се год пак људи мијешају, а особито овакви људи, то се зна, да неможе без чегрсти међу њима бити, и за сваке бездјелице нити се мога ко кад јемчити, нити ће се подјемчити. Што се пак тиче границе аустријске, на коју црногорци кријући кад-кад упадну са својом стоком, ја радим што најбоље могу, да тога не бива. и веома га мало бива; и да неће свагда пошто, хоће; јербо није међу њима зид уздигнут, него граница назначена. Но сврх свега тога што ви мене толико укоравате, мене се чини, да ниједну годину није мање зађевица било, но је ову. Мојему је срцу ова тишина драга била, и ја овакога ништа нијесам могао очекивати од вас.“ Кад владика овако чврсто брани своје црногорце силом здравога разума, ласно је схватити, колико је могао у овакијем случајевима, и у ком смислу утицати поштен политички погранични поглавар; и што је Ивачић био, одма се видјело, кад га је Грије замијенио.

II. Док се Петар II за своје мирчане заузимао, да им земље у граници аустријској сачува, долази му глас изненада, да аустријске војене власти намјеравају градити тврђаву баш према Мирцу! Противу те намјере Петар II шиље одма опротест у Котор; а нови поглавар Грије одговара му: „Хоће ли аустријско правитељство оградити једну укријепљену казарну у обштество грбаљско, а тачно близу села Мирца, мени није извјесно, и сљедовательно нијесам у састојање предложити в. в. п. точна увједомленија. Судећи обаче по ономе што се дјејствовало у Паштровиће, на Стањевиће, у Кривошије, и по ономе што је било одлучено да се дјејствује у Брајиће, доходи вјеројатно, да војничке власти намјеравају установити једно стражбишче солдата у какву точку од дуге границе грбаљске, и оградити за исте солдате безопасно обиталиште, у којему би могли противити се свакоме нападенију.“ (Д. А.) Владика му на то одговара, да би „смијешна и неприлична ствар била, да се према оној сиромашној поселици црногорској дигне фортица на праг од села,“ а то на Кинмаље пред Мирцем. Ова одлука аустријске владе већ открива промјену у одлукама према Црној Гори; али је значајан и владичин протест противу прве аустријске тврђаве на црногорској граници!

За тијем Грије даје на знање владици, да ће се лишити својијех земаља у аустријској граници они црногорци, који их

до почетка нове године 1848 не продаду. Што се тиче у опће те продаје, владика му отписује, да би се радовао, само кад би се земље имале коме продати; „али што се тиче искључитељно земље мирачке, она никаквој продаји не може подлежати, јербо мирчани без ње не могу суштествовати. Ја сам ово више пута престављао императорском двору, како год и прошле године кад сам био у Бечу њ. с. књазу Метерниху, но они све једну ријеч, да се прода те прода, а оне се продати никако не могу, што се Мирац преселити неће.“ Па у истом писму (од 2 септ. 1847) наставља: „Ако правитељство те бездјелице с друге стране гледа, но што их ја виђу, па почне градити фортицу пред куће мирчана, и стане насилствено поступати против мирчана и другијех црногораца, узимајући им њихову сопственост, то је противу свакојега разлога и *јавно нарушеније нашега права.* Ја се без сумње надам на благоразумије, којим се вазда руководи имп. правитељство, да ће оно благе и мудре мјере употребити, да се још та бездјелица сврши на неки лијепи начин и да ће исто правитељство изволити сахранити и у напријед оно великодушно благоволеније к цногорцима, којим је одушевљено било.“ Ипак Грије писмом од 6 јануара 1848 извјештава владику, да рок продаје непокретнијех добара црногорскијех истијече концем идућег фебруара, пребацујући владици, да се нијесу до сада продали по његовом наговору. Владика му отписује, да црногорци нијесу продали земље, за што их нијесу имали коме продати, „а ваше в. благородије изјавља, да по истеченију фебруара они неће моћи чинити никаква употребленија од своје сопствености, чему се и ја много чудим и дивим се, како може бити то; и неколико сиромаха црногорскијех, који имаду по једну маленкост земље у аустријској граници, па им се ни кривијема ни дужнијема узима, и да се у тој безпослици поступа тако насилно противу закона просвјештене империје... Што пак ваше благородије каже, ако би се црногорци по истеченију рока усудили чинити употребу од реченијех својијех земаља и кућах, да ће бити дјејствитељно кажњени, *ви можете, како хоћете, и вашијем поступцима давати имена каква хоћете, а црногорскијема каква хоћете, али опет пазите добро, да не пређерате, јербо ево већ има година дана како су и онако многи црногорци увриједђени неблагоразумнима поступцима пандурах и полицијских служитеља; па кад им сасвијем преврe напасти, могли би ове осветом тражити.* Истина да би то ствар од ништа била, али вама и мени доста би главобоље дала.“ Даље пише, да не зна другога начина, на који би се земље продале, кад их

аустријска влада не хоће купити, а бокељи нити хоће нити могу, „него ја вас молим пријатељски, ако икакка знате, објавите ми га“... Позивље Грија, да он сам нађе купце, а он ће одма принудити црногорце, да им земље продаду и то по цијени, коју сами купци назначе! „Да пак мирачка земља томе подлежати не може, то ви и сами знате, јербо мирчани без ње никако суштествовати не могу, што се не би раселили, а ја ни могу, *нити хоћу саглисије дати на раселеније Мирца;* ради тога и молим вас, да изволите изнова представити стање мирачких ствари пред очима вашега начелства, молећи га покорно од моје стране, да се удостоји погледати на стање мирачко, и да по својему познатоме благоразумију друго расположеније дјелу мирачкоме удостоји се учинити.“ Владика по толико пута најодлучније изјављује, да не може пристати, да се мирчани принуде, да своје земље продаду, јер би се онда морали раселити; а влада аустријска још у априлу прошле године изјављује готовост, да купи мирачке земље, а за остале црногорске земље вели, да се „не могу одма откупити!“ (Д. А.). Ова готовост, да се откупе мирачке земље, с једне стране, и она постојаност у одлуци, да се сачувају мирчанима исте земље, с друге стране, рјечито нам говоре о важности положаја овог јединог црногорског села на цијелом југозападном обронку планинског вијенца, што изнад Будве и Грбља дијеле Црну Гору од Аустрије. Мирац је ту постојана стража на путу, који води преко Ловћена; отуда његова стратегијска важност за једну и другу страну.

Преписка се жива наставља између Котора и Цетиња; и већ 18 јануара опет владика пише Грију: „Ни мало нек се не чуди ваше в. благородије, што је мене противно, да данашњим даном ви тако поступате с црногорцима; али ви кажете, да испуњавате власт царску. *Е добро, кад је воља царска, да се сваки дан црногорци бију, робе и различнијем другијем начином безчасте, нека буде тако; а ја сам увјерен, да би се и царска воља гњушавала подобнијех злодјејанија, а не да их још проузрокује. Впрочем, ви чините, па знате и ради шта чините.*“ Ми доносимо опширније ову преписку, једно, да се види, на каквој је муци био Петар II, и како је мушки бранио своја права; друго, да нас не изненаде предстојећи догађаји.

III. У таквијем односима с Аустријом затече Црну Гору бурна година четрдесет и осма. Те године у марту букнула је буна у сред Беча, те је свемогући Метерник морао да бјежи чак у Инглеску, а царски двор у Инсбрук. Такођер дигоше буну Чеси у Прагу; али буна од већега замашаја развијаше се по

италијанскијема провинцијама аустријскијем и у Угарској. Већ у почетку априла, док се Аустрија наодила у таквом пламу револуције, мађари прогласише своју независност од Абзуршке куће, и изабраше Кошута за пресједника привремене владе.

У таквом се стању налазила Аустрија, кад је Петар II све силе улагао, да задржи црногорце од освете за свакидашње увреде, што трпљаху од аустријскијех власти по својијем земљама у аустријској граници. Да наведемо један примјер тога бесмисленога и злобнога изазивања. Чобани залашки чували су своју стоку изнад Доброте, као што су је од вјекова њихови ђедови чували. То опази политичка власт у Котору, и пошље једно одјељење војске у Доброту против тијех неколико чобана, којијема отму стоку и пођерају у Котор, *проливши шу и крв црногорску,* јер чобани, наравно, нијесу могли без отпора стоку пуштати. Усљед тога тако озбиљнога догађаја Петар II пише поглавару которскоме: „Истина је да сам и ја чуо, што сте учинили залажанима, и то сам чуо одма сјутрадан; али да ће се од ваше стране таково, које је добром пограничном споразумљењу противно, дјело кријући учинити, томе се не само никад нијесам надао, него о томе никад нијесам могао ни помислити. Та ако је који залажанин, принуђен великијем снијегом и преступио границу, зар се није могао кривац саразмјерно његовом преступленију казнити руком од правице, него да им се кријући западне, да се из пушака побију и поробе, и да им се стока плијени! То је, барем од како ја памтим, нови догађај међу Црном Гором и приморјем. Па колико ми је то за удивленије, толико се опет чудим, ради шта се ваше благородије још тужи на залажане и к мени се обраћате, да их казним. Ја мислим, да сте их наказали ви, те добро: тројицу сте ранили, међу којијема један смртно рањен; неколико сте, ја чисто не знам, али ви ћете знати и колико заробили, па ако вам нијесу све исплатили, а оно нека вам доплате. Кажу ми, да сте им около 300 брава плијенили, и да сте им опет од тога повратили нешто, што ваши војници нијесу хтјели узети и што им није ваљало похарчити. Свак на овој граници зна, какво је преступленије залашко, какво ли је ваших војника. Мени су те ствари сасвијем противне, и ја бих вас молио пријатељски, да се од таквијех поступања оканите, *јер иначе шакви поступци проузроковаће и веће зло,* које може причинити и мени и вама много главобоље“. Ово је писано 30 јануара, а до мало дана, у фебруару, 300 црногораца једне ноћи напану на Доброту и опљачкају неке боље куће. Отолен се повуку на Прачишта, одакле крену озлоијеђени на Тројицу,

и слијепо напану на ову тврђаву оружану топовима. Ту од црногораца погинуше тројица, а неколико их се рани, те узевши мртве и рањене, повратише се у црногорску границу. Овај непромишљени али одважни нападај страви сву Боку и прекиде сваки саобраћај између Црне Горе и Аустрије.

Какво је погранично стање иза тога слиједило, види се из Гагићева извјештаја, што је послао у Петроград. Ту се вели: „Не будући аустријска војска у стању да се опре покрету црногорскоме, наоди се у обранбеном положају само у которској тврђави, гдје прима из опљачканијех села становништво, којег се ту већ стекло мноштво, те је завладала оскудица у храни. То се све говори овдје у Дубровнику, ја пак нијесам у стању да то вјерујем, јер је прекинут сваки саобраћај са Црном Гором и отуда не могу добијати никаквијех поузданијех извјештаја. Говоре такође и то, да су црногорци одрекли послушност владици и да га држе под стражом на Цетињу, да се слободније мичу и распростиру буну унаоколо; многи пак то држе басном и увјерени су, да владика једнако управља црногорцима као и прије, и да од њега све ово зло произлази, и средством овијем да се нада принудити аустријску владу, да повуче одлуку лишити црногорце свакога непокретнога имања у бококоторској области. При свршетку, *у Дубровнику су се појавили црногорски прогласи, којим се позивљу становници дубровачке области, а по имену конављани, да је дошло вријеме, да се словени уједине, да ослободе словенске области од аустријског угњетавања, и да постану словени независни*... и слично. Овај акт, који има карактер правог бунења, и који пријети овоме крају потпуном разуром, по моме мњењу не може бити црногорског поријекла, *него какве тајне завјере зломислиоца*. Турска пак влада из Херцеговине са своје стране, у знак љубави, да опомене аустријску владу, послала је нарочитога човјека тајно, да каже: „случајно ако херцеговачка раја откаже послушност својим властима и напане на дубровачку област, да се предузму мјере опрезности“. И тако се сада овдјешње становништво налази изван себе од страха. Чим ће свршити ова смутња, не може се ништа предрећи“. Послије три дана Гагић опет пише у Петроград, да су се црногорци удаљили од аустријске границе, али се не зна за колико ће то трајати, јер то зависи искључиво од њихове воље; ал' одма сјутри дан, примивши са Цетиња извјешће пише азијатском департаменту, да су узроци овога крвавога сукоба били: 1. што су аустријске власти забраниле црногорцима долазити на пазар у Котору, гдје су вазда дола-

зили од најстаријех времена; 2. што су с њима сурово поступале страже и полицајски послужитељи; и 3. што су аустријанци почели градити тврђаву таман према селу Мирцу, ком с тога пријети савршено уништење. „Народ црногорски — Гагић наводи што му је владика писао — наоди се јако увриједјен поступањем аустријскијех власти с њим, и до тог се степсна раздражио, да не уважава ни моје совјете ни заповиједи, и скоро нема већ никаквог повјерења у мени, па је с тога и почео силом бујно тражити себи задовољштине; ипак ћу ја употребити све силе, да ублажим гњев овога раздраженога народа". За тијем Гагић наставља од своје стране: „Моје борављење овдје у Дубровнику постаје сваки час опасније и без наде, јер ме прости народ сматра заштитником црногораца, особито од како су овдје стигле вијести о догађајима из Милана и Млетака. Сад се може рећи, да овђе нема никаквог поретка, осим неуредне грађанске управе, или боље да речем управе свјетине". До који дан опет је Гагић писао азијатском департаменту, на основу владичиног извјешћа, да нападај црногорски није био тако ужасан, као што су га престављали с противне стране, и да није трајао више од четири дана, и старањем владичинијем да је већ угашен гњев народни. Даље наставља, како аустријска влада тврди, да су црногорци покушали, да једнијем ударом завладају которском тврђавом, и пошто им то није пошло за рувом, да су се удаљили. „И још су они убијеђени, да су црногорци били потакнути од инглеза, који их често похађају, како би, користећи се смутњом, завладали Боком Да то потврде, веле, да су се скоро виђели не далеко од бококоторског залива неколико инглескијех ратнијех бродова, који, пошто су црногорци нападали на Котор и никаквога успјеха не постигли, одмах су ишчезли, а у исто доба и црногорци се удаљили од аустријскијех граница. *Тако да су црногорци били подлијем оружјем инглеске зле намјере.* Ово тврђење аустријскијех власти *сада се не може ни доказати ни оповргнути;* може бити да ће вријеме открити сушту истину. *Но црногорске жалбе на аустријску владу изгледају неосноване и маловажне,* и није их лако оправдати у овом њиховом поступку." Тако је Гагић обавјештавао своју владу о односима црногорско-аустријскијем, које смо потанко на више изложили. Прије свега пада у очи, како је изоставио из узрока, што су изазвали црногорце на упадање у Боку, два најглавнија: лишавање црногораца њиховијех непокретнијех добара у аустријској граници, и онај оружани нападај на чобане црногорске у Доброти, гдје се пролила крв

црногорска. За тијем долази оно саопштавање гласина, да су црногорци отказали послушност владици, па опет да црногорци све то чине по Боки по упуству владичином. И најпослије наводи смијешну бајку о инглескијем бродовима, па да су црногорци били подло оружје инглеске политике! Отуда закључак, да црногорске жалбе на аустријску владу изгледају неосноване и мало важне! Обраћамо пажњу на оволику несавјесност Гагића, оног некадашњег мудрог савјетника Петра П-ог, ком још није могао опростити, што се није подложио његовом штићенику Ивановићу—Вукотићу....

IV. Ко је пратио пажљиво поступке аустријскијех власти према Црној Гори од како је Ивачић био из Котора уклоњен, тај је одмах схватио освету црногорску, коју владика није био у стању да задржи. Владика је пријатељски опомињао злогласног Грија, да одустане од изазивања, знајући добро да црногорци неће оставити без освете толико увриједа; и ко се упознао с великијема мислима владичинијем, које су баш у ово доба свој врхунац постигле, као што ћемо брзо видјети, тај лако себи представља болове срца његова, усљед црногорског нападаја на Боку, особито на Доброту, владици најмилије мјесто у Боки, у ком су не само он него и његови претходници имали најпоузданијех пријатеља. И за то је владика, заборављајући сва пређашња питања, хитао да закључи мир са највишом власти у Боки; јер док не би црногорци учинили мир са непријатељем, био он у граници црногорској или изван границе, они су сматрали пљачкање рапресаљом сасвијем оправданом и безазорном, што више похвалном, за све вријеме док траје то непријатељство; и за то су вазда разликовали пљачку од крађе у мирно доба, коју су вазда сматрали непоштенијем дјелом. Да то црногорско право четовање кроз Боку прекине владика је 18 марта писао Грију: „Они ће ми час веома бити пријатан, у ком ћу видјети крај овој бесмисленој смутњи, и на тај начин можете назначити погранично мјесто и дан, да се састанемо, дâ ако бисмо што боље учинили.“ И владика с пратњом, у којој је био и Лазо Пророковић, капетан његушки, који је предводио и управљао црногорскијем четама по Боки, сађе главом у Котор. „Кад се укаже владика низ Прачишта — пише Медаковић, који је био у пратњи владичиној — поврве сви из Котора људи, да виде владику, који носи мир, благослов и спокојство свијем приморцима. Долази владика — долази спасење, јер сва Бока бјеше у страху, очекујући сваки час, кад ће у њу ускочити црногорци и починити чудеса. Свијет

је прекрилио црногорски пазар пред Котором, и у Табачини бјеше доста чељади. На пазару дочекују владику окружни началник, заповједник тврђаве са чиновницима и официрима, сви у свечаноме руву. Дивно ти је било погледати владику, кад се спушташе на пазар: а још дивније кад овај горостасни владаоц, узор дивотнијех српскијех јунака, господар највећијех јунака, одједном скочи са бијелог коња свога и стаде на пазару на земљу, иде величанственијем кораком, крећући се поносито, и лак кано крилат, надмашући својом горостасном висином сав окупљени свијет, погледајући својим оштријем орловскијем оком на све стране око себе; али се држи величанствено, озбиљно и са достојанством. Све је упрло очи у дивног владику, али га се нагледати не могу.... Бококоторски началник позове владику у град, ђе му је стан спремљен, али владика не кћене, рекавши: *Нећу у град, већ у Доброшу, у оно мјесшо, гдје се несрећа догодила.*"

У Доброти је владика одсио у кући Крста Јозова, близу града, а то бијаше једна од првијех кућа добротскијех. Осим што је владика тијем хтио, да доброћанима даде задовољштину за скорашњи нападај, он је доброћане сматрао као најсродније међу бокељима, премда су листом католици, вазда је у њихове куће одсиједао, и с њиховијем бродовима путовао, прије него су пароброди почели Котор тицати. Доброта је највише и најбогатије мјесто у Боки вазда било, докле параброди нијесу замијенили бродове на једра. Она се пружа обалом од Котора до Оравца, куда се бијеле прави дворови. А како су доброћани листом поморци били, и бродовима из бијелога свијета долазили испод својијех кућа, они су доносили најскупоцјенија покућства и њим своје красне домове испуњали. Може се рећи, да су доброћани били права госпоштина бокељска, која је међу тијем сачувала до нашијех дана и обичаје и ношњу народну. По томе се још боље може схватити, како је владику морало бољети, што је Доброта претрпјела од црногораца, који су освету тражили од доброћана, међу којијема су били претрпјели онај мучки нападај.

Медаковић прича даље: „Сјутри дан дођу главари приморски и црногорски у велику салу Крста Јозова — па дође и окружни начелник; али уђе и Лазо Пророковић, ма се не оћаше мијешати са главарима, већ остане близу врата. Владика даде својему ађутанту, да чита уговор, којег прва точка овако изговара: „Владика сажаљева што се ова несрећа догодила, и обећава, да ће од понешеног колико је гоћ могуће повратити."

Сви ћуте, док подиже свој глас Лазо: „Не врћемо да ђаволу, него ко што маче — маче!“ Владика поцрвени па рече: „Ћути Лазо!“ — „Не ћути, господару, ово се не чини мир између двије куће, него између двије провинције; па ако ће мир — добро; ако ли неће — на вјеру дошли, на вјеру пошли, пак нек чине што могу, а ми ћемо њима.“ Сви косо погледају на Лаза, али Лазо за то ни абера нема. Прочита се друга и трећа точка: да је пазар за црногорце отворен само у Котору; да силазећи црногорци у приморје морају имати пасапорте. Опет повиче Лазо: „Нећемо тако, не! него да су сва мјеста, ђе су од земанде била за пазаре, да буду и посем сега; а црногорци да слазе у приморје без пасапората, јер су црногорци и приморци један народ, *па смо ми и срођени и опријатељени међу се и окумљени, па ко ће за сваки ручак и објед или за чашу ракије пасапораш?* Не! не! сваки црногорац може без пасапорта долазити у приморје; а само кад оће да иде преко Понте од Оштре (излазак из Боках), онда ваља да има пасапорат.“ Медаковић, који је био присутан, наводи још оштријех ријечи, што је ту Пророковић управио которском поглавару, мрскоме Грију; али владици је била прва брига да прекине непријатељство између црногораца и бокеља, и то је он постигао овијем својијем доласком у Доброту.

Али и послије овога састанка и мира склопљенога владика није миран био. Он је био пристао, да црногорци поврате, што се више узможе од доброћског плијена, али је Пророковић боље схваћао природу тога плијена, и протумачио је, кад је узвикнуо: „Ко што маче — маче!“ Црногорци су се сматрали изазвани и увријеђени, као што је и било у ствари, и они су поступили у томе случају, како су поступали од памтивијека противу својијех непријатеља, те су држали, да су они не само имали право него и дужност да својијем четовањем одговоре на непријатељства новога политичкога поглавара бококоторскога. За то се и нијесу осјећали дужнијема, да плијен поврате, што је послије мира Грије захтјевао. „Што би се мени напомињало — владика му одговара — о повраћању плијенова и накнади штетах, учињенијех од црногораца аустријскијем поданицима, када чисто знате и без напомињући ми, да ћу се ја из свијех мојијех сила старати, што се могне учинити за слогу да се учини. Кад бисте изволили по минута моје стање погледати и споменути се онога благороднога вниманија к мени од аустријскијех сваке класе чиновниках, онда ћете јасно виђети, колико је мени ова несмислена смутња

теготна.“ Петар II је овдје био на великој муци између црногорског схваћања нападаја на Доброту, и своје тежње да се успостави мир са пограничном области и у дјелу, као што је био успостављен на хартији. На овај трудни положај господара црногорскога спушта зрачак свјетлости и ово писмо, што је тада било управљено из Црне Горе приморцима; „Од нас браће црногораца нашој браћи приморцима драги и мили поздрав. А по томе да ви је на знање, од како се опријатељи ћесар ваш и владика наш за велику нашу злу срећу — погибосмо и ми и ви! Него браћо, да устанемо слошки, да се од овијех ђавола бранимо, и онога циркула, што носи главу као дивљи вепар, да се од њега и ми и ви избавимо.“ По Медаковићу, ово је писмо потекло од Лаза Пророковића, истог владичиног ујака: и ми га можемо схватити и у њему надозрети дух, којијем је дисао народ у Црној Гори, од кад је црногорски господар ступио у непосредне односе са Аустријом. Особито ударање граница између Боке и Црне Горе народ није могао да схвати и оцијени, те је држао да се црногорски господар са ћесаром бечкијем „опријатељио!“ У томе их је схваћању подржавало и владичино старање, да са пограничнијем аустријскијем властима одржи односе доброга сусјества. А ми већ знамо, какве је природе то пријатељство било!

V. Него ваља да мало даље поглед пружимо. Ми смо већ у пламену револуције знамените четрдестиосме године. А видјели смо, како руски консуо из Дубровника, с прага Црне Горе, извјешћујући своју владу о догађајима у Боки, приписује их извањскијем „зломислиоцима,“ па упливу инглескоме, што потврђује инглескијем бродовљем, које је већ било испред Боке да завлада овом гласовитом луком! По томе се види, што се у оно доба мислило и у какве свезе доводило ово мутно стање у Боки которској. А Петар II, који још од почетка своје владе снује везе јединства народнога са пограничнијем покрајинама, и којега нам пјесничка дјела његова одају правијем генијем српскога народа, премда је био изненађен револуцијом, према њој одма заузимље положај, који га истиче као српскога генија на врхунцу његова позива.

Револуција је била обухватила српски народ са двије стране. С једне стране, у Млецима је била проглашена република, и тијем ускрсењем старе господарице сјеверне обале јадранског мора, у свијем градовима на тој обали разбудише се старе успомене и почеше се сновати нове везе, особито преко славнога далматинца Николе Томазеа, који је са Манином био на челу

обновљене републике св. Марка. С друге стране, срби и хрвати у Војводини, у Хрватској и Славонији, под патријархом Рајачићем и баном Јелачићем били су ступили у крвави рат са мађарскијем народом, који је био прогласио независност Угарске од Хабзбуршке куће. У тијем приликама Петар II распростире са Цетиња по бококоторској и дубровачкој области сљедећи проглас од 20 маја, у 500 егземплара печатани: „Од владике и свијех црногораца драги поздрав нашој браћи од обје цркве, бокељима и дубровчанина. Чујемо, да у овоме преврату ствари у свијету и до вас доходе некакви позиви и ласкања од туђинаца. И то знамо, да се ваше скупштине на различите партије дробе, ради тога и ми, како вама најближа браћа и највећи доброжелатељи у свијету, шаљемо вам ово објавленије, којијем вам чисто дајемо на знање. Прво, молимо вас, како нашу браћу, да сва друга намјеренија и позиве одбаците на страну, а да будете срцем и душом привржени својој народности и са свијем вјерни и послушни Елачићу, своме једноплеменоме бану од троједне краљевине. Друго, ако пак сачувај Боже! покажете се невјерни својему бану и примите се туђина, а своје добро одбаците, знадите чисто, ми ћемо постати ваши заклети непријатељи, с нама ће се многи ваљасти јунак од та два окружја здружити и крв ће се издајническа немилице пролити и куће издајническе у пепео просути. Ви знате, да се ми не умијемо шалити, но пазите што ћете радити. Треће, у случају нападенија каквога непријатеља на вас, ми смо у сваки час готови вама на помоћ притећи и за вашу слободу с вама уједно нашу крв пролити. Толико знадите и да сте здраво!“ Ова громка ријеч са Цетиња, управљена бокељима и дубровчанима, без разлике вјере њихове, тек онда се може схватити како треба, када је доведемо у свезу са порукама, што је Петар II тада шиљао у Загреб и у Биоград. У Загреб је шиљао к бану Јелачићу војводу Ива Ракова Радоњића са још једнијем послаником, да му усмено саопшту позив владичин, да се прогласи независнијем баном троједне краљевине, обећајући му своју помоћ; ово усмено предање наоди основа и потврде и у наведеноме прогласу, којијем владика позивље бокеље и дубровчане, да буду послушни „своме једноплеменоме бану.“ А у Биоград је писао Књазу Александру Карађорђевићу, који је био послао србима у Војводини помоћ противу мађара: „*Војводство на слабе гране стоји, па и да је сасвијем ослобођено од мађара, за Сриство никаква напрешка, како срби за себе не војују него за туђина.* Хвала

вашој свјетлости и вашој Србији до неба за благородна и велика ваша пожртвованија; *куд би ша срећа сриска, мјесшо војводсшва да се онда на Босну окренуло, данас би се у рукама имало оно, шшо се не би могло лако изгубиши; да једном може букнуши еншизијазам силнога нашега народа у Турској, с подобним мјесшоположенијем, србима не би нико могао лако главе доћи; мени се види, да ми ово свагда можемо уредиши.*"

VI. Оволико за сада, да знамо, какав је положај заузео владика према догађајима оне знамените године, и куд је смијерао његов проглас на Боку и Дубровачку. Као да га је Грије одма разумио, јер је тражио од владике да му га разјасни, одакле се види, да није нимало мио био аустријској влади. Владика је одговорио, да је прогласу био узрок „посведневне вијести, које су овамо допирале, да се хоће бокељи талијанцима предати;" па даље наставља: „Да ли Елачић ћесарски није? Да ли од својега цара постављен није за бана од Далмације, Хрватске и Славоније? Напротив ја сам мислио, да ће речено објавленије вама пријатно бити, јербо оно истиче из онијех чувства, која сам ја свагда питао к правитељству аустријскоме и која ће у мени непоколебима остати у сваком отношенију, као што ме и до сада знате." Тако се владика морао оправдавати за онај проглас; и у самој ствари, први му је смјер збиља био, да заустави млетачку пропаганду кроз Боку. Медаковић пише: „Млечани се побуне, а то се распростре по свој Далмацији, па допре и у саму Боку, а и све је то било готово, да се отргне испод ћесарије и да се ставе под заштиту св. Марка. Млечићи су били разапели јаке мреже по свој Далмацији и Боки; а неколико млетачкијех бродова укажу се око залива бококоторског; а сви Бокељи бјеху вољни, да се придруже новој млетачкој републици, негдашњој царици на мору. И Бокељи и Далматинци очекиваху да ће се они са том републиком обогатити." Страховање владичино од млетачке републике дакле је имало основа, јер особито ондашње велико бродовље бокељско, тај једини али велики извор бокељског добростања, уздисало је за заштитом негдашње поморске царице, коју заштиту Аустрија није знала ни кашње пружити му, те му већ одавна ни трага нема, и негдашња богата Бока одавна је почела сиромашити. Осим тога под републиком св. Марка Бока је велике слобоштине уживала, и кроз прве тридесет година под Аустријом била је већ искусила благодати, којијема се могла надати из Беча! Али су Петру II-ом лебдили пред очима виши народни интереси; и његова ријеч морала је у оно мутно доба у Боки бити пошто-

вана тако, да се млетачка пропаганда није могла с њом у коштац хватати. Отуда она мржња славнога Томазеа, који је био поред Манина на челу обновљене републике, одиста из обзира према Далмацији, мржња која избија на некијем мјестима у његовијем списима, првијех година послије неуспјеха оне револуције, противу Црне Горе и нашега великога пјесника, о којему су сви савременици хвалом и поштовањем писали; дочим о српскоме народу уопће, како о његовој прошлости тако о његовој будућности Томазео пише највећијем симпатијама. Ову је Томазеову мржњу одиста још више поджижала безусловна оданост владичина Русији, коју је славни далматинац мрзио и као ревносни католик и као прави републиканац. У то знаменито доба било и преписке између Томазеа и владике. Дошавши на владу ускрснуте републике 22 марта, одма је писао владици. Ми то писмо пред нама немамо, али се његова садржина огледа у овоме владичином одговору од 21 априла: „Примио сам ваше писмо од 31 марта, које ме веома удивило. Није ми нуждно било напомињати дужности к човјечеству, јербо су оне свети аманет, који је природа дала свијема освијешћенима људима. Ко обожава свободу, и ко је управо свободан, он подобноме себи не жели ни твори обиде, јербо гази обожајему светињу ногама. Зла клевета! Бог, знаде када ће се племе словенско испод њене гадне анатеме освободити, и када ће га зора истине обасјати; особито пак противу овога свободнога гњијезда клевета вјечно грми. Је ли крвавије странице у свемирној историји од црногорске? Је ли страшније, витешкије и дуже борбе међу неједнакошћу јоште свијет видио, него што је видио борбу црногорску послије паденија царства на Косову? Злоба и клевета све су ово од свијета, колико су могле, крије и наопако га престављале из ова четири узрока: прво, што смо славјани, које клевета по свуда гони; друго, што су наши сусједи свагда били непријатељи свободе, противу ње су тврђи кордон држали него противу чуме; треће, фанатизам троструки, паклено сјеме неслоге, које је нашему народу више зла учинило но све иноплемене силе и оружје; четврто, што су црногорци у гдјекојима непристојностима ученици турски, те ураде гдје-што по обичају турскоме. Да! цијела се готово Европа данас служи једним шиболетом; исти шиболет употребљавају црногорци ево четири вијека и по: он приличи човјеку да није буран и крвав. Жица, која цијело ваше писмо пролази из двије је струке упредена; ја их обје

добро видим. Будите здраво и весело.“ (Д. А.) И потписује се „ваш обични пријатељ,“ па је оно „обични“ избрисао. Дакле велики филозоф не дипломатише с великијем пјесником, него чујући за велики уплив владичин у Боки одиста тражи силом свога ума и имена да савлада владику, осуђујући држање Црне Горе па и његово. То је морала бити поука владици од славнога шибеничанина, који је тежио вазда да утиче на југословенство. Али му је владика мушки одговорио, побједивши га славном историјом Црне Горе; и одма послије тога издаје онај проглас на бокеље и дубровчане.

Ми имамо и одговор, што је скупштина првака бокељскијех послала владици на тај његов проглас. Тај одговор, потписан од начелника свијех бокељскијех општина, гласи: „да ми никакво противљење немамо сјединити се свијема државама славено-српскијема, кад оне постану самосталне и без туђег уплива, под *кесарском круном.*“ А истога дана 1/13 јуна са исте скупштине пошао је одговор и народноме сабору у Загребу, у ком се наглашује — „толико краљевина далматинска, колико њој за сада скопчано окружије боко-которско припада по положају, по историји, по језику и по племену већег броја славено-српској народности. Без сумње, кад би настојећи догађаји корачали, да се државе славено-србске, то јест југославенске, уједно сједине под штитом *кесаровијем* без уплива никакве туђе народности, као на прилику: талијанске, мађарске, њемачке и тако даље, Бока которска противна бити неће, да се жеља ваша испуни, што се сјединенија нашега тиче. Али данашња обстојатељства, а навлаштито она, што сте ви угарској круни подложни, не допуштавају, да ми за то сјединеније жертвујемо независност наше народности, која је нама признана у новоме уставу царства аустријскога. Кад овака југославенска држава правилним путем постане самостална без туђег уплива, кад се збуде оно, што сви желимо, т. ј. основа славенскога царства под *кесарским штитом,* кад у најпосље једнака права буду слободно међу реченима државама уговорена и постављена, окружије бококоторско од своје стране радосно ће себе у томе сојузу приписати. Напротив тога, ако државе хрватска и славонска желе и могу с нама у садружество доћи под уставом 25 априла ове године, да с нама уједно у новому коституционалному животу уђу, окружије ово ништа радосније захтијевати не може. Толико за сад на позиве херватског народа имамо чест вама представити, остајући братинским привржeнијем“ и т. д.. Оба ова одговора бокељскијех првака не могу се узети

поставила, тебе срећа с дивнима напредностима вјенчаје. Али се види, *све твоје изопачују — спаса си престол, династију и све њезине посљедоватеље, учинио си им услугу, какву им нико јоште није учинио од њина постанка, па твоји задужници послѣ неколико дана мјесто захвале намећу Далмацији стари гвоздени јарам — а Далтација је твоја бановина.* — Далмација за дивним братством не чезне, али што је сирота крива, кад не види даље од носа? Али сада, или хоће или неће, морати ће се трсити талијанства. Сваки народољубац, *цијели народ наш у тебе је очима упро, и к тебе руке пружио, како небом посланоме Месији. Твој је задатак велик, њим Европа нови вид добива, он миче гадну љагу са лица силних Славјана, који до дана данашњега ништа друго нијесу били до продани и жалосни робови и надничари других народа. Ох, драги бане, већ земља од ове мрске неправде стење, душе су благородно мислећих славјана у вјечној муци, стиде се свијета и људи због овога нискога стања,* у којему смо спрема других народа европских, нашом собраћом — ради чега мимо проче народе овај зли нарок нас прати, рашта смо *привикли робовати, рашта своје силе не познајемо,* рашта неко слијепо задахнуће управља славјанима, *те се самовољно у туђе вериге вежу.* — Ја сам, истина је, с овом шаком народа, под анатемом тиранства и шпионства, свободан, али што ми је боље? *када гледам около себе милионе моје браће, ђе стењу у туђе ланце.* Веома ме је обрадовало потоње твоје писмо од 7 X бра, нек' их буде туга — може им бити назвати те баном далматинским, нека именују како хоће, само нека је Далмација у твојој руци, да се једном саставимо. Не сносно ми је оно, што ти прво званије и мјесто у царству обећаше па одступише — *од свашта ће одступити — и што се снажном мишицом не узмогне држати, оно све треба за ништа сматрати.* Желио сам, да ми је могуће било, послати вам у помоћ неколико црногораца, и готови су свагда на твој глас и на корист обшту. *Ништа ме до сада на свијету није интересирало толико, колико твој посао,* ради тога би велику задужбину учинио, да ме чешће удостојиш твојим неоцјењеним писмом. Свако мало и велико моли ти Бога за здравље и за срећан успјех, а ја више од свакога, који с највишим почитанијем остајем". (Д. А.) Јели треба тумачити мисли у овом писму владичином? Улога, коју господар независне Црне Горе намјењује Јелачићу у јужном словенству, — улога Месије, у кога је читав наш народ очи упро, да Јевропи даде нов вид, и да макне гадну љагу са лица словена, проданијех и жалоснијех робова и надничара туђијех, с чега су душе благородно мисле-

намјеснику у Задру писао, да је вољан помагати *устанак* срба и хрвата условом, ако то није *слијепа подстрека* и *издајство законитости своје среће*, јер „тада бих ја њих за најпосљедњи народ на свијету држао“ и „када бих ја у томе њиховим учесником био, онда бих се крио од сунца и од људих.“ Онда је овај услов доста увијен био царском намјеснику, али је нама данас доста јасан.

Исти дан, кад је ово владика писао царскоме намјеснику у Задру, 19 новембра, Јелачић пише владици, из главног стана у Бечу, сљедеће доста карактеристично писмо: „Свјетли владико! Овај час разумио сам, да је од стране ваше на мене од дужег времена било управљено писмо, којим сте ми руку помоћи у народном мом предпријатију пружили; мени је веома жао, да ја почитајемо писмо ваше примио нисам, и на исто још одавна одговорити не мога, за то долазим вам овим моју најсрдачнију изјаснити благодарност на љубави вашој, тим више што сте ми помоћ баш у оно магновење понудили, кад сам ја за свету ствар народа мога из царевине аустријске оружје дигао, јер то је показало искрену и сусједну љубав вашу прама мени и домовини нашој, то је засвједочило да сте уважили разлоге који ме на тај корак побудили јесу. Што се пак тиче понудите помоћи принуждена се сматрам, изјаснити вам, да ја такову без дозвољења дипломације примити и прибавити у стању нисам, а и нуждне кораке код печитељства без основног изјаснења вашег ништа не могу — в прочем будући се је вид предузећа мога преобразио, надати се је, да ће се задатак мој скорим рјешити, међу тим за сваки случај уздржајем себи употребленије засведочене љубави ваше и молим да ми ту нигда не ускратите, препоручујући се у сусједну љубав, остајем с високопочитанијем и искреним поздравом“. (Д. А.) Јелачић одговара на писмо, које вели, да није примио! Понуђену помоћ не може примити без одобрења дипломације, а и потребите кораке не може учинити без *основног изјаснења* владичина.... Види се, да се Јелачић у великој неприлици нашао према владичиној намјери. То је Петар П. разумио, али се још нада; па, као што је покушавао у Скадру код Осман-паше Скопљака, тако у блажем облику покушава у Загребу код бана Јелачића, ком овако пише 20 децембра 1848: „Ваша Свјетлост! Свакому се напретку твојему радујем како сопственоме своме, јербо је твој напредак народни, а то се зна и мој, како твојега сабрата. — Свијетли бане! Трудно ли је твоје свето званије, *но величанствено и дивно. Тебе је тајна судбина на челу јужних славјана*

поставила, тебе срећа с дивнима напредностима вјенчаје. Али се види, *све твоје изопачују — спаса си престол, династију и све њезине посљедоватеље, учинио си им услугу, какву им нико јоште није учинио од њина постанка, па твоји задужници послѣ неколико дана мјесто захвале намећу Далмацији стари гвоздени јарам — а Далтација је твоја бановина.* — Далмација за дивним братством не чезне, али што је сирота крива, кад не види даље од носа? Али сада, или хоће или неће, морати ће се трсити талијанства. Сваки народољубац, *цијели народ наш у тебе је очима упро, и к тебе руке пружио, како небом посланоме Месији. Твој је задатак велик, њим Европа нови вид добива, он миче гадну лѣагу са лица силних Славјана, који до дана данашњега ништа друго нијесу били до продани и жалосни робови и надничари других народа. Ох, драги бане, већ земља од ове мрске неправде стење, душе су благородно мислећих славјана у вјечној муци, стиде се свијета и људи због овога ниског стања,* у којему смо спрема других народа европских, нашом собраћом — ради чега мимо проче народе овај зли нарок нас прати, рашта смо *привикли робовати, рашта своје силе не познајемо,* рашта неко слијепо задахнуће управља славјанима, *те се самовољно у туђе вериге вежу.* — Ја сам, истина је, с овом шаком народа, под анатемом тиранства и шпионства, свободан, али што ми је боље? *када гледам около себе милионе моје браће, ђе стењу у туђе ланце.* Веома ме је обрадовало потоње твоје писмо од 7 X бра, нек' их буде туга — може им бити назвати те баном далматинским, нека именују како хоће, само нека је Далмација у твојој руци, да се једном саставимо. Не сносно ми је оно, што ти прво званије и мјесто у царству обећаше па одступише — *од свашта ће одступити — и што се снажном мишицом не узмогне држати, оно све треба за ништа сматрати.* Желио сам, да ми је могуће било, послати вам у помоћ неколико црногораца, и готови су свагда на твој глас и на корист општу. *Ништа ме до сада на свијету није интересирало толико, колико твој посао,* ради тога би велику задужбину учинио, да ме чешће удостојиш твојим неоцјењеним писмом. Свако мало и велико моли ти Бога за здравље и за срећан успјех, а ја више од свакога, који с највишим почитанијем остајем". (Д. А.) Јели треба тумачити мисли у овом писму владичином? Улога, коју господар независне Црне Горе намјењује Јелачићу у јужном словенству, — улога Месије, у кога је читав наш народ очи упро, да Јевропи даде нов вид, и да макне гадну лѣагу са лица словена, проданијех и жалоснијех робова и надничара туђијех, с чега су душе благородно мисле-

које ћу ја свагдар знат народ мој заступати, и што *права користи* његова захтјева задобити. Ово ће бити од вас нови *доказ високог поњатија о нашим интересима, и чврсте љубави међу браћом југословенском*". (Д А.) Ево како се Јелачић одзивао великој мисли владичиној! Владика је остао не само разочаран него и увријеђен овијем опоменама у облику пријатељскијех савјета; и тек 3 јуна одговара бану, да га је његово писмо удивило; црногорци нијесу прелазили у Боку оружаном руком: „даже и најмањих немирах веома се мало догађало, којијех је свагда по ђешто бивало, кано међу наоружанијем општинама, које су привикле нарушавати често пута домаће спокојствије Ја сам свагда из свих сила настојавао, како што и данас настојим, да невредимо спокојствије остане међу Боком и Црном Гором. *Мене је к овоме интерес Црне Горе водио, мене је на ово заклела из ђетинства најсветија свеза и љубав братска. Драги Боже, ове ће ријечи вам цио народ бокески једнијем гласом потврдити.* Што се пак тиче уплива мојега братскога савјета на бокеље, *он је истина доста јак,* и ја сам га готов у свако доба на ползу сабратску употребити, него у том случају, *ако се бокељима учини олакшица, сходна њиховом бједном стању; онда чисто се уздам, да ће једна моја ријеч сва комешања бокеска утаманити; ако ли сви тереши несносни, од неко доба на Боку намештути, остану бокељима на врат, ја се у том послу не бих могао мијешати,* **јербо бих поступио против сопствене части.**" У истом смислу одговара и графу Штадиону још прије него Јелачићу, одакле се види, да су му обадвојица у истом смислу писали, са једног истог извора, приговарајући владици за његов утицај међу бокељима и жалећи му се на расположење духова у Боки. Владика обојици признаје тај свој утицај отворено и потнуно, и он једноме и другоме одговара, да ће га он уложити, али *тек условом, да се с Боке дигну тереши, које прије није сносила;* иначе да се он неће мијешати, јер му то његова част не допушта! А грофу Штадиону још надоставља: „Истина је, ја сам љубитељ благоразумне слободе, која дичи и облагорођава човјека; то је наш жертвеник, којему се најблагороднији производи овога горскога гњијезда још од памтивијека приносе; него је и то истина, стотине пута освједочена, да сам ја највиши непријатељ анархије, која је гора него куга; та мене је анархија више главобоље дала но икоме у Европи. Ја немам причине бити непријатељем Аустрије; *и ако је досадашња њезина политика на наслов Црне Горе мрзила,* али се никад није покушавала противу наше свободе." Тако отворено Петар II износи пред очи министру аустријскоме свој карактер, бйће Црне Гор

забадава било. На уранку 1849, лицем на Ђурђев-дан, наш велики пјесник отвара срце своје сродној души, другом српском пјеснику, потомку независнијех господара славне дубровачке републике, и овако тугује: „Почитајеми графе Почићу! Хвала ти на братској успомени, на красном дару, којим си ме обдарио; та ово нијесу талијанке но китне и гиздаве српкиње, које ће сваком родољубу душу ограшити. Што је твој умотвор, он блиста у светом храму нашијех муза *чистијем вјероисповједанијем народним.* Дубровник је јединствена дика књижевности наше, а ти си дика његова. *Ај кукавни срби, свачија их сабља сијече, истријебити их не мога; никакви их тирански ланци не могоше одржати да робују, а глупи их мисионери са својим лажима окужише и утријеше: разлучише србе туке и невине, сваки на своју страну; отуђише брата од брата; крваву сабљу међу србима извадише, и одтискоше ријеке братске крви, те провреше.* Бог знаде, хоћели се срби када од ове страшне ране излијечити. Драги графе, *данас су настала времена од пословања за оне, којима ништа своје није урађено; ја сам се у почетку нешто надао, него данас видим, да је за сада југословенство идеална ријеч, која само празнијем гласом лијепо звечи. Што је бановина (троједна краљевина) и војводство, то су мртве историјске ријечи, друго ништа. Југословени силе своје не познају, па и заслуге своје не виде, с тога они себе и предају слијепо у безусловно робство туђину; ово је вјечна мука за оне, који су њихови, и за оне душе, које ово осјећају — него све једно бива,* **кад наша браћа не умију разумјети, што је дична свобода.** По наредби мојој, до који дан доставиће се г..... имена овдашњих пренумераната на Дубровник, цвијет народне књижевности. С Богом, г. Почићу, братски ти поздрав са свим народољубцима“. (Д. А.) Са сродном душом *чистога вјероисповједанија народнога,* то јест српскога, владика се хладно разговара, констатирајући узрок робовања народнога, а то је вјерски раздор; али он знаде, да има и другијех народа, који различите вјере исповиједају, па им то не смета да једнодушно цијене и љубе своју слободу, за то закључује тешком осудом, да *наша браћа не умију разумјети што је дична слобода.*

Кад је Меду Пуцићу писао ово писмо, владика је био добио од Јелачића писмо из Пеште од 1 априла, каквом се ље није надао; наиме, Јелачић га моли, да стане на пут преласку црногораца у Боку, намјером непријатељском. „Па ако би которани по савјет к вама дошли, — наставља даље — реците им, молим вас, како је за корист нашу потребно у Боки которској мир држати и жеље своје *законитим путем* влади подњести, код

које ћу ја свагдар знат народ мој заступати, и што *права користи* његова захтјева задобити. Ово ће бити од вас нови *доказ високог поштења о нашим интересима, и чврсте љубави међу браћом југословенском*". (Д А.) Ево како се Јелачић одзивао великој мисли владичиној! Владика је остао не само разочаран него и увријеђен овијем опоменама у облику пријатељскијех савјета; и тек 3 јуна одговара бану, да га је његово писмо удивило; црногорци нијесу прелазили у Боку оружаном руком: „даже и најмањих немирах веома се мало догађало, којијех је свагда по ђешто бивало, кано међу наоружанијем опћинама, које су привикле нарушавати често пута домаће спокојствије Ја сам свагда из свих сила настојавао, како што и данас настојим, да невредимо спокојствије остане међу Боком и Црном Гором. *Мене је к овоме интерес Црне Горе водио, мене је на ово заклела из ђетинства најсветија свеза и љубав братска. Драги Боже, ове ће ријечи вам цио народ бокески једнијем гласом потврдити.* Што се пак тиче уплива мојега братскога савјета на бокеље, *он је истина доста јак,* и ја сам га готов у свако доба на ползу сабратску употребити, него у том случају, *ако се бокељима учини олакшица, сходна њиховом бједном стању; онда чисто се уздам, да ће једна моја ријеч сва комешања бокеска утаманити; ако ли сви тереши несносни, од неко доба на Боку намештнути, остану бокељима на враш, ја се у том послу не бих могао мијешати,* **јербо бих поступио против сопствене части.**" У истом смислу одговара и графу Штадиону још прије него Јелачићу, одакле се види, да су му обадвојица у истом смислу писали, са једног истог извора, приговарајући владици за његов утицај међу бокељима и жалећи му се на расположење духова у Боки. Владика обојици признаје тај свој утицај отворено и потнуно, и он једноме и другоме одговара, да ће га он уложити, али *тек условом, да се с Боке дигну тереши, које прије није сносила;* иначе да се он неће мијешати, јер му то његова част не допушта! А грофу Штадиону још надоставља: „Истина је, ја сам љубитељ благоразумне слободе, која дичи и облагорођава човјека; то је наш жертвеник, којему се најблагороднији производи овога горскога гњијезда још од памтивијека приносе; него је и то истина, стотине пута освједочена, да сам ја највиши непријатељ анархије, која је гора него куга; та мене је анархија више главобоље дала но икоме у Европи. Ја немам причине бити непријатељем Аустрије; *и ако је досадашња њезина политика на наслов Црне Горе мрзила,* али се никад није покушавала противу наше свободе." Тако отворено Петар II износи пред очи министру аустријскоме свој карактер, бићe Црне Горе

и понашање Аустрије према њој. А Јелачићу и Штадиону поставља услов улагања свога утицаја у Боку, да се узрујани народ смири, услов који одговара потпуно духу великога нашега пјесника.

Она сагласност савјета и пребацивања од стране Јелачића и Штадиона убија коначно сваку наду владичину у бана троједне краљевине, и прекида коначно његове односе са несуђенијем Месијом југословенскијем.....

VII. Али Петар II ипак не малаксава; ми смо видјели, што је он књазу Александру Карађорђевићу писао, ставивши нам у изглед заједничку акцију Црне Горе и Србије; што ли је писао Меду Пуцићу о овом знаменитом добу „од пословања за оне којијема ништа своје није урађено;“ али прије треба да се повратимо на односе између ове двије српске државице.

Видјели смо како су се разишли књаз Милош и Петар II у вријеме Градашчевићеве буне. Млади господар није могао опростити књазу Милошу његово држање у оно знаменито доба, и ми не наодимо никакве везе између Биограда и Цетиња све док није дошао на владу књаз Александар Карађорђевић. Владика му је одма честитао долазак на престо, а књаз Александар тек 27 септембра 1843 управља му из Биограда два писма: једнијем му јавља, како је за књаза изабран, признат и проглашен, што није учинио у своје вријеме; (Д. А.) а друго гласи: „Ваше Сијатељство! са срдачним удовољством, ја сам имао чест примити почитајемо писмо вашег сијатељства још 9 декембра прошле године, којим сте доброту имали ступленије моје на достојанство књаза српског поздравити ми, но разна обстојатељства отечества мог, која су вашему сијатељству позната, и која су ме за цијело ово вријеме јако заузимала, нису ми никако дозволила прије одазвати вам се, за које надам се, да ће ме доброта и пријатељство ваше к мени извинити. Ја сам, ваше сијатељство, савршено увјерен о искрености чувствованија ваши у истом писму изјављеним, о којима сам ја и у пређашњем стању мом више пута срећу имао вешчествена доказатељства видити; и за то на свем том благодарећи вашем сијатељству, усрдњеише молим вас, да ме и у напредак у љубави и пријатељском расположенију задржати изволите, увјерени будући, да ја никад нећу престати с отличним почитанијем називати се вашег сијатељства свагдашњи почитатељ — А. Карађорђевић.“ (Д. А.) Како је наш велики пјесник одушевљен био овом промјеном у Србији, најбоље се види отуда, што не само прашта новоме

књазу, што је толико времена пропустио, док му је одговорио, него још овако му одушевљено писмо управља одма 27 октобра: „Ваша свјетлост! О како ми је добро дошло твоје писмо од 27 септембра ове године! Општа народа српског радост моја је радост: — славна и безсмртна дјела Карађорђа одушевљаваће србе до вијека: — твоје је, срећни и драги књаже, народу србскоме ступање на престол књажевски — празик најдражи њиховим душама, без искљученија цијеломе српству од малога до великога; а мене драже и милије од иједнога српскога сина. Божије су судбе неисповједиме. Његова је правда над твојом главом књажевском заблистала за срећу и славу цијелога српства.“ (Д. А.) Иза овога одма у новембру долазе на Цетиње неки Јован и Максим Николићи, који су учествовали у покрету у Србији противу Карађорђевића, за које владика моли књаза Александра да им опрости, да се могу слободно вратити у отаџбину, на што га је потакло „ово искрено њихово признање и распокајање о овој заблуди, плачевно њихово стање, будући лишени свог отечества, а највише србљи будући.“ (Д. А.) Сљедеће године, кад се владика наодио у Бечу, пише отолен књазу Александру, молећи га да дадо Вуку Караџићу пенсију, коју му је био укинуо, одиста као Обреновићевцу. (Д. А.) Ова два писма владичина довољно карактеришу његово држање према унутрашњијем династичкијем борбама у Србији. Видјели смо, како се владика братски измирио са књазом Милошем у Бечу; али доста рјечито нам говори писмо младога Књаза Михајила, које шиље из Рујича на Цетоње по нарочитом свом повјеренику, у највећем јеку револуције, 27 јулија 1848; то писмо гласи: „Ваша свјетлост, свјатјеиши владико и господару! Долазим поздравити вашу свјетлост овим мисмом искрено, и молити, да би жељу, коју доноситељ листа овог вама предложио буде, за моју собствену примити и испунити благоизволили. Ја... истина... немам срећу лично познати вашу свјетлост; но увјерен будући, да савршено пољате задатак данашњег времена, по том начелу изрећи могу: да се не само познајемо, но да и једни смо. Примите, свијетли господару, увјеренија мог безмјерног почитанија и преданости, с којом јесам ваш покорни слуга — кнез М. М. Обреновић.“ (Д. А.) Не знамо у чему се састојала та жеља, али се можемо домишљати, када у обзир узмемо доба, у које је писмо писано, и факт, да ту жељу не повјерава артији [1]). На сваки начин, љубав и повје-

[1]) Медаковић вели на једном мјесту, да је Кнез Михаил позивао владику, да пошље војену помоћ србима у Војводини.

рење, којијем ово писмо дише, довољно нам свједочи, како се мислило у кући Обреновића о знаменитом нашем господару. Овдје ћемо још забиљежити, *да су били први књажеви Србије, Александар Карађорђевић и Михаил Обреновић, који дају Петру II-гом наслов „свјетлости“, као земље господару.*

Владика шиље двоје дјеце у Србију на школу, па препоручујући их Гарашанину, говори о свом настојању, да уведе просвјету у народ; „а да бих колико прије ту пожељену мету докучио, за благорасудио сам шиљати за границу кад-кад по неколика младића на науку. Но гдје би црногорска младеж могла лакше получити образованије ума и срца, а да не изгуби нимало од своје дичне народности, ако не у Србији, гдје се и свѐ науке на нашем језику предају“... (Д. А.) И из Биограда му се братски одазивљу.

Исто тако препоруча Гарашанину црногорске исељенике, о којијема имамо сљедеће податке. Симо Милутиновић пише у мају 1847 Авраму Петронијевићу: „Крајње сам слаб и болестан, него вас молим и овако, молим именом човјечества и именом и вјером србинства и једнородства, та светињом христијанства, стостручно вас молим и заклињем свемогућим Богом, да се смилујете и да умолите и сагласите г. Гарашанина, да примите у Србију и оне црногорске досељене фамилије, које на карантину мокрогорском обустављене чаме и безчовјечно пропадају, које од глади, које од зулумћара. Није Србија још толико пренасељена да већ нема више мјеста ни за своју родну браћу, та колики је само Мироч просторија и пусторија, свуд би по њему родио кромпир и стрвно жито, и стока би се добро држала у оноликим шумама, и то би за црногорце Банат био, само их треба одма правитељство да својски привати, да упути и да намјести и да снабдјене крајњим нужностима, па да нам оживотворе оне мртвине горске и да посрбљавају и облагорођавају оне апсолутизма римскога изроде. Шта ли нам је србима други бољи и славнији задатак него своју браћу облагополучавати? Ова љубави србинства сјемена неколико, нећу и не дај Боже, да падну на камење голо и безчувствено, а толи у трње пакости и презрења. Та ево србљи из Књажевца и оближњи села примају их на своје земље и долазе вас молити за њи, ако се иначе и боље што с њима не узхоће.“ (Д. А.). Петронијевић се је одазвао овој Симовој молби, и Гарашанин му одговара 3 јуна 1847 овако: „Ја сам већ издао допуштење, да они црногорци, о којима је ономад ријеч у министеријалном засједанију била, могу овамо прећи. Ово је сад опет друга гомила, и ја се не

смијем согласити, да се овако премного ови нерадина и просјака овамо у земљу на велико неспокојство нашег народа упусте. Г. Милутиновић лако може у соби умствовати о србинству, једнородству и шта ја знам још, али то у ствари другојачије стоји. Треба најприје ако је могуће гледати, да буду црногорци достојни пријема у Србији, па ћемо и ми заједно са Милутиновићем у смотренију црногораца мислити, говорити и творити. Ово је моје мњеније о црногорцима, а још вам и то додати морам, да у свакој чети ајдука на граници има и по гди који од овакови црногораца, који изостану од повраћајући се.“ (Д. А.) Тада је донешено и сљедеће рјешења: „Црногорци, који у Србији долазе, мучно се населити могу, за то треба владика црногорски најприје да уговори са правитељством српским и књазом извјесно њихово насељеније, т. ј. да им се опредијели у Србији мјесто, гдје се населити и земљу обдјеловати могу. Ако то владика неће да предузме, то нека даде опуномоћије Милутиновићу, који ће то ако се могне свршити.“ (Д. А.). Еле је Симо Милутиновић унеколико успио, и ми уживамо како у његовом ватреном патриотском заузимању за исељенике црногорске, тако у хладном државничком одговору Гарашанина, који ипак узимље у обзир то заузимање Милутиновићево и води бригу о уредном насељивању црногораца у Србији у договору са владиком.

Оволико смо могли покупити о односима између Србије и Црне Горе прије знамените четрдесет и осме године, што ће тек моћи допунити, коме буде на расположење државни архив у Србији, као и архив књаза Александра; ал нам је и ово доста, да видимо тежњу сестринских веза између Србије и Црне Горе. А сад долазимо на оно знаменито писмо владичино књазу Александру четрдесет и осме године, у ком се говори о Книћаниновом походу у помоћ србима у Угарској и о заједничком дјеловању Србије и Црне Горе против Турске. То је писмо владика овако завршио: „Мени се види, да ми ово свагда можемо уредити, само кад шћети буде ваша свјетлост и ваша Србија. Ја сам о овом послу говорио с г. Јанковићем, који ће вам моје намјереније расказати, колико га је могао разумјети“. (Д. А.) Књаз Александар одговара владици 29 маја 1849 овијем врло значајнијем писмом: „Ваша свјетлост! Ваше уважајемо писмо од 14 августа п. г. у ком сте доброту имали напоменути ми вашу свагдашњу жељу, ја сам исправно примио, и радујем се да вам повторити могу моје особито уваженије и почитаније. Кад сам се ја рјешио браћу нашу у војводству потпомагати, ја сам јасно предвиђао, да би наши непријатељи улучили при-

лику сајузити се с мађарима, ако би се ови осилили, који сојуз био би за народ србски а особито са намјере наше са свим убитачан. Ја се у овом предвиђању нимало нијесам преварио, јер ми свједоче дјела, од како су се мађари границама нашима приближили. И тако за предупредити овај сојуз опасни, а за оснажити србство, ја сам за нужно нашао дјејствовати, да се срби у Аустрији бар толико узвисе, да се народност њима призна, како би отуда и морална и физическа снага њина развити се могла. Моја је намјера била добра, па ако све и не постигне, опет се никада мојој доброј вољи неће имати што пребацивати. Ја вас могу увјерити, да Србија овим пожртвовањем није нимало ослабила, но шта више она се, поред вашег зојузничества, које мој народ особито одушевљава, и које и сам највише уважавам, наоди приправнија, јача и вјештија него икада. Овакову силу на постижење наше давно пожелане цјељи употребити треба само у благопосјешно вријеме, о коме ћу се ја с вама споразумјети. Мени је жао, да је прилика тако донијела, да сте о том с Јанковићем говорити морали, будући се оваково дјело непосвећеноме не може повјерити. Мој попечитељ унутрени дјела г. Илија Гарашанин по мојему налогу назначиће вам човјека, с којим ћете ви о томе дјелу непрекидно и повјерително одсада споразумјевати се. Са овим писмом изволите примити аманет. Будите ми здрави и увјерени о мојој искрености и почитанију, с којим остајем ваше свјетлости свагдашњи почитатељ и слуга — А. Карађорђевић.“ (Д. А.) Владика одиста није негодовао, што је Србија послала оружану помоћ својој браћи у Војводини противу мађара; напротив његова је српска душа кликовала од задовољства, за то је онако топло и благодарио књазу Александру на „благородна и велика пожертвованија“ на оном братском походу у војводину; па је за то господар црногорски и наградио Книћанина највишијем војничкијем одличијем, златном медаљом Обилићевом, коју је он био установио за ратне заслуге за србство; [2]) али је онијем усклицом: „Куд би та срећа српска мјесто војводства да се онда на Босну окренуло!“ — само хтио истакнути сходан час српске акције у Турској; и његова је душа још више кликовала од радости, кад је овакав одзив добила из Биограда.

[2]) Ево писмо којијем 7 марта 1849 Книћанин благодари владици на одликовању: „Драгоцјени лик обесмрћеног Обилића, којим би се само витезови Душанови и соколови Карађорђеви достојно поносити могли, за то сам јединствено на моја прса придјети усудио се, што си ми га ти, врховни чувару свободе српске, из кршева црногорски, као из гњијезда и рођишта витезова српски, по отеческој твојој к мени љубави, поклонити изволио. (Д. А.)

У Биограду се било почело радити одма по жељи владичиној, тек се Јанковић повратио са Цетиња. Он је морао собом понијети владичин план заједничког српског патриотског рада по Турској, који је у Биограду радосно био примљен, као што видимо из горњега писма књаза Александра. Што више, у овом писму говори се о савезу, „*који мој народ особито одушевљава и који и сам највише уважавам*“ — те књаз увјерава владику, да се послије оног похода у војводину, „*поред вашег сојузничества Србија наоди сада приправнија, јача, и вјештија.*“ Да се прије овога писма књаза Александра већ било почело радити у Биограду свједочи нам сљедеће писмо Матије Бана, што је послао владици 12 марта 1849, у коме се вели: „До једно два мјесеца добићете једно италијанско писмо из Албаније: писаће вам га један важан и васпитан ондашњи човјек, који је овијех дана код нас био, све инструкције добио, и у своје се мјесто вратио да по свој Албанији путује. Ми овдје много којешта и на све стране уређујемо, да када удесни час куцне скочимо приправни и сложни на ноге. Наша господа већ не дријема него озбиљски ради: приправља се и внутра и споља. Мислим да ћу ја главом к вама не до дуга доћи. Тада ћу имати чест све вам опширно изложити. Сада се занимам са многобројним плановима и разашиљем људе на све југославенске стране“. (Д. А.) Матија Бан је био у кући књаза Александра учитељ књажеве дјеце и особа од великог повјерења, за то је он и био одређен да буде посредником између Цетиња и Биограда у овом важном пословању.

Владика одговара књазу Александру, да је примио његово *драгоцјено* писмо од 29 маја по М. Бану, и од њега много доброга разумио. „Ваша благородна пожертвованија и велика помоћ нашој браћи у војводству вама су пред српством освјетљала образ и бесмртно име у повјесници оставише. И то ми је драго било чути, да сте све оне партије, које куже Србију, споврши ли... По вољи ваше свјетлости назначио је г. попечитељ Гарашанин г. М. Бана, да се с њим могу споразумјевати и вама доводити до знања о нашој општој ствари“. (Д. А.) У овоме пословању ми осјећамо велику празнину и слутимо, да је одиста било озбиљнога рада, али на жалост из Биограда нијесмо срећни били да се ичим користимо. То чека срећнијега писца историје владања Петра II-га и оног знаменитог доба. Наводимо што Медаковић о томе пише: „Владика се зближи са Србијом и ступи шњоме у преписку. Али ово зближавање није ни у чему помогло владици, него га често довођаше у неку

ми отпусти она топовска зрна из Тријеста; тако исто унапријед, што би ми од потребе било, да ми не буде забрањено набавити.“ На што је добио одговор 13 фебруара 1850, да је забрањено у Котору уносити и износити, а такођер и транзит барута. (Д. А.)

И то је био сав успјех Црне Горе и оног грозничавог рада владичина у оној великој револуцији, — успјех, који најбоље свједочи, како је Аустрија гледала на Петра II-ога, који је био узашао на врхунац позива господара црногорскога.

Тако излази потпуна досљедност аустријске политике према Црној Гори за живота владичина, од како су му биле заустављене у Котору црквене и научне књиге, на његовом повратку из Русије са посвећења, док му ето први пут зауставља ратну муницију при концу његова живота; одакле се види, колико је кроз ово двадесет година Црна Гора била добила угледа, као огњиште независности и слободе српске.

лике користи. Слава Богу, Русија је моћна ал' ја то јако желим, да покажем дјелом нашу душевну оданост цару и једноплеменој Русији... Једна ријеч руског цара, биће довољоно да заустави турке од обичнијех нападаја на Црну Гору: турци што нас окружају, сада су са свијем послушни порти". Но ни ту не нађе одзива онај велики дух, који за све вријеме онијех великијех догађаја, као Прометеј, остаде тако злијем приликама прикован при Ловћену, да се у живом огњу своје љубави према српству сам истроши! Гроф Орлов је одговорио владици 27 јуна из Варшаве од стране цареве, да он нема права да се користи његовијем предлогом, јер војска из друге државе не може ићи већ на позив дотичне државе, а пошто су сви изгледи, да ће брзо савладати буну аустријска и руска војска, то нема изгледа, да ће Аустрија звати у помоћ још коју државу. (Д. А.) Цар Никола био је послао своју војску у обрану начела легитимности противу револуције, и да сачува круни абзбуршкој угарску краљевину, ма да је Кошут, мађарски диктатор, био понудио угарску круну Николину сину, великоме књазу Константину. Толико је цара Николу интересирало начело законитости и консервативизма! А Петра II-ога је са свијем противно начело заносило, које је тражило *законитост* само *среће своје,* те је за то и сам морао револуционар бити!

Тако све наде овога великога Србина само огорчавају разочарањем његову велику и племениту душу. Осим опћега погледа ондашњег руског цара на револуцију, ми овдје треба да се сјетимо и оног извјешћа Гагићева, у коме се догађаји у Боки приписују инглеском упливу! Па какав су појам могли имати у Петрограду о положају око Црне Горе у опће, а напосе о Петру II-гоме и о његовијем великијем мислима!

Тако прохуја ова велика револуција без икакве користи. И пошто је Црна Гора учинила лијепу услугу Аустрији у Боки, обзиром на бана Јелачића, аустријска влада јој задржава у Трјесту топовска зрна, а у Котору салитру за прављење праха, те се владика усљед тога горко жали окружном капетану у Котору Решетару, напомињући му како је „у садашњем потресу Аустрије сачувао јој провинцију бокеску од савршене њене погибије"... па наставља: „Мени до сад забрањено није било, колико сам хтио, за ови мали крај набавити оружја или муниције из Аустрије; ја се ни сада нијесам томе надао, нити се надам, да ће се тај непријатељски поступак противу мене учинити.... Ја се уздам и молим вас, да ми пуштите то мало салитре, те сте ми у Котору зауставили; и да пишете вашој власти, да

ми отпусти она топовска зрна из Тријеста; тако исто унапријед, што би ми од потребе било, да ми не буде забрањено набавити.“ На што је добио одговор 13 фебруара 1850, да је забрањено у Котору уносити и износити, а такође и транзит барута. (Д. А.)

И то је био сав успјех Црне Горе и оног грозничавог рада владичина у оној великој револуцији, — успјех, који најбоље свједочи, како је Аустрија гледала на Петра II-ога, који је био узашао на врхунац позива господара црногорскога.

Тако излази потпуна досљедност аустријске политике према Црној Гори за живота владичина, од како су му биле заустављене у Котору црквене и научне књиге, на његовом повратку из Русије са посвећења, док му ето први пут зауставља ратну муницију при концу његова живота; одакле се види, колико је кроз ово двадесет година Црна Гора била добила угледа, као огњиште независности и слободе српске.

ШЕСТИ ДИО

ПОСЉЕДЊИ ДАНИ

Слутња и клица болијести. — Општа руска политика — Појава болијести. — Бављење владичино у Напуљу. — Трагични свршетак Али-паше Ризванбеговића. — Омер-паша пријети Црној Гори. — Брига владичина. — Повратак на Цетиње и смрт владичина. — Његова посљедња воља. — Његов насљедник. — Неке црте владичине.

I. Почиње болијест Петра II-ога, и конац живота његова приближава се. Ко је пратио дане његове, од како је дошао на владу, и удубљивао се у оне мучне прилике, с којијема је имао овај велики дух да се бори, тај већ има пред собом Прометеја прикована при ловћенској стијени, који се до посљедњег часа, чвретом вољом, да одоли тијем злијем приликама, и тврдом вјером да ће успјети, отимље кобнијем оковима злога доба свога; док одједном, као зелени дуб, који сам на помету високоме пркоси силнијем вихорима, не могући им се повијати, не паде!

Већ у новембру 1847, владика честитајући Гагићу повратак с пута под свој кров, писао је: „Пријатни домаћи кров је једино прибјежиште од помамљене и дивље буре. Ја тако судим по себи, за то што мене вазда прогони противан вјетар, а прибјежишта за мене, могу рећи, нема до гроба... О судбино, судбино! за што си ти тако са-мном сурова? Ја сам твој великомученик; звијезда, под којом сам се ја родио, по свој прилици је сапутница меркурија, и за то не може ми пошиљати благијех зракова; у мога анђела-хранитеља, по свој прилици, још стоје у глави паре каквог бахусова пира. — Заистину, мора се човјек дивити, што на сва дјела наша гледају наопачке; а што је угодно људма то и вријеме трпи. Тако наприлику, кад црногорци, као што вазда бива, стану поступати самовољно, тада говоре: владика

је човјек слаб, за то би требовао да с њима влада човјек строжи и способнији; а кад се преступници казне, говоре: владика управља жестоко, тирански. Кад нас турци оставе на миру, и ми мало одахнемо, тада говоре: нијесу то већ пређашњи црногорци; њиховом јуначком духу много је шкодило владање садашњег владике; — када црногорци не сједе с миром, него се свете и бију с турцима, тада говоре: свему је узрок славољубије садашњега немирнога и крвожедногa владике. Свака наша побједа или се сакрива, или се називље грубом, дивљом, и Бог зна каквијем именима. Турска пак побједа хвали се и о њој говоре: ти и ти турци одржали су сјајну побједу над бунтовницима и непослушницима, над дивљом ордом, која своју самосталност подржава само безаконијем правом оружја и силе и т. д. и т. д. и т. д. Право оружја свето је и најзаконитије за свакога, само не за нас. О, несрећна Црна Горо! гола сирота, она не припада човјечанском роду, него је или пала с неба, или искочила из пакла, ушљед чега свак је се туђи; нашим подвизима и борби за слободу, за славјанство и за христјанство — нема благодарне симпатије; наша крв, наша страдања и мучења не заслужише човјечанског саучешћа.“ Ми ово туговање владичино, које нас тако дира, кано ти сасвијем искрено и потпуно оправдано, и задахнуто најцрњом слутњом, доносимо на овоме мјесту, јер трајно мучење, што је претрпјела племенита душа владичина, већ нас је приправило за блиски конац дана његовијех, *и убједило, да је у горчини а не у сласти тијех дана, као што из незнања многи шешко гријеши, била клица неисцјељиве болијести његове.* Овај вапај био је управљен баш онамо, гдје је имао одјекнути као укор.... Али која фајда, када општа јевропска политика није допуштала, да велике тежње владичине нађу иколико одзива у Петрограду, куд је он непрестано упирао очи вјером и надом.

II. Да схватимо држање Русије према великијем тежњама владичинијем, треба да овдје бацимо општи поглед на руску политику према порти отоманској и према Јевропи током живота владичина.

Одма пошто је била ишчезла опасност од Наполеона великога, по схваћању јевропске дипломације, пријетила је равнотежи јевропској новом опасношћу руска источна политика. Букарешкијем уговором мира од г. 1812 Русија је отпочела ослобођавање балканскијех народа, у полузависнијем државама, под својом заштитом. Стара преимућства књажевина Влашке и Молдавске потврђена су, а односно Србије порта се обвезала Русији, да ће својом војском посјести само турске тврђаве, оставив

самоме народу. да сам управља својијем унутрашњијем пословима, и задовољив се умјеренијем порезом, који ће јој непосредно предавати народни преставници. Јављајући се у новој улози ослободиоца угњетенијех народа на балканском полуострву, руска источна политика уљегла је и нехотице у нову народносну струју деветнајестога вијека. Према тој руској политици јевропска дипломација стала се бринути о цјелокупности Турске. Али упркос тој бризи, и у иркос политици Светог Савеза, у који је била и Русија увучена, и упркос аустријскоме канцлару кнезу Метеринку, злодуху ондашње Јевропе, Русија је, ако ће и при концу седмогодишњег грчког рата за ослобођење, узела у заштиту грчку ствар, и саучешћем Инглеске и Француске, дала живот грчкој краљевини, чим је наставила и потврдила своју политику, отпочету букарешкијем уговором. Иза тога Русија, руковођена тежњом, да утврди себи положај на Босфору, па тијем и на средиземном мору, притијече у помоћ Турској противу њеног бунтовника Мемет-Али-паше мисирског, и уговором ункијар-искелескијем г. 1833 порта испуњава у том обзиру жеље руске. Француска и Инглеска протестирају; Русија одговара, да за њу тај протест не постоји; и изгледало је, да је рат неизбјежан. Али аустријском канцлару Метернику још је служила Русија противу револуционог покрета у Јевропи, и његовијем посредовањем рат се избјегао; ункијар-искелески уговор остао је у сили између Турске и Русије; али у исто вријеме питање о независности и цјелокупности турске царевине проглашено је за јевропско питање.

Тада Инглеска почиње заузимати у Цариграду положај јединог поузданог и моћног пријатеља Турске. Да тај утицај инглески смањи, Русија повлачи г. 1836 своју посаду из Силистрије, и пашта Турској један дио ратнога намета, што јој је дуговала још по једренском уговору. Настаје потајна борба између Инглеске и Русије за превласт утицаја у Цариграду. А Турска је тежила, да казни свога бунтовника египатског, Мемед-Али-пашу. И г. 1839 султанова војска упада у земље уступљене управи Мемед-Алиној, али је била поражена. Да се Русија не умијеша сама у унутрашње ствари Турске, по уговору ункијер-искелеском, Инглеској и Аустрији испада за руком да Русију принуде, да се заједнички умијешају и оне у то питање. Тијем Русија напушта свој правни положај на Босфору у корист Инглеске. Г. 1840 склопљен је уговор између Инглеске, Русије, Пруске и Аустрије с једне и с друге стране Турске противу Француске, односно египатског питања, у ком се поставља начело

да је одржање цјелокупности и независности отоманске царевине општи интерес читаве Јивропе, и тијем се задаје смртни ударац положају Русије у Цариграду, што је била добила уикијер-искелескијем уговором.

Цар Никола се још надао, да ће се с Инглеском споразумјети односно Турске, те је према томе и даље поступао. Али сва руска настојања у томе правцу остала су без успјеха. У томе наступају догађаји од г. 1848, и цар Никола заузимље пресудан положај у Јевропи противу оне револуције, као представник легитимности и као заштитник угроженијех и обновитељ оборенијех престола. Руска интервенција спасла је тада хабзбуршку монархију од распада. Код Вилогоша угашен је револуциони огањ, који је пријетио свој централној Јевропи. Тијем је цар Никола стао на пут револуцији Француске да не захвати и Пољску, и хтио је обвезати дотичне спасене државе, да му не стају на пут у рјешавању источног питања [1]).

Што видимо дакле у овом периоду јевропске историје? Видимо Русију гдје се истакла као заштитница народа балканскијех, и сву Јевропу као заштитницу цјелокупности турске царевине. Цар Никола заузимље се да истисне утицај јевропскијех држава у Цариграду; и да даде доказа свога пријатељства султану, прискаче му у помоћ против његовог одметника Мехмед-Алије. Отуда нова дипломатска борба између Русије и западнијех држава за превласт утицаја у Цариграду, која се нашијех дана понавља.

Кад се проучи овај положај Русије за вријеме владавине Петра II-га, наћи ће се кључ држању цара Николе према Црној Гори, која је у очима ондашње дипломације изгледала као огњиште револуције, не само против Турске него и против Аустрије.

Доста се сјетити интервенције руске војске противу револуције мађарске, која ју је и угушила; чим је Русија особито хтјела, бојећи се у својој кући пољске револуције, да обвеже Аустрију за сваки случај. С друге стране, у томе страху центрланијех јевропскијех држава од револуције, која је била захватила Јевропу са свијех крајева, Турска је била дошла до такве силе, да су узалуд од ње захтјевале Аустрија и Русија, да издаде мађарске емигранте, међу којијема је било и пољака, који су били нашли у Турској прибјежишта, пошто је била угушена мађарска буна. Страх, који је био завладао старом Јевропом од народнијех

[1]) В. у биоградском „Делу“ 1894 изврсну студију „Источно питање“ од проф. М. Миловановића.

покрета, учвршћивао је стање, у ком се тада налазила Јевропа, што је ишло у корист Турске, а наравно на штету Црне Горе. Тако су се биле склопиле све прилике противу великијех тежња овог црногорског господара.

III. Ако те прилике нијесу могле срушити дух Петра II-ога, трајна и одушевљена борба духа његова са тијем приликама срушила му је тијело С прољећа 1850, дакле у тридесет и деветој својој години, а то је у најбољој мушкој снази, владика који је био од дјетињства свога вазда узор здравља, један дан играјући на биљару стаде крв бацати! По савјету љекарском сађе одма на Прчањ, у вазда му милу Боку, да се лијечи. Тај први период болијести морао је врло озбиљан бити, јер велики болесник ту напише и свој завјештај 20 маја, па крене пут Италије, да тамо лијека тражи. Гагић телеграфира 28 маја руском посланику у Бечу: „Владика због свога *изванредно расстројеногa* здравља приспио је јучер на аустријском параброду из Котора и бавио се овдје около шест ура, па је кренуо пут Тријеста, одакле намјерава у Италију, да по савјету љекара пође гдјегод на минералне воде и купање“. Али већ 24 јуна исти Гагић извјештава свога старјешину: „Трећи дан владика се повратио у Котор, и јучер отишао у Црну Гору. Италијански љекари, по свој прилици, нашли су у њему сичију, која се не може излијечити, и за то су му савјетовали, да не употребљава никаквијех љекарија, него да се поврати у Црну Гору и да се ту користује отачественијем ваздухом при најстрожијем уздржавању од јела, пића и од свакијех труднијех занимања умнијех, да колико се узможе продужи свој живот“.

Тада је у Котору био славни љекар Маринковић, родом далматинац с Виса, који је у свој Боки оставио име над свијема љекарима, што су у њу долазили. И њему владика пише с Цетиња 10 августа: „Ја нијесам још издравио, али сам се добро поправио. У мојој болијести ја сам и о смрти помишљао, него ова мисао ни мало мени шкодила није, но шта више, зраке су ми душевне лакше кроз тијело проницале, како сунчане зраке кроз танке и раздробљене облаке што лакше пропичу. Моја је идеа међу небесима и гробницом смјело лећела, и ја сам смрт овако разумјео: или је тихи, вјечни сан, који сам боравио прије рођења; или лако путовање из свијета у свијет, и причисленье бесмртноме лику, и вјечито блаженство. Ја се ада ни мало бојао нијесам, јербо у мени адска душа није, и ја Бога не престављам као Нерона, и Мухамеда II, но га представљам по његовом величеству, за духа превеличественога — премило-

стивога својим тварима. — Ја сам душу човјечију представљао за неки тајанствени фокус, која, како се раздвоји од тијела, сине хитром зрачицом, и запали бесмртни плам нашега вјечнога живота и блаженства на небесима. — А наше јадно тијело што је? — угоштеније и попираније земаљскога гада — глибина, од које се гади — прашина, с којом се вихорови ругају и играју — њом бистре источнике водене муте — њом сјајне зраке сунчане затмивају — и великога чуда, колико ми ово ништавило љубимо и колико нас интересује! Тијело је много ништавије но стаклени суд — дај буди изломљена стакла купе каљави чифути и пометнути трговци, те их продају — а наше тијело без душе ни зашто не служи. — Досадих вам, но то је крива доброта ваше душе, коју сте ми одкрили — хиљаду сам совјетника имао, од како сам се разболио, но сам се највише вашега совјета држао и данас се највише држим, јербо сам видио, да из дубине познанства и благородне душе истијече. Неки су ме совјетовали, да ништа не мислим; како ће човјек живјети, а не мислити; неки су ме совјетовали, да очи на женски пол не окрећем, а човјек не може и са смртнога одра, да очи не баци на красно створеније. Неки су ме совјетовали, да фанеле на тијело ни мараме око врата не носим. Неки су ме совјетовали, да двоструку фанелу на тијело и до уших обучем, па преко ње вунену мараму око врата да метнем. Неки су ме совјетовали да лежим потрбушке, а неки опет да лежим на плећа, неки на лијеву а неки на десну и проч. и проч.“[2]) Из овога се писма види: прво, да је Маринковић заузимао прво мјесто код владике као љекар у његовој болијести; друго, да је владику била оставила већ мисао о смрти, пошто се јулија и августа боље осјећао.

IV. Али у новембру владика опет иде на пут, да зиму проведе у благоме поднебљу напуљскоме. Ту, у Напуљу, находи га Љубо Ненадевић, познати српски пјесник, који нам је у својијем писмима из Италије забиљежио, како је Петар II ту своје посљедње дане проводио. Те драгоцјене биљешке треба овдје, ако ће и у кратко, све покупити, е су нам драгоцјени сви посљедњи тренутци сјајнога али врло краткога живота овога великога србина. Ненадовић се најприје упознао у Напуљу са Вукалом, перјаником владичинијем. „Путем каже ми: да је ту од црногораца још и Андрија Перовић, сердар цуцки, и Ђуро Срдановић,

[2]) Ово је писмо нашао г. Решетар у царској библиотеци у Бечу и објелоданио га у „Стражилову“ 1893. У њему стоји „уклени суд“ — сигурно по штампарској погрјешци, јер је очевидно да је то „стаклени суд.“

управитељ двора владичина. Питам га ја: како је владика са здрављем? јер сам слушао, да болује од немиле суве болијести; и он ми каже: да му је ова блага неапуљска клима зимус врло добро учинила, — али је, вели, још слаб; несрећни кашаљ често му се повраћа, а и књиге му грдне стижу, шта Омер-паша у Босни ради; па је често иједак и зловољан... У томе разговору уђемо у кућу, гдје је владика сједио. Та је кућа на углу улице, баш према великом хотелу, што се зове „Рим". Има врло лијеп изглед на море и на све стране. Владика је сједио на првом кату. До његове собе треба проћи двије собе. Ту нађем Ђука; и он ми се врло обрадује. Док се с њим поздравих и мало разговорих, а Вукало већ излази из владичине собе и виче: хајде, зове те господар! — Ја мало прекорим Вукала, што ме тако одма јављао, и што није причекао док се мало од прашине очистим: како си ме пријавио, кад нити знаш ко сам, ни од куд сам; што си му знао казати? — Ја сам му казао, рече, нашао сам, господаре, једнога србa! — Па камо га? — Ево, довео сам га. — Пусти га амо. — То је све: а што ћу му друго кажевати?" — Сада слиједи непосредно општење двају пјесника: „Ја сам себи представљао — вели Ненадовић — владику црногорског као и друге владике; у дугој црној мантији, са камилавком на глави, са бројаницама у руци. Такво сам и портре једно из младих његових година виђао. Кад уђем, погледам по соби. Соба видна и велика. Три прозора гледала су на море, а један низ улицу на краљев двор. Усред собе стајала су два астала: на једном биле су растурене књиге. Било је два лијепа канабета и више великих и малих столица, са другим потребнијем намјештајем; на дуваровима осим огледала било је различитијех слика. На десно од врата у дну собе био је од мермера камин, оџак по француском начину, у коме је горјела мала ватра. Према томе оџаку, у великој ниској столици, сједио је један крупан човјек у црногорским хаљинама, с црногорском капом на глави, и држао гвоздене машице у руци, те њима у ватру ђарао. Једва је могао примјетити, да је неко ушао. Никога друго у соби није било. Првим погледом увјерим се да је то владика. Прођем кроз собу и на два три корака зауставим се пред њим. Он окрете главу и погледа ме. Ја му се поклоним и рекнем: добро јутро, господаре. Он ми одговори: добра ви срећа! — и одма продужи — ви сте из Далмације? — Нијесам господаре, ја сам из Србије! И кажем му у кратко: да сам био професор у Биограду, да сам зимовао у Паризу, да сад путујем да видим Италију, а прије свега казао

сам му како се зовем. Моје име учини му се познато, и одма ме запита: јесте ли ви што писали? — Јесам! — Јели ваша Славенска Вила и Шумадинка? — Јесте, господоре! — На то се он осврте и привуче к ватри једну столицу: сједите — рече — ми смо стари познаници; сâм вас је Бог послао да ме у овој самоћи разговорите. — Пружи ми руку те се самном рукова. За тим се замисли и ућута, па из тих мисли, послије неколико тренутака, јачим гласом узвикну: ала се ми славени наробовасмо! — и као нека срдња на лицу му се указа. Док сам ја смишљао што на то да му кажем, он продужи послије кратког ћутања: али ми црногорци, Бога ми, нијесмо. Сваком слободном човјеку можемо слободно у очи погледати. Ни пред ким не морамо се застидјети. — Питао ме за тим много о Србији; премда сам одавно из Србије, опет сам му причао све што сам знао. Он је врло пажљиво слушао. У томе разговору запита ме: што се већ једном не дижете на турке, код толиких лијепих прилика? Па ви отуда а ја одовуда, да се на Косову састанемо. Па док дипломати измијењају међ собом своје ноте, ми ћемо наш посао свршити, па ћемо онда Европи казати: оно што сте ви звали европска Турска, оно смо ми! Зовите нас опет како хоћете, само поштујте у нама људе; и нама је исто тако драга слобода и просвјета као и вама.“ — То је било на првом састанку. У другом писму започиње Ненадовић: „Опет ћу ти говорити о владици, само о владици. Непрестано сам с њим. Како изостанем једно прије или послије подне, ето ти Вукала или Ђуке к мени: Ђе си, чоче? хајде, зове те господар!... Говор му многи кад кад шкоди. Он често по неколико сати сједи у својој великој столици и ћути. За то вријеме ја му што причам, новине или какву књигу читам. Играмо и шаха, али он нема стрпљења. Неколико сам пута ручао код њега. Он врло мало једе, и чува се од противних јела. Ништа не пије. Једе обично много грожђа. Овдје има тако лијепога грожђа као да је сада са чокота узабрано. Владика слабо што чита и пише. Болијест његова смета му радити. Ја му читам новине, пишем писма и друго што му затреба. Каже ми, да се зимус занимао описивањем Црне Горе и њене историје на фтанцуском језику, у томе помагао му је неки овдјешњи адвокат, Ђузепе Каза. Он сваки дан долази те с владиком по један сат ради. Владика му обично диктира, а он француски пише. То је дјело већ готово а сад га прегледају. Владика ће да га пошље неком францкском списатељу по имену Беланжеу, с којим се негдје познао и о Црној Гори причао му. Беланже био је усхићен његовијем при-

чањем и молио је владику да му тако напише, како му је причао о Црној Гори Ово је дјело, као што ми рече, удешено за читање странаца, који нас не познају. Казује ми Ђузепе, да се многе владичине ријечи међ слободњацима по Неапољу причају. Сви важнији људи овдјешњи походили су га, и не могу довољно да га се нахвале. Енглези га такођер врло уважавају. Једном прије подне сједио сам и играо шаха с њим, а један лорд пријави се и уђе с ријечима: „Нисам могао поћи из Неапоља, а да се не опростим с вама; и будите увјерени, да ми је милије, што сам видио и познао вас него Неапољ.“ Енглези ријетко ласкају; богати лордови никада. Владика се познао са тим лордом зимус на соаретима. При поласку молио је владику да му да једну своју слику. Владика му даде. За тијем молио га да му за спомен напише два три стиха испод те слике. Владика узе перо да напише и послије кратког мишљења, подписа само своје име, и поврати енглезу слику, па му рече: моји су стихови сви жалосни; ја их не пишем више! Ја пред собом видим гробну плочу, на којој стоји написано: овдје лежи владика црногорски; умро је, а није дочекао да види спасење својега народа. И томе имамо највише захвалити вашим земљацима, господине, који и мртву турску руку држе под нашом гушом.... Кад дођете у богати Лондон и кад покажете ову слику својим пријатељима, немојте им казати: ово је владалац, него им кажите: ово је мученик једнога за слободу мученичког народа. Кажите им: срби могли би побједити турке, али не могу да умилостиве вас, христијане. — Владика је са осјећањем говорио; позвало му се то на лицу. Владика не може се нигда у говору дотаћи српског народа и ослобођења, а да не дође у усхићење а често и у неку љутњу. Он има овдје доста познаника. Овдјешња господа често моле га да им дође на њихове гозбе и вечерње забаве; он се обично извињава својом болешћу. Каже ми, да га је зимус сваком приликом позивао краљ у двор. — Два пут сам био по владичином послу код Ротшилда, био сам и код Фортуната, министра иностранијех дјела, и код барона Шепинга, руског шаржедафера. Руског посланика овдје нема. — Сви ме држе, да сам његов секретар; тако ме зову, тако им се одзивам. Владика ме представља својим познаницима као професора из Биограда, или журналисту, а кад кад и он каже: ово ми је сада секретар. — Једно вече провели смо код Ротшилда на његовој вили. Друштво је било лијепо и одлично. Сједјело се и ходало и по собама и по башти. Владика обично носи се црногорски; и тада је био обучен у црногорске хаљине, које му врло лијепо доликују.

Разговор се готово свуда водио француски. Сви су били путници из свију крајева свијета. До владике није се могло доћи, једнако су га окружавале најљепше даме и молиле да им прича о Црној Гори. Владика је био добре воље; говорио је непрестано. Он је често при томе причању долазио у пјетско одушевљење. Он има обичај усред француског говора, кад кад по читав смисао на талијанском језику исказати. Кад нађе у талијанским ријечима јачи израз, он се њиме послужи. — Владика се тога вечера познао са вице-адмиралом американске војене лађе „Независност“, која овдје у заливу од неколико недјеља стоји. Он је одмах сјутра дан походио владику и при поласку молио га овијем ријечима: да поглавар слободне Црне Горе укаже почаст и посијети убојну лађу слободне Америке. Пошто владика обећа да ће доћи, пошље му он послије подне један војени чамац са вице-капетаном лађе. Владика одмах пошље по мене да идем и ја. Али — рече — не хоћу да идеш у тизим хаљинама, него у црногорским. — И тако које од његовијех хаљина, које од ове тројице, преоћенем се и обучем као црногорац. У три сата по подне сједнемо у чамац. Пошли су и сва три црногорца. Чамац за неколико минута пренесе нас до лађе, која је подалеко. у отвореном заливу стојала. Вице-адмирал дочекао је владику на степенима лађе и примио са чамца. Како он тако и сви официри били су обучени у стајаћим униформама. На лађи били су упарађени сви војници с пушкама, и одали су војену почаст владици, у које доба и њихова војена музика свирала је, а лађа окитила се множином застава, међ којима је вихорио велики американски барјак са својим звијездама“. О повратку с ове значајне посјете Ненадовић пише: „Кад је владика сио у чамац и пошао, топови с лађе почели су грувати: двадесетиједан топ поздравио је суверена Црне Горе. На многим другим лађама, поред којих смо пловили, заставе се подигну у вис; а сви морнари као тице полетеше на катарке; обале зацрнише се од гомиле свијета; и са више страна заорише се: Евива! Евива! — Владика је подизао своју црногорску капу и благодарио им. Наш чамац ишао је као стријела, а дугачка американска застава на њему дохитала је воду. Кроз стотине различитих бродова прошли смо. Са једне грчке лађе поздравише владику бурном пјесмом, за цијело пјесмом рата, пјесмом ослобођења. Са више лађа капетани и морнари дизали су руке у вис и махали капама. То су по свој прилици далматинци, који познају владику“.

Ово је било прво у свијету свечано званично признање владаоца Црне Горе; и ту је почасти Петар II доживио тек од ратнога брода слободнијех савезнијех америчанскијех држава, дакле од новога свијета, на отвореноме мору, на очи престонице једнога Борбонца, једне од најстаријех владалачкијех кућа старога свијета, уз аплауз ту сабранога народа. И то је било при концу његова живота! Догађај знаменит у животу Петра II-га, и за то га је требало потанко овдје преписати из дотичног писма очевидца.

Ненадовић даље прича: „Владика се зимус пењао на Везув. Овуда су га посили по четворица на измјенице у направљеној за ношење великој столици. Љекари су му савјетовали, да не иде на Везув; јер због своје болијести не би требовало да се излаже таквом трудном путу. Он се ипак пео. Није могао одољети да не види кратер на Везуву... Владика, кад је био овдје, узео је од Вукала обе кубуре, и избацио их у кратер... Владика ми се жално, да му је пењање на Везув, нарочито сумпор на Везуву, шкодило његовим боним грудима". Потанко описује, како је владика посјетио знамениту пећину, у којој је пророчица Сибила живјела. Кад су дошли у најскровитију њезину одају — штета, што је сад нема, рече владика жалећи се, да нам каже, хоћели Омар-паша кад сатре Босну заиста ударити на Црну Гору.

V. У првом Ненадовићевом писму од априла читамо: „Владика је јуче ваздан брижан и зловољан био. Кад сам му дошао, пружа ми једно писмо: читате! — вели. Познах одма да је нешто гњеван; јер само кад није добро расположен, или кад му се болијест погоршa, говори ми *ви*, а иначе свагда каже ми *ти*. Ја узмем писмо; преврнем га и обрнем са свију страна, но ништа нијесам могао прочитати. Писмо је писано са шифрама. Ја се насмијем и кажем му: да ништа не разумијем. Али сам га — вели — ја разумио! Омер-паша кренуо из Мостара својим крвавијем трагом у Сарајево. Путем убио Али-пашу Сточевића, и намјерава, како Босну и Крајину са свијем умири, да удари на Црну Гору... Е, да Бог да га разгубало српско млијеко, којим је одојен; е, да Бог да на страшном суду погледао се у очи са Обилићем! — При посљедњим ријечима прихвати се за капу, и погледа на више. Нигда га дотле нијесам видио у јурости. Ријечи су му летјеле као зрна из пушака; из његових очију уклонио се бјеше онај благи, замишљени поглед".

Ми овај гњев и жалост владичину можемо разумјети, јер знамо у каквијем су односима живјели Петар II и Али-паша

поћи за руком, да ове зиме састави војску у Босни и Херцеговини, *то црногорцима предстоји велика опасност*, и трудно да ће они на прољеће моћи одољети; тијем више, што су лишени потребитијех средстава за ратовање, *особито неимајући муниције, коју немогу добити из Аустрије за никакве паре!*" Ми смо већ видјели, да се прорицање Гагићево испунило односно успјеха Омер-пашина у Босни и Херцеговини, одма у почетку године 1851. И баш иза тога постигнутога претходнога услова нападаја на Црну Гору, тешко обољели Петар II из Италије иде у Беч, да се састане са царем Николом, који се тада налажаше у Олмитцу, намјером да иште помоћи и заштите против Омер-паше. Пошто је руска војска код Вилагоша спасла Аустрију и угасила велику револуцију, није чуда, што цар Никола, још као гост аустријског двора, не прима господара Црне Горе, вјечите ратоборне преставнице српске независности и српске државне мисли, којој је Аустрија већ забранила била, да набавља ратне муниције. Мора бити, да је руски посланик у Бечу вјешто одвратио владику од те његове намјере, јер владика тражи допуштење, да пође у Петроград, да се престави цару; али 28 априла барон Мајндорф одговара владици, да је саопштио цару његову жељу, па да је цар нашао, да би владици врло трудно било, да у онаквом здрављу путује, а притом да тијем путовањем не би николико увеличао обичну бригу цареву о Црној Гори; ако се покаже која потреба, да ступи с руском владом у тјешњи сношај, барон Мајндорф изјављује владици, да ће сматрати срећом, да му са своје стране учини све могуће. (Д. А.) Иза тога одма владика подноси молбу цару, да ону изванредну припомоћ од 80,000 рубаља асигнације, удијељену г. 1837, и за пет година продужену г. 1846, за друге пет година опет продужи; и Неселроде 20 јула јавља бечком посланику, да је цар владичину молбу испунио; и к томе, да је цар по владичиној жељи одобрио, да се дигну 3000 дуката од суме, што је владика положио 1842 у комерческу банку, да том свотом исплати дуг учињен за пут и бављење у Напољу. (Д. А.)

Али то није могло олакшати терет, што је морало оборити то одбијање на душу већ тако огорчену забринутога владаоца, „Неко вријеме — прича Непадовић о бављењу владичином у Бечу у својим писмима о црногорцима — владика се са здрављем прилично осјећао... Сваки дан извозио се владика у варош и у шетњу; по кад кад звао ме, те сам и ја ишао с њим. Једно јутро перјаник његов Вукало, са сузама у очима, дотрча к мени: Хајде брзо, хоће господар да умре! — Јаки кашаљ бјеше

му дошао и послије сваки дан досађивао. Др. Шкода, који је долазио и лијечио га, нареди те се пресели из гостионице у другу кућу, у истој улици. Требало му мирноћа и тишина, зато испред куће на улици морало се неколико кола сламе разастријети, да се не чује да кола пролазе. Дању је по мало спавао, а ноћу никако; непрестано је кашљао. Ријетко је кад у постељу хтио лећи; лакше му је било сједити у великој столици. Доктор Јулије Радишић непрестано је био код њега; и Настас Јовановић (сликар) оставио је сав свој посао и усрдно старао се о њему, што је око бонога владике потребно било. Између осталих долазио је и Бранко Радичевић; владика се радо с њим разговарао. — Једног дана било је нас више, владика у великој столици на сред собе, са устуреном главом и жмурио је; мислили смо да спава. Доктор Радишић полако запита ме: ко је владичин насљедник? — Ја изговорим само име „Данило". — Бранко, који сјеђаше не далеко од нас, рече: ја га нигда нијесам чуо. — На наше велико чудо, владика се осмијехну, и отварајући очи рече: **Ако остане онакав, какав је, чуће га цијела Јевропа.** — У Бечу бјеше велика врућина, запара и врло загушљив ваздух. Љекари нареде те се владика пресели у Хицинг код Шенбруна. Нијесу му дозволили да се вози у колима, него је пренесен у носиљци. Ту му је одмах било боље. — Из Хицинга кренуо се владика за Црну Гору, поред свега тога што су љекари казали, да је то путовање опасно за његов живот. Кад је са лађе угледао Ловћен, подигао је капу и рекао: Нећемо се више нигда раставити!"

VII. Тако болестан и под теретом велике бриге о будућности Црне Горе повратио се Петар II концем јула, гдје га у октобру болијест сасвијем обори. Одма је био позван из Котора љекар, по свој прилици његов стари пријатељ Маринковић, ал му ништа не помога. Имамо његово писмо, од 13 октобра Гагићу, којијем доставља неки одговор барону Мајндорфу; па односно здравља, „да му се не може похвалити; особито од јучер доста се погоршало." (Д. А.) А одма 16 октобра јавља Гагићу, да неповољно стање здравља принуђава га, да сађе у Котор, „не бих ли ту или на ком другом мјесту нашао побољшања". (Д. А.). И по савјету љекарском хтио је да иде у Боку, гдје је топлије, и 17 октобра била је готова једна велика столица, на коју су га имали снијети. Но врло рђаво вријеме не допусти. Сјутридан је било и још грђе, а болијест његова тежа. Био је јако ослабио. „Главари виде, да ће владика брзо умријети, али од жалости

нико не може да му спомене, и да га упита имали што наручити. Кажу Димитрију Милаковићу, његовом добром секретару, да га пита. Милаковић приступи му, али се загуши сузама, и ниједне ријечи није могао прословити. Господаре — рече напосљетку Новица Церовић — теби се живот крати! — И прекратио се! — одговори владика. Тада сви главари повичу: опрости нама, господаре, твој хљеб и со! — Владика исправи главу и гласно рече: нека вам је просто! и нека Бог вама и свакоме црногорцу и србину, ђегод који био, благослови и умножи сваку добру работу! — Затијем послије кратког ћутања продужи: не заборавите моје ријечи: љубите Црну Гору, и сиротињи чините правду! — У исто вријеме казао је да се његов тестаменат налази у Дубровнику код рускога консула Гагића, и у кратко је говорио о свему ономе, што је наредио у тестаменту. Кад га је свештеник причестио, скинуо је капу с главе и јаким гласом рекао: о велики самостворитељу! помози јадноме но јуначком црногорском народу; одржи га у слози и у поштењу! — За тијем устане са велике столице, пријеђе преко собе, и легне на постељу. Ту је неко вријеме жмурио као да се одмара. Свуд око њега била је велика тишина. Још један пут отвори очи, погледа на главаре и на своју родбину, па издане. То је било 19 октобра 1851 године у десет сати пред подне.“ Овако прича посљедње тренутке великога овога србина Љубо Ненадовић, који нам је испричао и његово борављење у Италији и у Бечу с великом љубави, као очевидац, и који је истом љубави испитивао очевидце овијех тренутака.

VIII. Његов тестаменат, који се нашао код Гагића у Дубровнику овако гласи: „Слава Тебје, показавшему нам свјет! Хвала ти Господи, јер си ме на бријегу једнога твојега свијета удостојио извести и зраках једнога твојега свијета дивнога сунца благоволио напојити. Хвала ти Господи, јер си ме на земљи над милионима и душом и тијелом украсио. Колико ме је од мога ђетинства твоје непостижимо величество топило у химне — у химне божествене радости, удивленија и велељепоте твоје, толико сам бједну судбину људску са ужасом расматрао и оплакивао. Твоје је слово све из ништа створило, твоме је закону све покорно. Човјек је смртан и мора умријети. Ја са надеждом ступам к твојему светилишту божественом, којега сам свијетлу сјенку назрио јоште с брејега, којега су моји смртни кораци мјерили. Ја на твој позив смирено идем, или под твојим лоном да вјечни сан боравим, или у хорове бесмртне да те вјечно славим. — Ако ми се догоди сада да умрем, овај начин послије себе

остављам: 1-во. Насљедника мојега остављам Данила, Станкова сина, а мојега синовца, којему остављам владичество, како је од старине узакоњено у Црну Гору. Истоме Данилу свеколико моје движимо имуће, што имам у Црну Гору, остављам и препоручујем мојему брату Перу, да Данила у свачему, како својега сина, наставља, доклена се Данило учини способан народом управљати. — 2. Новци, који су ми у економ. банки у Петербургу, од којијех су облигације у министра иностранијех дјела, њих остављам народу црногорскоме, то јест: да су народњи, а добит од њих, да прима владика, који био, и за исту добит да им купује праха да бране слободу, а у гладне године, да купује за исте новце жито, и без паре и динара да га дијели сиротињи црногорској и брдској, али никада да не може речене новце из банке извадити, но вјечно у њу да остану, само добитком да се ползују. — 3. За новце, који су ми у Бечу, 50 хиљада флорина — у барона Сине а 50 хиљада у госп. Тирке, добит с ове стотину хиљада флоринах остављам родитељима и двјема сестрама, да исту добит уживају, док су они четверо живи, а пошто ми се преставе и родитељи и сестре, онда паре остају за народ црногорски на исти начин, како и они, што су у Петербургу. За исто молим и министарство мојега покровитеља, како бих се ја преставио да прими облигације од овијех новаца у Бечу и да пренесе исте новце код онијех новацах у Петербургу, да не би погинули јадном народу црногорскому. — 4. 50 хиљада флоринах од рачуна од жита, који су ми у мојега брата Пера, нека их мој брат Перо раздаа народу (по зајму и у помоћ) и нека ји купи од народа на онај лаки начин, како сам ја уредио, а по смрти мојега брата Пера нека се спреме у Петербург у банку, ђе су и прочи моји новци, па нека се добитком истијех поступа по начину горереченом за проче новце; али у главу (главно) ни од једнијех новацах овијех да нико не смије таћи; но да вјечно у банки стоје, да би колико толико прискочило у нужди кукавноме, но у исто доба и витежкому народу црногорскому. — 5. 40 хиљада флоринах, те су у гвозденој каси на Цетињу, оно нека се за нужде народне троше, како виде мој насљедник Данило и мој брат Перо. Ко ишта из овога овди уписатога преиначи, био му црн образ пред људма и јаростни се суд Божиј над њиме извршио за ту грдну неправду, коју би пред лицем неба и земље учинио. — Овај тестаменат у оригиналу оставља се у консулат руски у Дубровнику за велику сигурност и точност. На Прчању 20 маја 1850 год. Владика црногорски П. П. Његош.“

IX. Овом својом посљедњом вољом, посљедњијем владарскијем дјелом, Петар II потврдио је сав свој рад и правац свога рада. Прије свега, *како је од старине узакоњено у Црној Гори,* он је себи изабрао насљедника, о коме је рекао пред толико срба, око њега окупљенијех у Бечу, *да ће га чути цијела Европа.* Тај свој избор он је био објелоданио главарима, кад су дошли на Прчањ, да га испрате болесна на пут у Италију. То је било у кући Антона Луковића, код кога је владика био одсио.[3]) Колико је Петар II учинио добра Црној Гори овијем избором, показао је књаз Данило, који је прославио Црну Гору на бојноме пољу, истакао је првом чињеницом на пољу остваравања велике српске мисли, и извео је на пут, којијем је под срећновладајућијем његовијем насљедником стигла до потпуног уживања међународнијех права. Прије него је наступио час, да утврди своју посљедњу вољу, Петар II, у цвијету мушке младости, у снази џиновског здравља, није се старао, да приуготови себи насљедника, зато изненада оставља на своје мјесто Данила, младића од 24 године, којега тек тада шиље у Русију, да се припрема за владичанско достојанство. До тада га је држао код себе на Цетињу, и ту га васпитавао кроз осам година. Један од учитеља био му је Ђорђе Срдић, свршени богослов и српски пјесник, родом из Далмације. Пошто је наименовао насљедника, долази брига владичина о народу црногорскоме и његовој слободи. Ми се морамо дивити, колико је Петар II уштедио новаца, да његов народ у нужди може набавити праха, да одбрани своју слободу, и у нероднијем годинама, да набавља жита *без паре и динара!* Ту су не само сви новци, што је Црна Гора добила од Аустрије за манастире Мајине и Стањевиће, и пакнаде при разграничавању, него је ту и уштеде за црне дане од примане руске припомоћи. Најпослије све те новце он смијешта у једну петроградску банку и ту их повјерава министарству иностранијех дјела, упркос свој хладноћи, која га је отуда за живота била. Петар II је схваћао правилно узроке те хладноће, те га она није могла од Русије одбити, имајући постојану вјеру у вјечите законе природе, који су Русију имале извести на пут народне политике;

[3]) Рукопис Срдићев. — Неки писци мисле, да је владика намјеравао оставити на своје мјесто свога синовца Павла, од брата Пера, којега је био послао у Петроград на науке, за кога Татишчев пише владици 15 октобра 1840, да је цар Павла примио у пажески корпус. (Д. А.) Павле је умро у Петрограду као императорски паж 20 маја 1842. (Д. А.) Ми знамо да је ова смрт Павлова јако ожалостила владику, и да је дуго за њим туговао; али његово васпитање свједочи, да га владика није справљао за свога насљедника, нити је он тада, онако млад и здрав о насљеднику бригу водио.

а што је још више, знајући, да Црна Гора нема таквога ослонца на читавоме шару земаљскоме, ако га ту изгуби.

Петар II био је проглашен за господара 19 октобра 1830, а преминуо је 19 октобра 1851; владао је дакле тачно 21 годину; а живио 40 година мање 12 дана. Чудан је случај, што је исти дан примио и оставио тешко бреме владалачко; а може се рећи и у исто доба дана, јер је издахнуо у 10 сати прије подна, а био је проглашен за господара прије подна; уз то је до посљедњег часа вршио дужност владалачку. Оплакали су га стари отац Томо и мати Ивана, брат Перо, братучеди: Станко Стијепов, и Ђорђе, Машан и Вуко од стрица Сава, који је био умро 1845, и синовци: Мирко Станков, Крсто Машанов и Драго, Перо и Крцо од братучеда Јока, који је преминуо 1848. [4]). Насљедник му Данило био је у Русији.

Владика је био саградио црквицу на Језерском Врху, на Ловћену, и у њој себи гроб, и при умирању препоручио, да га ту сахране. Али јесењска киша не допусти да му ту жељу испуне, премда су га четири дана у његовом двору држали, очекујући нећели вријеме пропустити. Тако га сахране у манастирској цркви, али не под земљом, него у озиданој гробници. И тек г. 1855 у септембру био је пренесен на Ловћен, гдје је своме праху вјечно пребивалиште био изабрао, и гдје срби могу слободно своје очи пуне милоште упирати одсвакуда, докле им Ловћен не ишчезне у небесном плаветнилу. Ту га је допратио књаз Данило са књагињом Даринком, сви главари са мноштвом свештенства и силан народ. Ту и данас не само црногорци него и из осталијех крајева срби узлазе, узбуђени најплеменитијем осјећајима, и узлазиће док буде оног славног врха, да задовоље своју српску душу, па да се могу међу браћом хвалити овијем племенитијем хацилуком.

Данила је био владика тек послао у Русију, да се приправља, да га замијени, и Перо Томов, пресједник сената, сада прва личност на управи земље, 2 новембра пише Гагићу, да моли цара, да Данила стави у духовну академију невског манастира, да се ту изображава за владику, будући га је покојни владика назначио за свога пријемника (Д. А.); а исти дан доставља у Биоград и у Котор, да је њега народ признао за господара! (Д. А.) Али 22 новембра барон Мајндорф, руски посланик у Бечу, пише правитељствујућем сенату, по наредби царевој,

---

[4]) На страни 2 треба исправити, да је Стијепо имао три сина: Станка, Јока и Митра. Ту је погрешно истовјетован Јоко Томов са Јоком Стијеповијем,

да је цар искреном жалошћу чуо глас о раној смрти владике Петра, и удостовјерив се о његовој посљедњој вољи, да је признао њено испуњење, саобразно од искона у Црној Гори заведенијем поретком — јединијем срестом, да се у том крају сачува и обезбједи спокојство и благоденствије. У завјештају свом владика изражава овако своју вољу: за насљедника именујем Данила сина Станкова а мојега синовца; њему предајем од старине у Црној Гори узакоњено владање. — Ова света воља владичина у исто је доба и воља царева, која има бити једнодушно примљена и чистосрдачно испуњена црногорскијем сенатом и народом. Његово величанство признајући Данила јединијем пријемником усопшег господара и владике, и узимљући га под своје покровитељство, наређује сенату, да Данил непосредно буде проглашен за врховног владаоца Црне Горе. Обавјештен о тој вољи царевој Данил се враћа у повјерену му земљу, да га без одлагања виде сенат и народ, и да му се обвежу вјерношћу; а за тијем ће у Русију на посвећење. (Д. А.) Овај енергични корак цара Николе учинио је, да посљедња воља владичина буде извршена, што је уздржало мир и законити поредак у земљи, послије смрти Петра II-га.

На каквој је висини политичкога значаја Петар II оставио Црну Гору најрјечитије говори то, што се Омер-паша, пошто је покорио Босну и Херцеговину, стао справљати на ратовање противу Црне Горе, ратовање које одма и отпочиње.

Ми смо изложили дјеловање владичино као владаоца, и његове велике тежње, у једном истом вазда постојаном правцу, и ту је довољно означена сјајна историјска слика изванреднога мужа, који у борби с црнијем приликама, у којијема је живио и радио, подлијеже тијелом, али нам оставља дух, који ће руководити српски народ, док не оствари идеале свог великог пјесника.

X. Само ћемо још покупити коју карактеристичку цртицу, које ће нам допунити појам о личности Петра II-га.

Рус Ковалевски, који је провео неколико мјесеца на Цетињу са владиком, пише: „Владичина личност, ма у којем се друштву налазила, свуда би се одликовала, свуда би трага за собом оставила; а у Црној Гори она се оштро истицала међу простијем црногорцима. Прелијепога лица, раста врло високог и међу црногорцима, изразом умнијем, очима више замишљенијем неголи живијем, имао је начине изванредно пријатне, без ичега неприродногa, оштрога, угловитога у саобраћају. Владика је привлачио к себи одма с првога познанства; а ко га је из

ближе познавао, није могао да се не привеже к њему са свом душом. Светопочивши био му је одредио наставника човјека учена, философа Милутиновића, ал' се наука не даје лако слободнијем натурама, наученијема у Црној Гори, на слободном ваздуху, при звеку оружја, при грмљави хитаца, при чудеснијем подвизима; физика се развија на рачун душевнијех сила. Владика се родио пјесником; познавање свога роднога језика и народнијех предања приуготовило му је раније средства за књижевно занимање. Остало знање добио је, пошто је постао владаоцем, када је био обремењен пословима дању, а тек је ноћу грабио вријеме да учи. Владика је био један од најобразованијех људи нашега доба. Осим свог родног језика, он је лијепо говорио и писао француски и руски, говорио је италијански и поштогод њемачки. Он је много читао, особито је изучавао историју. Желећи да уведе ред и друштвеност у своју земљу, он је дужан био да се стара и о њезином образовању, — он који се толико трудио на сопственом образовању!" — Ковалевски је опет долазио у Црну Гору годину послије смрти владичине, и пише: „Говоре, да се владика посљедњијех година био измијенио на грђе, говоре да је постао тврдицом — и што још не говоре, но треба знати, ко говори? Ја сам далеко од безусловног хваленья покојника; доста је прошло времена да бих се дао занијети страстима; ја нијесам виђао владику посљедњијех година, али сам прије добро знао и могу овдје поновити, што сам већ некада говорио, да је владика често давао и посљедњу кошуљу сиромаху: зар је могуће да се човјечија природа толико измијени и преобрати, још у младијем годинама, у — тврдицу!"

Инглески путник Виљкинсон пише: „Његови качини очаравају, његов је разговор занимљив и пријатан. Његове примједбе историјске, политичке и о другијем предметима, о којијем он радо размишља, показују у њему велико знање и изврсно памћење." Исти Виљкинсон каже, да је владика одлично гађао из пушке, тако да би погодио лимун, бачен у ваздух, и да је живио као прави црногорац, па наставља: „Његова спољашност доста му на корист служи, и његова величанствена појава има улијевати поштовање у прости и ратоборни народ. Он је развијен сасвијем саразмјерно његовоме расту. Има невелику браду, а дуга тамна коса спушта му се низ затиљак; на глави црвени фес. Обрве дуге, а у цртама лица израз кротак и привлачан. Његова је обична ношња као обичног црногорца, ал' скупоцијенија, и огрће се црвенијем кингерцем. Гаће обичне црногор-

ске плаве, бијеле докољенице, црне цревље, и двије туђе прибавке — црну мараму око грла и црне рукавице.“

Рус Попов, који је посјетио Црну Гору 1842, путовао је с владиком на параброду из Дубровника до Котора, па је у својој књизи забиљежио: „Сви су путници били на крову, али нијесу се мицали, ни жагорили као прије. Томе је био узрок присуство црногорског владике. Он је сједио замишљен, окружен старјешинама, који су хладнокрвно пушили из чибука, не обраћајући ни мало пажње на сапутнике. Аустријци су тражили начина, како би говорили са владиком, а три арбанаса стајали су мирно заједно, наслоњени на решетку, и гледали су владику. Ово су били најбрбљавији од нашијех сапутника; они су родом из Скадра, и враћали су се из Тријеста, куда су путовали трговачкијем пословима. Али су сада умукли. Један од њих, видећи, како се владика љубазно са мном понаша, приступи ми и рече: замоли господара, да нам допусти, да му руку пољубимо. — А ви сте латини, одговорих му ја, а он је православни епископ. — Ми смо сусједи и поштујемо га, — одговори арбанас. — Али сте му ви непријатељи. — Па што? он је јунак и добар човјек. — Ја сам поднио владици молбу, и он им је жељу испунио.“

Славни италијански књижевник Франћеско Карара из Далмације пише: „Ја га нијесам могао никад схватити из књига и извјештаја другијех, али држим да сам га схватио и појам добио о њему, разговарајући се неколико пута с њиме. Он сада припада историји, и не будући више владалац него прах, мило ми је забиљежити оно, што ми је чинило да га схватим. Год. 1846 састао сам се с њим у Сињету и са шкоцезом А. Патоном, који је у осуству владичином видио Црну Гору, те касније г. 1848 у Лондону издао оно знамените научно своје путовање под насловом Highlands and Islands of the Adriatic. У скоро прошлом јулу нашли смо се у Хитцингу код Шенбруна. Он се био преобразио. У оквиру црне дуге косе и црне браде, на смршаном лицу, бљедило још више падаше у очи; очи му бијаху мутне и угашене, глас промукао, трудно дисање; кад је сједио, био је сам себи тежак. Самном је био витез Најгебаур, други путник и љубавни описалац Далмације и Црне Горе, који је био посјетио владику љети г. 1850. Владика је говорио о своме здрављу, које није држао да је у опасности. По оку, по изгледу, по ријечи виђасмо болесника срушена; али, кад је почео говорити о Напуљу, гдје је провео посљедњу зиму, да се опорави, и описивати чарну му околину, љековити и мирисни ваздух,

лијепо плаво небо, глас му јаче звучаше, лице му се руменњаше, душа несавладљива изгледаше да се ослобођава од веза са болеснијем тијелом. Тада сам га познао као пјесника... Мало дана прије било је изашло из штампе у Лајпцигу Најгебаурово дјело: Die Südslaven, у ком је описао његово путовање по Далмацији и Црној Гори. Било је наравно да је владика о том дјелу повео ријеч. Рече да га још није примио, ал' да га јако жели читати, јер, закључујући по љубави, што је писац показивао овијем земљама, и по начину, којијем он говораше да је написана књига, могло се надати, да су поправљене кривице толикијех њемачкијех путника, који су писали колико о Далмацији, толико о Црној Гори, великом лакомислености. Питао ме, јесам ли читао дјела Виљкинсона и Патона, и кад сам му одговорио, да јесам, и казао колико дугују, по мом суђењу, Далматинци и Црногорци научнијем и дубокијем студијама инглеског археолога, и сјајном и корисном схваћању скоцеског публицисте, окрену се Најгебауру: видите, ствар је већ позната, али заслужује пажње. Инглези, што код нас долазе, посматрају и проучавају помњиво сваку ствар, и све узимљу у обзир, и ако их ко не превари, тачно описују. Французи летом виде, и понајвише виде јасно, а често и превиде, али много поетизирају. Већина њемаца, напротив, задовољни су кад могу саставити књигу, какву било, ма и преписану из друге; и како треба о владици и о његовој земљи рећи штогод, што други није рекао, узимљу за готов новац сваку басну и сваку духовиту измишљотину. — Најгебаур упита га о његовој новој поеми. — Штампа се — одговори, и промијени разговор, не дајући томе никакве важности. — Упитао сам га, дали је скована медаља, коју је он био замислио, у колико су листови говорили, у спомен славног косовског дана. Одговори, ми да није, али да има собом нацрт од једнога од најбољијех умјетника напуљскијех. Чујући, да ја и сувише приговарам старинској ћирилској азбуци, пресијече ме: језик треба да је везан с вјером. — Посљедњи пут сам га видио 23 јула, од кад пође у Тријест на морско купање: били смо дуго заједно. Говорио ми је о историји Црне Горе, и како он мишљаше, да је најбоље њен материјал купити. Да би требало најприје обићи село по село, биљежећи мјеста историјска, и главна бојишта, покупити разасута предања и народне пјесме, преписати све што се налази по главнијем књижницама јевропскијем, особито у Млетцима, у Риму, у Петрограду и по архивима у Далмацији; и најпослије пребрати дјела историјска Петровића, Вијала де Сомјера, Милаковића, Стефановића. —

И Виљкинсона, — наставих ја. — А он одма: да, али не Стиглица. — Из дугог и разноврсног разговора, опазих дивљење владичино према даровитости лорда Палмерстона, карактеру Томазеа, образованости барона Мајндорфа, енергији грофа Стадиона, одушевљење према Напуљу и Млетцима, и негодовање, не увредљиво и не простачко, против неправица написанијех о њему и о његовијем... Одједном нагласи: вјера и јунаштво двије су животне стихије за мој народ. Јунаштво могу сачувати у осветама против турака, и ту ми је потребито служити се библијском ријечи: *којом мјером мјерите, истом ће вам се мјерити*, — али што ме ожалошћује, то је, што хладни религиозно осјећање.“ Ово нам је Карара забиљежио у некрологу, који је овако започео: „Петар Петровић II, владалац, првосвештеник, војсковођа, и бард Црне Горе више не живи. Његова је лира сломљена; његова сабља остаје још извучена“...

Медаковић пише: „Док је у цркви, држаше се достојно, смирено и примјерно: негледаше ни куд на страну, до једино на Божији жртвеник. Црквено пјеније бјеше му мило, а још више онда, кад ко има јаснији глас. Не читаше у цркви ни *Вјерују* ни *Оче наш*, а мени би често давао знак да појим. Сви наши добри срби бјеху љубитељи нашег црквеног пјенија. Из цркве излажаше владика весела и задовољна лица, бјеше у свему блажи, доступнији и штедрији — чисто кано да је награђен неком невидљивом благодати творца небеског. — Милаковић бјеше 18 година уз владику и могаше га најбоље описати; али он бјеше устручљив, па се не смијаше у то упуштати. Често се сјећаше Милаковић свога господара, доброг владике, уздисаше и лијаше сузе за њим, називајући га: *Српска дика.* — Једном дошавши владика с мора на Цетиње, и тек што је уљега' у кућу — посвађаше се доњекрајци и бајице; а владика одма истрчи са засуканијем рукавима, па потрчи она сила људска у сав мах на крчме (у трку спаде му капа с главе за коју се он не осврташе) па улеће кано ора' међу пилиће, те поче развађати завађену и опаку гомилу људи, и разбаца их на све стране, па ће онда онако уморан рећи: што сте се помамили, ево ми не дате ни да починем, рђа ве била! Из овог се види, како је владика желио, да се не пролијева братска крв његовијех црногораца. Он ускаче међу голе оштре ножеве, ђе међу распаљенијема могаше лако да и он погине. — Мало се налажаше црногораца, који боље гађаше од њега. Вјештину стријељања показиваше он и на параброду: баци му се наранча колико се може више у висину, а он опали из штуца и зрном

погоди наранчу. Сви путници, што су на параброду, радо гледаху на владику, на господара црногорског, и сваки желијаше, да што проговори са владиком — он опет не одбијаше никога, већ се са свакијем радо разговараше, али му је најмилије било разговарати се са људма од знања и науке. На параброду бјеше међу осталијема и свештеника и богослова латинске вјере, који приступаху к њему и разговараху се с њиме о свему; а кад би му ови примјетили, да су и они славени и да дишу за славенство и ако су латинске вјере; а владика хитро на то одговори: сви смо ми браћа — и — *браћ је мио ма он које вјере био.* Владика својијем владањем, кретањем и својијем говором бјеше у стању да очара људе, па да их поведе за собом куд год хоће. — Вук Караџић долажаше често код владике (у Бечу); а у то доба бјеше Вук спремио да печата свој превод Новога Завјета, па тражаше од владике, да му даде благослов архијерејски; а владика не желећи да прима на себе оно о чему није најбоље обавјештен, па ће му одговорити: није то, Вуче, за мене, нити су то моји посли, него ето у Унгарији доста наученијех српскијех владика, који су учили и познају сва црквена правила и каноне, па се ти обрати к њима кано ти правијема архијерејима, да ти даду благослов; а да иштеш од мене благослов за ослобођење браће срба испод несноснијех јармова, и за набавку оружја и иђења у рат, у томе сам ти ја прави владика, па би ти да' благослова колико оћеш; али ти, Вуче, нијеси за то, колико ни ја за оно прво. — Он устајаше рано, па како устане пригрне свој црвени ћурак, шеће се по биљарди, па би ставши код прозора пут истока пјевао црногорске јуначке пјесме тихијем гласом, а најрадије пјеваше Никца од Ровина. Кад попије каву с млијеком, онда му донесу симсију, па би пушио, сједећи на својој гвозденој столици, коју му је направио цетињски ковач циганин Лазо — и ова служаше владици за престол. Покрај ове столице стајаше мали сто, на којем бјеше артије, перо, оловка, мастило и по која књига и новине. По неке путе играо би на биљару. Ако ли дођу црногорци на давију или на разговор — он остави читање или писање, па слуша; ако ли му буде што неповољно, онда устане и шета. У подне заложи по једно јело, али понајвише стојећи, и то је била закуска. Попио би само по једну чашицу ракије. Обједоваше у 5 сати у вечер; јела су обично проста, слаткише неоћаше никакве; пијаше врло мало, по чаше вина са водом. Он бјеше умјерен и у јелу и у пићу. Послије обједа шеташе

по пољу и пушаше љуте цигаре од љешанског дувана. [4]) Вративши се из шетње иђаше у кужину, ђе имаде доста огња и ту би сједио, а и главари посједају око огња. Сви црногорци радо сједе око огња, па тако и владика, али и оће не провођаше владика вријеме узалуду, већ имаше вазда но једног од писменијех људи, који му читаше руске књиге, а по кад и кад и италијанске — а то слушаше владика пажљиво, па кад примијети штогођ важнога, рећи ће: *забиљежи то.* Сваку вече један од момака таријаше му ноге до кољена са љутом ракијом. Главарима је тешко, што се чита; али док траје то читање, не смије ниједан ништа говорити, па једва чекају кад ће владика рећи: доста је — забиљежи, да знаш, ђе смо остали. Послије овога читања, дигне се владика и иде у биљарду, а за њим сви главари. У биљарди бјеше један лијеп биљар, три клупе и три столице и два стола, од које на једном обједоваше владика, а други, на којем писаше — и на овом у вече упале се по двије лојане свијеће и то само док владика чита или пише, а кад престане — погасе их — а биљарду освјетљиваху двије лампе. Одма док је владика пријеша' из кужине у биљарду почињу долазити на посједак они црногорци, који су ма којим послом дошли на Цетиње. Како који улази, приступа гологлав и целива владику у руку, па га питају: а да како си, господару? — Владика им одговара: слава Богу, добро сам, а да како ви је на дом? Како су ви усјеви? Како ви је стока? Јестели мирни од турака? Ајте тамо па сједите. — Они се измакну, ставе капице на главу, па сједају на клупе, а кад нема доста мјеста, скрсте ноге, па сједају на под. Сви сједе и сви су под капицама, само што перјаници стоје и гологлави су, а перјаници су све бирани момци и од првијех црногорскијех кућа. Они се разговарају о свачему са владиком, а владика ће најпослије упитати: имали који међу вама да поји? — Сваки се стиди да поји пред владиком, бојећи се, да неће знати најбоље, али га ови други окупе: а немој, чоче, да те молимо, већ пој, ако хоћеш. — Владика имаше и гусле, па уз ове пјевачи и пјевају. Ту се пјевају само јуначке пјесме; а кад испјева, онда се разговарају, како је који учинио јунаштво: хвале добре јунаке, а куде оне, који се нијесу држали јуначки. Ова и ова забава трајаше сваку вече до поноћи, а и до једног сата послије поноћи. У овој биљарди бјеше једно огледало на зиду, а около њега оне изломљене пушке на Салковини, неколико мањијех

[4]) Владика је био добавио човјека са стране, вјешта да савија цигаре; но овај индустријски покушај није успио.

слика и велика слика Петра Великога, цара руског. — И на само ођело мало трошаше владика. Имаше два коња, лабуда и гаврана, које често јашаше, па у том јашењу дераше се ођело, које даваше да се окрпи, па би га опет носио. У празничне дневи иђаше у цркву, али не сваки пут. Божићни празник држаше исто кано и сваки црногорац: налагаше се бадњак, пецијаху се пецива, из његове куће меташе се из једне веље пушке. На овакав празник иђаше у цркву, а по свршетку литурђије приступаху сви, да се мир-боже, целујући владику у руку, а он сваког у чело. Из цркве иђаху сви к владици, који би свакојег угостио печеницом и другијем мрсом, кано ти и вином и ракијом. Сви ови и овакви обичаји бјеху владици мили. Поступак, дочек, и угошћење владичино опомиње на оне прастаре српске обичаје, на онај домаћи живот, који је пун љубави и искрености. И дивно је и мило је, и испуња свако људско срце милинама, кад види владаоца, вођу и архипастира, како се опходи са својијем народом, кано родитељ са својом најрођенијом ђецом. — Овај владика установи у прве сребрену медаљу са надписом са једне стране: *Вјера, слобода — за храброст*, а са друге двоглави бијели ора'. Затијем установи златну медаљу (1847 г.) са надписом: *Вјера, слобода — за храброст*, а са друге лик: *Милош Обилић, Цетиње.*" — Медаковић још биљежи, кад је био с владиком у Бечу г. 1847, да је одма промијенио стан, кад је нешто опазио на газдарицу, једну младу бароницу; па кад су из Беча пошли у Млетке, гдје га је често походио славни Томазео, да није него једном био у позоришту, сматрајући, да му ни то не пристоји; а на повратку, на параброду, будући ускршњи пост, строго се поста држао.

Овијем цртицама и утисцима писаца, који су опћили са владиком, хтјели смо допунити појам, што се може из ове књиге саставити о владици као човјеку. Рус Ковалевски као србин Медаковић, инглез Виљкинсон као италијанац Карара, истијем одушевљењем написаше упечатке, што је на њих учинио Петар II, не у једном часу, него у дугом опћењу, и забиљежише ситнице из начина живота његова истом љубави као и његова ријетка својства, која су га издизала високо изнад обичнијех људи; и у том сагласју осјећања писаца, независнијех један од другога, најбоље се огледа личност владичина.

Али [illegible]ија Милаковића, којијема је спомињао свога господ[illegible]авио већ у гробу, и његово устручавање из се[illegible], да нам остави из свога пера слику

владичину. буди нашу машту. да сама допуњује најсјајнијем бојама слику овог великога ербина. којега је Љубо Невадомић нежно оплакао овијем стиховима:

Хеј владико, наше сунце јарко!
Лепо л' грану, али трају кратко.
За обеблог мало је Ербина,
Што си сјајо двадесет година.
Све до гроба — од малог дјетета —
Борио си с' с много елемента.
Па је чудо да с' и до сад трајо.
Међ каквим си горчинама стајо...
— — — — — — — —
Ко год срце имаше у груди
Морао је сваки да те љуби:
Гроб твој свак ће сузама да роси,
Који знаде Ербству био што си.
— — — — — — — —
Што је добро, што је лепо било
То у тоби све се сјединило.
Ко те чуо из деветих уста
И томе си узбудио чуства:
А ко зна те, ко је с тобом био,
Тај у тоби све је изгубио!

ДОДАТАК

Кад је овај посљедњи табак већ био сложен и преломљен, нашла се у биљарди скрињица са натписом: A bordo brig. „Uredan". Sig-r Marco Gopcevich Londra, — и у скрињици калуп од челика, на ком је с једне стране у лавором вијенцу изрезан натпис: *Златни Перун, 2 талира*, а изнад натписа из стиснуте руке стријеле у два правца сијевају; на другој страни натпис: *Црна гора 1851*, а око натписа змија се савила. Радња је врло фина.

Ово је нови податак за историју владања Петра II-ога, који свједочи, како је и при концу свога живота, у већ дубокој болијести, једнако велике мисли сновао о држави.

Година на калупу свједочи, да је зачео мисао о ковању свог новца бавећи се у Напуљу, гдје је опћио са лордовима инглескијем и са Ротилдом. Гдје је овај калуп израђен не знамо, али знамо, да је Марко Гопчевић био банкијер у Лондону. Околност, што је овијем путем калуп био послан а не преко поште, тумачи нам тајност, у којој је Петар II држао ову мисао, те о њој нема нигдје трага по писменијем документима. Ствар је усмено била уговорена у Напуљу, а калуп је послан преко пријатељске руке. У каквој је тајности владика ово држао, најбоље се види, што о томе ништа није знао ни Љубо Ненадовић, који је у Напуљу сваки дан био с владиком, нити је о томе ко што знао на Цетињу, јер нема ни усменога предања, које одиста г. Медаковић шћаше забиљежити.

*PB-39680-SB
5-07
CG
B/T

DR 152 .T6
Petar Drugi Petrovic-Njegos ka
Stanford University Libraries
3 6105 041 511 267

DR
152
T6

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.